

S. X. JALILOVA

**TARAQQIYOT
PSIXOLOGIIYASI VA
DIFFERENSIAL
PSIXOLOGIIYA**

15(04)

J21

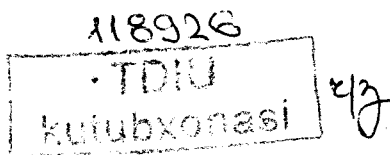
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

JALILOVA SABOHAT XALILOVNA

**TARAQQIYOT PSIXOLOGIIYASI
VA DIFFERENSIAL
PSIXOLOGIIYA**

O'QUV QO'LLANMA

5210200 – Psixologiya (Umumiy psixologiya) ta'lim yo'nalishi
uchun

Toshkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2020

UDK: 152.0

BBK: 88.83

J 21

Jalilova S. X.

Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya/o'quv qo'llanma/.
– Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2020, 302 bet.

Ushbu o'quv qo'llanma psixologiya fanining asosiy sohalari orasida alohida o'rin egallovchi fan "Taraqqiyot psixologiyasi" bo'yicha yaratilgan. O'quv qo'llanma psixologiya ta'lim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, unda "Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya" fanining predmeti, maqsad va vazifalari, uning hozirgi davrdagi muammolari, fan doirasida ko'rib chiqiladigan asosiy mavzular yoritilgan. Xususan, qo'llanmada psixik taraqqiyotni davrlashtirish, psixik taraqqiyot qonuniyatlari, yosh inqirozlari hamda yosh davrlari tavsifi kabi masalalarga keng o'rin berilgan.

O'quv qo'llanmada taraqqiyot psixologiyasining asosiy masalalari yoritilgan.

Faqrizchilar:

Halilova N. I. – Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

Shamsiyev O. B. – O'ZMU dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI TOMONIDAN NASHRGA TAVSIYA ETILGAN.**

ISBN 978-9943-6789-9-6

©Jalilova S., 2020.
© “Innovatsiya-Ziyo”, 2020.

KIRISH

Ma'lumki, har qaysi davlat, har qaysi millat, avvalo, o'z farzandlari qiyofasida, unib-o'sib kelayotgan yosh avlod timsolida shu xalqqa xos xususiyat va fazilatlarni namoyon etadigan, uning azaliy orzu-intilishlarini ro'yobga chiqaradigan buyuk kuchni ko'radi. Ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni voyaga yetkazish masalasi biz uchun umummilliy, umumdavlat miqyosidagi vazifa bo'lib, bu ezgu maqsad yo'lida amalga oshirilayotgan ishlarimizni izchil va qat'iyat bilan davom ettirish bugungi siyosatimizning diqqat markazida turibdi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim siyosatining muhim maqsadlaridan biri yosh avlodni har tomonlama barkamol insonlar qilib tarbiyalashdir. Albatta, barkamol inson deganda, ma'naviy jihatdan yetuk, o'z vatanining tarixi, buguni va kelajagi uchun qayg'uradigan, shuningdek, jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan hamda qo'shish isxtiqoqida yonib yashaydigan shaxsni tushunish bugungi kun talabiga mos keladi. Ma'lumki, har qanday jamiyatning kelajagi yosh avlodning qanday ta'lim olishiga va qay tarzda tarbiyalanishiga bog'liq. Ana shunday avlodgina mamlakat oldida turgan umumdavlat ahamiyatiga molik vazifalarni bajarishga qodir bo'lib, o'z xalqining tarixiy taqdirini belgilab oladi.

Bugungi kunda O'zbekistonda islohotlar tobora keng quloqch yoymoqda, turmushning barcha jabhalarida keskin va shiddatli o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Bugungi kunda mustaqil fikrlaydigan, ijodiy faoliyat yuritadigan o'quvchilarni tarbiyalash asosiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki ta'lim O'zbekiston xalqi ma'naviyatiga yaratuvchanlik baxsh etishi, o'sib kelayotgan yosh avlodning barcha orzu-umidlari zamonaviy ta'lim-tarbiya orqali ro'yobga chiqishi aniq va ravshandir.

Darhaqiqat, kelajak avlod haqida qayg'urish, sog'lom, barkamol avlodni tarbiyalab yetishtirishga intilib yashash bizning milliy xususiyatlarimizdan biridir.

Zero, davlatimiz rahbari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev ushbu masalaning mohiyatini tavsiflab, "Biz uchun hech qachon kun tartibidan tushmaydigan o'ta muhim masala – bu unib-o'sib kelayotgan yosh avlodimiz, farzandlarimiz tarbiyasi bilan bog'liq. Biz bir haqiqatni hech qachon unutmasligimiz lozim: ota-ona, jamiyat e'tiboridan chetda qolgan bola oilaga quvonch va foyda o'rninga faqat tashvish keltiradi. Shu bois bola tarbiyasi, yoshlar bilan ishlash biz uchun eng muhim va dolzarb vazifa bo'lib qolishi shart"¹, -deya ta'kidlab o'tilganligi ushbu masalaning mohiyatini, uning naqadar dolzarbligini ko'rsatib turibdi.

Haqiqatan ham, o'sib kelayotgan avlod haqida g'amxo'rlik qilish, har tomonlama sog'lom, uyg'un rivojlangan shaxsni tarbiyalashga intilish bu bizning milliy xarakterimizga xos jihatlardir. Taraqqiyot va kelajak tufayli amalga oshirilayotgan ishlarning taqdiri, uning samaradorligi, oldimizda turgan buyuk maqsadlarimizga erishish aynan voyaga yetayotgan avlodga bog'liq. Tashabbuskor, ijodiyotga va muloqotga qobiliyatli, yuksak mas'uliyatli, moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchi, har tomonlama barkamol shaxsni maqsadga qarata shakllantirish birinchi navbatda har bir bolada ijobiy shaxs xususiyatlarini, yuqori intizomlilik, mas'uliyatlilik va xulq-atvor madaniyatini tarbiyalashni ko'zda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan 2019-2021-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasining to'rtinchi yo'nalishida jismonan sog'lom, ruhiy va intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish

---

¹ Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va ohiyanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent, "O'zbekiston", 2017, – 64b.

jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan².

Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirishda psixologiya sohasi, xususan, taraqqiyot psixologiyasi fani yuzasidan ma'lumotlarga ega bo'lish taqozo etiladi. Chunki taraqqiyotning turli yosh davrlarida psixik rivojlanish o'ziga xos xususiyatlar bilan xarakterlanadi va ushbu psixologik xususiyatlarni bilish shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, ta'lim-tarbiya tizimini izchil tashkil etishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu sababli ham bugungi kunda psixolog mutaxassislarni tayyorlashga davlat miqyosida katta e'tibor qaratilmoqda. Fikrimizning yorqin dalili sifatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Psixologiya sohasida kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2019-yil 7-iyunda qabul qilingan 472-son Qarori hamda 2019-yil 12-iyulda qabul qilingan "O'quvchilarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash ishlarini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 577-sonli Qarori va ularda ko'rsatilgan vazifalarni keltirishimiz mumkin.

Demak, voyaga yetib kelayotgan shaxsni tarbiyalashda ularning taraqqiyotning turli davrlarida namoyon bo'ladigan psixologik xususiyatlarini bilish zarur. Ushbu o'quv qo'llanma aynan psixik rivojlanishning turli yosh bosqichlarida taraqqiyot qanday kechishi, turli yosh davrlarida yuzaga keladigan yosh inqirozlari, psixik rivojlanishning shartlari, omillari, psixik rivojlanish qonuniyatlari hamda tug'ilgandan to' umrning oxirigacha bo'lgan davrda psixikada sodir bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ochishga qaratilgan bo'lib, yuqorida ta'kidlab o'tilgan muhim vazifalarni hal qilishga muayyan darajada xizmat qiladi.

---

² O'zbekiston respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'planu. – T., 2017.39-b.

TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI FANINING PREDMETI

Reja:

1. Taraqqiyot psixologiyasi fanining predmeti va vazifalari.
2. Taraqqiyot psixologiyasi fanining qisqacha rivojlanish tarixi va asosiy metodologik tamoyillari.
3. Sharq allomalari asarlarida yosh davrlari, ta'lim-tarbiya jarayoni hamda bilishga qiziqish masalalarining yoritilishi.

Tayanch iboralar: ontogenez, rivojlanish, evolyutsion o'zgarishlar, revolyutsion o'zgarishlar, situativ o'zgarishlar, bolalar psixologiyasi, psixogerontologiya.

Psixologiya fanining bir qator tarmoqlari, sohalari mavjud. Ular orasida taraqqiyot psixologiyasi alohida ahamiyatga ega. Taraqqiyot psixologiyasi psixik rivojlanish, shuningdek, bolalik, o'smirlilik, o'spirinlik va yetuklik davrida shaxs taraqqiyotining xususiyatlarini o'rganadi. Juda ko'p fundamental tadqiqotlar o'tkazilganligiga qaramay, bugungi kunda inson psixikasining butun hayotiy yo'li bosqichlarida rivojlanish xususiyatlarini yaxlit holda tavsiflashga erishilmagan.

Taraqqiyot psixologiyasi har bir yosh davrining qaytarilmas xususiyatlarini, yillar o'tgan sari asta-sekinlik bilan bola qanday qilib inson bo'lib shakllanishi, shaxs sifatida o'zini ijtimoiy munosabatlarda namoyon qilishi, kasb tanlashi, muloqot jarayonida o'zining erk, huquq va majburiyatlariga intilishi, qanday qilib sevishi, ishonchli do'st bo'lib tarkib topishi, o'zi va boshqalar uchun mas'uliyatni his qilishi kabi jihatlarni tadqiq etadi.

Taraqqiyot psixologiyasining bir qator muammolarini ajratib ko'rsatish mumkin. Bular:

1. Inson psixik xususiyatlari va xulq-atvori rivojlanishining organizm va muhitga bog'liqligi muammosi.
2. Insonning rivojlanishiga stixiyali ta'lim va tashkil etilgan ta'limning ta'siri muammosi.
3. Layoqat va qobiliyatlarning o'zaro munosabati muammosi.

Bir tomondan psixik rivojlanish organizmga, ya'ni inson organizmning anatomik-fiziologik tuzilishiga bog'liq. Nerv sistemasi va miyaning insoniy tuzilishi uni ong egasi, nutq va yuqori darajadagi

intellekt sohibi sifatida rivojlanishiga imkon beradi. Nasliy yo'l bilan yoki jiddiy kasallik oqibatida yuzaga keluvchi organizm anatomik-fiziologik holatidagi buzilishlar psixik taraqqiyotga ta'sir etishi va rivojlanishdan orqada qolishga olib kelishi mumkin. Bolaning miyasi yetilib bo'lmaguncha, unda verballnutqni va u bilan bog'liq bo'lgan qobiliyatlarni shakllantirish mumkin emas.

Ikkinchi tomondan, organizmning psixik rivojlanishi muhitga ham bog'liq. Chunki psixik taraqqiyotga ta'lim-tarbiyaning ta'siri juda beqiyos. Biroq psixik taraqqiyotning u yoki bu bosqichida bu omillardan qaysi biri ko'proq ta'sir etishini aniq aytish qiyin.

Stixiyali ta'lim-tarbiya maxsus ta'limiy maqsadlarsiz, hech qanday dasturlarsiz, insonning jamiyatda boshqa kishilar bilan munosabatlari natijasida amalga oshadigan ta'lim-tarbiya. Tashkil etilgan ta'lim-tarbiya esa maqsadga qaratilgan holda maxsus ta'limiy tizimda olib boriladigan ta'lim-tarbiyadir.

Shak-shubhasiz, inson stixiyali va tashkil etilgan ta'sirotlar ostida psixologik jihatdan taraqqiy etadi, lekin ulardan qay biri inson xulq-atvoriga kuchliroq ta'sir etishi masalasi muammoligicha qolmoqda.

Keyingi muammo – layoqat va qobiliyatlarning o'zaro munosabati masalasidir. Bolaning qobiliyatlari rivojlanishiga ta'sir etuvchi layoqatlarning o'zi nima? Layoqatlar tarkibi faqat organizmning nasliy xususiyatlari bilan bog'liqmi yoki uning tarkibiga insonning orttirilgan xulq-atvor va psixik xususiyatlarini ham kiritish mumkinmi? Bola qobiliyatlarining taraqqiyoti ko'proq mavjud layoqatlarga bog'liqmi yoki unga to'g'ri tashkil etilgan ta'lim-tarbiyaning ta'siri kuchliroqmi? kabi savollar hanuzgacha to'la-to'kis o'z yechimini topmagan.

Taraqqiyot psixologiyasi psixika va xulq-atvorda bir yosh davridan ikkinchisiga o'tishda yuzaga keladigan miqdoriy hamda sifatiiy o'zgarishlarni o'rganadi. Odatda, bu o'zgarishlar hayotning muayyan bosqichlarini, bir necha oydan (go'daklik davri) to bir qancha yillarni (katta yosh davri) qamrab oladi. Ushbu o'zgarishlar "doimiy ta'sir etib turuvchi" omillar – biologik yetilish hamda inson organizmining psixofiziologik holati; uning insonga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tizimida tutgan o'rni; intellektual hamda shaxs rivojlanishida erishgan darajasiga bog'liq bo'ladi.

Psixika va xulq-atvorda yuzaga keladigan bu turdagi yoshga xos o'zgarishlar **evolyutsion o'zgarishlar** deb ataladi. Evolyutsion

o'zgarishlarda miqdoriy va sifatiy qayta qurishlar nisbatan sekinlik bilan amalga oshadi.

Nisbatan qisqa vaqt oralig'ida jadal yuz beradigan chuqur o'zgarishlarni **revolyutsion o'zgarishlar** deb atash mumkin. Revolyutsion o'zgarishlar, odatda, bir yosh davrining tugallanishi, ikkinchi yosh davridan boshlanishi arafasida ro'y berib, yosh taraqqiyotining inqirozlari bilan bog'liq bo'ladi. Yosh taraqqiyotidagi inqirozlar va ular bilan bog'liq bo'lgan psixika va xulq-atvorda ro'y beradigan revolyutsion qayta (qurishlar) tuzilishlar yoshni davrlarga ajratishning asoslaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

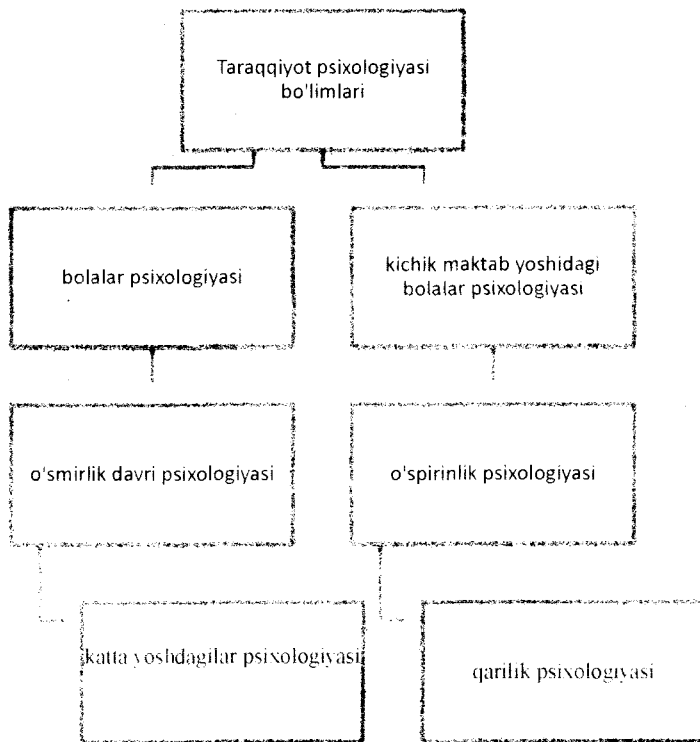
Rivojlanish belgilaridan biri bo'lgan yana bir turdagi o'zgarishlar aniq bir ijtimoiy vaziyatning ta'siri bilan bog'liq bo'lib, ularni **situatsion (ya'ni vaziyat bilan bog'liq bo'lgan) o'zgarishlar** deb atash mumkin. Bunday o'zgarishlar inson xulq-atvori va psixikasida tashkil etilgan yoki maxsus tashkil etilmagan ta'lim-tarbiya ta'sirida vujudga keladi.

Evolyutsion va revolyutsion o'zgarishlar, odatda, barqaror hamda qaytarilmas bo'lib, sistematik mustahkamlashni talab qilmaydi. Situatsion o'zgarishlar beqaror, o'zgaruvchan, ularni mashqlar orqali mustahkamlash talab qilinadi. Evolyutsion va revolyutsion o'zgarishlar inson psixologiyasini shaxs sifatida qayta o'zgartirsa, situatsion o'zgarishlarda xulq-atvorning ba'zi ko'rinishlari, bilim, malaka va ko'nikmalar hosil bo'ladi.

Taraqqiyot psixologiyasining predmeti – inson psixikasining yosh jihatdan taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xislatlarining ontogenezini o'rganishdan iborat.

Taraqqiyot psixologiyasi o'z navbatida bir qancha sohalarga bo'linadi. Bular :

1. Bolalar psixologiyasi.
2. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi.
3. O'smir psixologiyasi.
4. Ilk o'spirinlik yoshi psixologiyasi.
5. Katta yoshdagilar psixologiyasi.
6. Gerontopsixologiya – qarilik psixologiyasi.

Taraqqiyot psixologiyasining umumiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- psixik jarayonlarning, bilimlarni o'zlashtirishning yosh imkoniyatlarini tadqiq qiladi;
- shaxs rivojlanishining muhim omillarini o'rganadi;
- psixik taraqqiyotning umumiy qonuniyat hamda bosqichlarini tadqiq etadi;
- har bir yoshning psixologik va individual xususiyatlarini o'rganadi

Taraqqiyot psixologiyasining asoslarini bilmay turib, ta'lim-tarbiyaning hech qanday nazariy hamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli hal qilib bo'lmaydi.

Ma'lum yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini bilmay turib, ularga maqsadga muvofiq ravishda ta'lim va tarbiya berib

bo'lmaydi. Bolaning har bir yoshi o'z qiyinchiliklariga ega bo'ladi va o'ziga nisbatan maxsus munosabatda bo'lishni talab qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarga nisbatan psixologik jihatdan to'g'ri keladigan va yaroqli bo'lgan narsa, ko'pincha o'smirlarga nisbatan yaroqsiz va xato bo'lishi mumkin. Biroq o'qituvchi, tarbiyachi shunchaki ma'lum yoshdagi o'quvchi bilan emas, balki konkret bir o'quvchi bilan, individual shaxs bilan ishlaydi. O'quvchining bilishi mutlaqo zarur bo'lgan individual farqlar bitta yosh doirasida nihoyat darajada katta bo'ladi. Ta'lim va tarbiya jarayonida individual munosabatda bo'lishning sharti o'quvchining psixologik xususiyatlarini har tomonlama va chuqur bilishdan iboratdir. Bu narsa o'quvchining ruhiy dunyosidan xabardor bo'la bilishni, psixologik jihatdan to'g'ri kuzatish tashkil qila bilishni va tabiiy eksperiment uyushtira bilishni taqozo qiladi.

Mana shu yuqorida ko'rsatilgan qonuniyatlarning hammasini bilish o'z-o'zicha hali ta'lim-tarbiya ishlarida muvaffaqiyatning garovi bo'la olmaydi. Lekin juda ko'p xatolarning oldini olish imkonini beradi, chunki bu qonuniyatlar o'qituvchini ko'r-ko'rona harakat qilish zaruratidan qutqaradi. Demak, pedagogik psixologiyaning mohiyatini bilish har bir pedagog uchun ta'lim-tarbiya jarayonini samarali amalga oshirishda muhim hisoblanadi.

Ta'lim va tarbiya jarayonida individual munosabatda bo'lishning sharti o'quvchining psixologik xususiyatlarini har tomonlama va chuqur bilishdan iborat. Bu esa o'quvchining psixik dunyosidan yaxshi xabardor bo'lishni, psixologik jihatdan kuzatishni to'g'ri tashkil qila olishni va tabiiy eksperiment uyushtira bilishni taqozo qiladi.

Taraqqiyot psixologiyasi umumiy psixologik qonuniyatlarni ochib beradigan psixik jarayonlarni, psixik holatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'rganadigan fan – umumiy psixologiyaga asoslanadi.

Taraqqiyot psixologiyasining vujudga kelish tarixi. Taraqqiyot psixologiyasi fanning alohida tarmog'i sifatida o'zining kelib chiqish va rivojlanish tarixiga ega.

Taraqqiyot psixologiyasi fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida tarkib topadi. Bunda taniqli rus pedagogi K. D.

Ushinskiyning asarlari, ayniqsa, uning "Inson tarbiya predmeti sifatida"³ nomli asari katta rol o'ynaydi.

Bundan tashqari Ch. Darvinning evolyutsion g'oyalari ham taraqqiyot psixologiyasining rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Evolyutsion ta'limot psixik taraqqiyot manbalari muammosiga e'tibor qaratishga olib keladi.

XX asrning boshlariga kelib, umumiy psixologiyadan o'tkaziladigan eksperimental tadqiqotlarni pedagogika sohasiga shundayligicha o'tkazish mumkin deb qaraladi. Ammo o'sha davrning umumiy psixologiya fani pedagogika uchun yetarli bilimlar boyligini bera olmas edi.

1906-yil Peterburgda pedagogik psixologiya bo'yicha I syezd chaqiriladi. Pedagogik psixologiya namoyandalari – A. P. Nemov, N. E. Rumyansev va boshqalar pedagogik adabiyotlarni keskin tanqid qilib chiqadilar. Psixologiyani pedagogik amaliyot bilan yaqinlashtirish eksperimental tadqiqotlarni ta'lim-tarbiya jarayonining o'zida o'tkazish orqaligina mumkin, degan muhim xulosa chiqariladi. Ya'ni eksperimental ma'lumotlar tashqaridan emas, balki psixologo-pedagogik tadqiqotning o'zidan olinishi kerak, degan xulosaga kelinadi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun esa taraqqiyot psixologiyasining muhim nazariy va metodologik masalalarini hal qilishning to'g'ri yo'llarini izlab topish lozim edi. Shu tufayli psixik taraqqiyotning manbalari va uning ta'lim jarayoniga munosabati masalasi taraqqiyot psixologiyasining markaziy muammosi bo'lib qoladi.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida AQSHda pedologiya deb ataluvchi yangi fan vujudga keladi. Uning namoyandalari – S. Xoll, E. Meyman, V. Preyer. Bu oqim namoyandalari bola rivojlanishining biologik, fiziologik va psixologik nazariyalarini mexanik ravishda qo'shadilar.

XX asrning 20-30-yillarida pedologiya "Bola haqidagi yagona marksistik fan" rolini da'vo qila boshlaydi va pedagogika hamda bolalar fiziologiyasini siqib chiqarishga harakat qiladi.

Pedologlarning qarashlari idealistik va mexanistik xarakterda edi. Ularning o'quvchilar "aqliy qobiliyat koeffitsienti"ni aniqlashga oid

---

³ Ushinskiy K.D. Tanlangan asarlar. 8-tom. M-L: 1950,55-bet

testlari asossiz bo'lib, psixologiya va pedagogikaga salbiy ta'sir ko'rsatdi hamda maktabga katta ziyon etkazdi. Shuning uchun 30-yillarning boshlarida pedologiyani keskin tanqid qilish boshlandi. 1936-yil 4-iyulda VKP (b) MKning "Xalq maorifi kommissarligi sistemasidagi pedologik buzg'unliklar haqida"gi qarori chiqdi. Bu qarorda pedalogiya fani ilmiy nuqtayi nazarga zid ekanligi ta'kidlanib, katta tanqid ostiga olindi. Shu tariqa pedologiya faniga barham berildi.

XX asrning 20-30-yillarida taraqqiyot va pedagogik psixologiyada juda ko'p ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi. hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bir qancha psixologo-pedagogik konsepsiyalar vujudga keldi. Ayniqsa A. S. Makarenkoning bola shaxsi va bolalar jamoasiga bo'lgan ilmiy qarashlari, L. S. Vigotskiyning oliy psixik funksiyalarning rivojlanish nazariyasi katta ilmiy qimmat kasb etadi.

Hozirgi kunda taraqqiyot psixologiyasi — psixologiya fanining eng rivojlangan sohasi hisoblanadi. Taraqqiyot psixologiyasi masalalari bilan bir qator ko'zga ko'rinarli psixologlar shug'ullanganlar va shug'ullanmoqdalar. Ulardan B. G. Ananev, L. I. Bojovich, P. Y. Galperin, V. V. Davidov, A. V. Zaporozets, L. V. Zankov, G. S. Kostyuk, A. N. Leontev, N. A. Menchinskaya, N. F. Talizina, D. V. Elkonin va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Bolalar psixologiyasi muammolari bilan shug'ullangan o'zbek olimlaridan professorlar E. G. G'oziyev, M. G. Davletshin, M. Vohidov, R. I. Sunnatova, Z. T. Nishonova, dotsent S. A. Axunjanova, Sh. A. Do'stmuxamedova kabi psixologlarni keltirishimiz mumkin.

Taraqqiyot psixologiyasining asosiy metodologik tamoyillari

XX asrning 30-yillarining o'rtalariga kelib psixologiya fanining asosiy tamoyillari: determinizm tamoyili, ong va faoliyatning birligi tamoyili, psixikaning faoliyatda rivojlanishi tamoyili aniq ifodalab berildi.

Determinizm tamoyili psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga qarab o'zgarishini anglatadi. Agar hayvonlar psixikasi haqida gapiriladigan bo'lsa, u holda bu psixikaning rivojlanishi biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash bilan belgilanadi. Agar odamning psixikasi haqida

gapiriladigan bo'lsa, u holda kishida ong shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishi, pirovard natijada tirikchilikning moddiy vositalarini ishlab chiqarish usullarining rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi. Kishi ongining ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega ekanligini tushunish kishi ongining ijtimoiy borliqqa bog'liqligi haqidagi umumiy materialistik tamoyildan kelib chiqadigan eng muhim xulosadir.

Ong va faoliyat birligining psixologiyada qabul qilingan tamoyili ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o'xshash ham emas, ammo birlikni tashkil etishini bildiradi. Ong faoliyatning ichki planini, uning programmasini tashkil etadi. Voqelikning o'zgaruvchan modeli aynan ongda hosil bo'ladiki, odam o'zini qurshab turgan muhitda shuning yordamida mo'ljal oladi.

Ong va faoliyatning birligi tamoyili psixologlarga xulq-atvorni, faoliyatni o'rganayotib, harakatning maqsadlariga erishishning muvaffaqiyatini ta'minlovchi ichki psixologik mexanizmlarni aniqlash, ya'ni psixikaning obyektiv qonuniyatlarini ochish imkonini berdi.

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi tamoyili shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish mahsuli sifatida qaraladigan bo'lsagina, u to'g'ri tushunilishi va aynan bir xil tarzda izohlab berilishi mumkin. Bu tamoyil psixologlardan P. P. Blonskiy, L. S. Vigotskiy, A. N. Leontev, S. L. Rubinshteyn, B. M. Teplov va boshqalarning ilmiy ishlarida o'z aksini topdi.

Psixikaning taraqqiyotini dialektik nuqtayi nazardan tushunish psixik taraqqiyot odamning mehnat faoliyatiga, ta'limga, o'yin faoliyatiga bog'liq ekanligini aniqlab berdi. Bunda ijtimoiy tajribani o'zlashtirishning yuz berishi odam uchun aynan xos bo'lgan psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi. L. S. Vigotskiy "Ta'lim psixikaning rivojlanishini yo'naltiradi", – degan fikrni aytib, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutlaqo boshqacha shakllari yaratiladi, deb ta'kidlaydi.

P. P. Blonskiy tafakkurning kichik maktab yoshida o'yinlar bilan, o'spirinlik yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanishini tahlil qildi. S. L. Rubinshteyn ong faoliyatda paydo bo'lib, ana shu faoliyatda shakllanadi, deb yozgan edi. B. M. Teplov odamning eng muhim individual-psixologik fazilatlaridan bo'lgan qobiliyatni tadqiq qilarkan, qobiliyat faqat rivojlanishda mavjud bo'lgan, deb ta'kidlaydi. Lekin rivojlanish faoliyat jarayonidan bo'lak boshqacha

muhitda yuz bermaganidek. “qobiliyat tegishli konkret faoliyatdan ajralgan holda paydo bo‘la olmaydi”.

Sharq allomalari asarlarida yosh davrlari, ta‘lim-tarbiya jarayoni hamda bilishga qiziqish masalalarining yoritilishi

Yuksak tafakkur namoyandalarining asarlarida bilim olishga keng o‘rin berilgan bo‘lib, o‘tmushda ham, hozirda ham, qayerda ta‘lim sohasiga e‘tibor yuqori bo‘lsa, o‘sha yerda taraqqiyot doimo ilgari lab borganligi yaqqol ko‘rinadi.

Sharqning qomusiy olimlari asarlarida ta‘lim-tarbiya, shaxs kamoloti borasidagi fikrlari bilan birga bilim egallash, ilm olish yo‘llari xususida qator ilmiy ma‘lumotlar keltiriladi. Jumladan, Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Burhoniddin Zamrujij, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Umar Xayyom, Abu Hamid Fazzoliy, Alisher Navoiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Abdulla Avloniy kabi olim va mutafakkirlarning asarlarida yuqoridagi muammolar yuzasidan atroflicha ma‘lumotlar keltiriladi.

Qomusiy olim **Imom al-Buxoriy** ham ilm o‘rganishni yuqori darajaga qo‘yib, o‘z asarlarida quyidagi fikrlarni ilgari suradilar: “Kishi, ilm bobida nafaqat o‘zidan yuqori yoki tengdoshlaridan, balki o‘zidan past bo‘lganlardan hadis olmaguncha, yyetuk muhaddis bo‘la olmaydi”. Imom Buxoriy ushbu fikri bilan o‘quv faoliyatining ijobiy motivlari ustoz-muallim tomonidan shakllantirilishiga urg‘u beradi.

Abu Nasr Forobiy esa ko‘plab asarlarida bilish masalasiga katta e‘tibor beradi. U bilishda ikki bosqichni – hissiy va aqliy bilishni farqlaydi hamda bilishda inson aqlining roliga ahamiyat beradi. Forobiy insonlarni ilmi bo‘lishga chaqirib, o‘quvchining ijtimoiy hayotda tutgan o‘rni va uning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida ibratli g‘oyalarni ilgari surgan. U o‘quvchiga ta‘lim berish, uni ilmi qilish uchun o‘qituvchi tinmasdan mashaqqatli mehnat qilishi, o‘quvchini o‘qishga, ta‘lim olishga, bilimli bo‘lishga undashi lozimligini ta‘kidlaydi. O‘qituvchi o‘quvchiga bilim beraman desa, o‘quvchi oldida haqiqatg‘oy bo‘lishi kerak, o‘zi fahm-farosatli bo‘lib, or-nomusini qadrlashi lozim, shogirdlariga nisbatan adolatli bo‘lishi, ko‘zlagan maqsadiga erishishida qat‘iylik ko‘rsata bilishi va o‘mak bo‘lmog‘i joiz, deya ta‘kidlaydi mutafakkir. Forobiy tushunishni,

bilimning mohiyatini uqib, anglab olishni quruq yodlashdan ustun qo'yadi, o'quvchiga umumiy qonun-qoidalarni o'zlashtirishni tavsiya etadi, chunki qonun-qoidalarni anglash, uning e'tirofiga ko'ra, juda katta ahamiyatga ega. Allomaning mulohazasiga binoan, har qanday o'quvchi o'z xatti-harakatidan xabardor bo'lmog'i, ya'ni o'zini anglagani, zamonaviy psixologiya fani terminologiyasiga ko'ra, o'zini refleksiya qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi va shu sa'y-harakatlarni tufayli baxtga erisha oluvchi insonligini anglamog'i lozimdir. Forobiy o'quvchining shaxsiga xos qator fazilatlariga xolisona sharh bergan olimdir.

Qomusiy olim **Abu Ali ibn Sinoning** fikricha, inson tafakkuri, aqlining kuchi bir necha bosqichdan iborat. Aqliy kuchlar dastlab mutlaq tinch, sokin holatda bo'ladi. Bolalardagi yozishni, o'qishni o'rganishdagi potensial kuchlar shunga misol bo'la oladi. Abu Ali ibn Sino bu kuchlarni moddiy kuchlar deb nomlagan, ya'ni mazkur kuchlarni tashqi motivlar deb tushunsa bo'ladi. Sekin-astalik bilan bu kuchlar harakatga aylanadi, bular mehnat quroli samarasidir, ya'ni mehnat quroli orqali harakatga keladi va namoyon bo'ladi. Bu holatni bola yozishni xohlab turibdi-yu, ammo yozish quroli bo'lgan qalamning yo'qligi bilan izohlash mumkin. Bu ikki kuchni Ibn Sino ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan kuch deb atagan. Nihoyat, uchinchi kuch esa irodaning yetishmasligi bilan tushuntirib beriladi. Ya'ni shunday holatning kuchi bor, ammo uni ishlatishga, ro'yobga chiqarishga bolada iroda yetishmaydi. Alloma nazarida, shu kabi uch holat bilan aql, bilim olish izohlanadi. "Tayr" asarida esa insonlarni do'stlikka, bilim o'rganishga chaqiradi

Ibn Sino "Xayy ibn Yaqzon" qissasida inson fe'l-atvorini, ruhiyatini tushunish uchun mantiq ilmini o'rganishga chorlaydi. Bu fan inson tafakkur doirasining kengayishiga katta yordam beradi. Insonlarning fe'l-atvorini bilish uchun o'qish, o'tkir bo'lish uchun farosat ilmidan xabardor bo'lish kerak. Darhaqiqat, ilm o'rganishga Forobiy musiqiy, falsafiy ilm bilan da'vat etgan bo'lsa, ibn Sino mantiq ilmi orqali da'vat etgan.

Abu Ali ibn Sino bolalarning o'qish, ta'lim olishlariga mas'uliyat bilan qarash tarafdorlaridan bo'lgan. U bola 6 yoshga yetgach, muallimga bilim olish uchun topshirilishini aytib o'tadi. Hozirda ham bolalarning 6, 7 yoshdan boshlang'ich sinflarga qabul qilinishi ibn Sinoning o'sha davrdagi g'oyalarining naqadar ahamiyatli

ekanligidan dalolat beradi. zotan, ushbu hol bolaning o'qishga bo'lgan muhabbatini kuchaytirishi mumkin. Uning fikricha, bolaga ta'lim asta-sekinlik bilan berilishi joiz. Uni birdaniga kitobga bog'lab qo'ymaslik lozim, deydi alloma. Ibn Sino kishilarning yashashga qobil bo'lishi va bekorga jabr ko'rmasligi uchun ularga extiyot bo'lib ta'lim berish kerakligini uqtiradi. Ya'ni ularning o'qishga bo'lgan ijobiy motivlarini so'ndirmaslikka undaydi.

O'quvchilarning o'qish faoliyatiga oid fikrlar qomusiy olim **Abu Rayhon Beruniy** asarlarida ham o'z aksini topgan. Uning fikriga ko'ra, bilim olish uchun o'quvchilarda, avvalo, intilish va qiziqish bo'lishi kerak. Darhaqiqat, nimanidir o'rganish, tadqiq qilish uchun insonda intilish, harakat va qiziqish bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Ilm olishning muhim yo'llaridan biri inson hammani o'ziga do'st tutishi va boshqa insonlarga ham yaxshilik qila olishi lozim. Olimning mazkur fikrlarini fan tilida o'quv faoliyatiga nisbatan ehtiyoj tug'ilsagina, o'quv motivlari shakllantirilishi mumkin, deya talqin qilsa bo'ladi.

Beruniy ilm olishda axloqiy poklikni yuqori o'ringa qo'yib, ta'lim va tarbiyani bir xil izchillikda olib borganlar komil inson darajasiga erishadilar, deydi. Beruniy o'qitish uchun muallim o'z malaka va bilimlarini doimo orttirib, zamonga moslashib borishi lozimligini uqtiradi. U kitob o'qish usullariga alohida e'tibor qaratadi. Kitoblarni shunchaki emas, fikrlab, kichik-kichik bo'limlarga bo'lib o'qish va unumlashtirib borish kerakligi haqida ma'lumotlar beradi. Beruniy o'qitishda faqat induktiv (umumiy xulosa) yo'li bilangina emas, balki deduktiv (juz'iy xulosa) yo'li bilan ham ish tutish lozimligini ta'kidlaydi, zotan, bunday o'qishda tafakkur kengayib, bilimlar ortib boradi.

Abu Rayhon Beruniy o'qituvchilar o'quvchining e'tiborini *taqqoslash*, *qiyoslash* kabi operatsiyalarga qaratishlari lozimligiga alohida ahamiyat beradi. Zotan, bugungi kunda ham ongli, ifodali, to'g'ri va tez o'qish hozirgi zamon o'quvchilarining savodli bo'lishlarini ta'minlovchi asosiy tarkibiy qismlardandir.

Abu Rayhon Beruniy ilm olishda takrorlashga zo'r berib, yosh o'quvchilarni toliqtirib va zeriktirib qo'ymasdan, turli psixologik usullarni qo'llashni, shu orqali ularning tafakkurini boyitib, bilimlarini chuqurlashtira borishni ilgari surgan buyuk zotdir. Ya'ni o'qishga nisbatan bo'lgan qiziqishni so'ndirmaslik uchun bolalarning yoshiga

xos psixologik xususiyatlar, albatta, inobatga olinishi kerakligini e'tirof etadi.

Beruniyning tafakkur operatsiyalari – analiz, taqqoslash, umumlashtirish kabilarni shakllantirish orqali o'qishga qiziqish uyg'otish haqidagi fikrlari to hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Sharqning boshqa bir yirik olimi **Burhoniddin Zarnujiy** o'zining "O'quvchiga ta'lim yo'lida qo'llanma" kitobida: "O'qib o'rganish uchun eng yaxshi vaqt yoshlik davri, erta tong va qosh qoraygan payt. Bilim oluvchi ana shu vaqtni samarali tashkil etishga odatlansin, bordi-yu, unga bir fan zerikarli bo'lsa, boshqasi bilan mashg'ul bo'lsin", -deya ta'lim beradi. "Ta'limul – mutaallim" nomli kitobida bo'lsa, ta'limning uzviylik prinsipini e'tirof etadi.

XI asrda yashab ijod etgan **Mahmud Qoshg'ariy** ham o'zining "Devonu lug'atit turk" asarida bilim olishga da'vat etgan. Asardagi: "Ey o'g'lim, mendan o'git, nasihat ol, odobli va tarbiyali bo'lishga tirish, toki el ichida zo'r olim bo'lib tanil va ular orasida odob va ilm tarqat" yoki "Ilm, hikmat o'rgan, o'rganishda havoyilik va takabburlik qilma, hech narsa o'rganmasdan, o'zini bilimdon ko'rsatib, maqtangan kishi imtihon vaqtida uyaladi, achinadi" kabi fikrlari buning yorqin misolidir.

O'rta Osiyoning yana bir buyuk mutafakkiri **Yusuf Xos Hojib** ham o'z ijodida bilimni yuksak baholaydi. Alloma bilimni boylik, kiyim, yemish kabi narsa-hodisalarga qiyoslaydi. Bilim va bilimdonlikni his eta olmoq, uni tushunmoq darkorligi, bilimdon bo'lishning tarbiya bilan chambarchas bog'liqligi, bola qanchalik erta tarbiya qilinsa, bilim olishga isxtiyoqi ortishi haqida yozadi.

O'quvchining psixologik xususiyatlari va shaxsiy fazilatlariga oid mulohazalar qomusiy olim **Umar Xayyom** asarlarida chuqur yoritib berilgan. Umar Xayyomning fikricha, o'quvchilar o'qituvchidan olgan bilimlari bilan cheklanib qolmasdan, hayotda bo'layotgan voqea-hodisalarni o'rganish va kuzatish, amaliyot davomida bilim, malaka hamda ko'nikmalarini har xil usullarda ko'p martalab takrorlab borish jarayonida egallaydilar, ya'ni olim ta'limdagi predmet bilan hayot uzviy aloqadorligi prinsipini ilgari suradi. Uning fikricha, bilim olishni, ta'limni amaliyot bilan uzviy ravishda bog'lagan holda o'quvchilarda mustaqil tafakkurni shakllantirib borish zarur. Buning uchun u "Sen osongina o'ylayapsan", "Ko'p o'ylab, maqsadga

erishish mumkin”. “Bir oz o‘ylagandan keyin, tushunib olasan” kabi so‘zlarni ishlatib, o‘quvchilarni mulohaza qilishga undab, sekin-astalik bilan o‘qishga bo‘lgan isxtiyloqlarini oshirishga harakat qiladi.

Inson hayotida ilm va amaliyotning birligi haqida **Abu Hamid Fazzoliy** ham fikr bildirgan edi. Darhaqiqat, inson olgan nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llay borishi kerak deb o‘ylaymiz, chunki bilim va ilmnigina emas, balki fan va tajriba yutuqlarini amalda qo‘llay bilish ham insoniy xislatlardan biridir.

Buyuk mutafakkir va alloma **Alisher Navoiy** inson tafakkuri, aql-farosati hamda ilmni yuksak qadrlagan. U: “Bilim va donishmandlik insonning bezagidir”, -deb yozadi. Alisher Navoiy bolalarga kichik yoshligidanoq bilim, ma‘lumot va tarbiya berish kerakligini aytib, ibn Sino kabi, 6 yoshdan muallim qo‘liga topshirish kerakligini ta‘kidlaydi.

Iste‘dodli shoir va tarjimon, tarixchi **Muhammad Rizo Ogahiy** asarlarida inson bekam-u ko‘st kamolga yetishishi uchun yoshlikdan ilm va kasb-hunar egallashi shart ekanligi aytib o‘tiladi. Uning fikricha, ilm-ma‘rifat insonning ma‘naviy kamolotida va jamiyat taraqqiyotida kuchli vositadir. Ilm inson aqlini boyitadi. Ogahiy ilmni ko‘proq xalq o‘yinlari orqali yetkazib berish uchun harakat qiladi, chunki bu narsa ijobiy o‘quv motivini shakllantirishga xizmat qiladi. Xalq o‘yinlari, aslida, psixologik o‘yinlar hisoblanadi. Bu vaqtda bola ham ta‘lim oladi, ham shakllanadi.

XX asr boshlarida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida pedagogik fikrlar rivojida yetakchi rol o‘ynagan olimlardan biri **Abdulla Avloniydir**. Abdulla Avloniyning fikriga ko‘ra, “Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, ne‘matidir”. Ilm o‘rganmoq, olim bo‘lmoq uchun maktabga kirmoq, muallimdan ta‘lim olmoq lozimligini u qayta-qayta ta‘kidlaydi.

Ma‘rifatparvar alloma Avloniy inson ma‘naviy kamolotining yo‘llari ustida to‘xtalib o‘tadi. Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g‘oyat muqaddas bir fazilatdir. Zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko‘rsatur, zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o‘tkir qilur, ilmsiz odam mevasiz daraxt kabidir, deb ta‘kidlab o‘tadi.

U ilmning nazariy ahamiyatini ko‘rsatibgina qolmasdan, balki uning amaliy faoliyat uchun hayotiy zaruriyat ekanligini ham ta‘kidlab o‘tadi. Ilm bizni jaholat qorong‘usidan qutqarishi, madaniyat, ma‘rifat

dunyosiga chiqarishi, yomon fe'llardan, buzuq ishlardan qaytarishi, yaxshi xulq, odob sohibi qilishini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, u bugun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, rohatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog'liqligini qayta-qayta takrorlaydi.

Ilm kishi zehni, fikrini qilich kabi o'tkir qiladi. Ilmsiz inson mevasiz daraxtga o'xshaydi. Ilm daraxt mevalaridek har shaxsga ozuqa berib, madaniyat, ma'naviyat, ma'rifat dunyosiga olib kiradi. Yomon odamlardan, buzuq ishlardan qaytaradi. Yaxshi xulqli va odobli bo'lishga xizmat qiladi. Natijada, ilm kishilari har yerda aziz va hurmatli bo'ladilar. Kishi hayotini haqiqiy va to'g'ri yo'lga soladigan vosita – bu ilmdir. Shuning uchun ham ilm orqali oliy fazilatlariga ega bo'lgan, ulug'likka va orzu-istaklariga erishgan buyuk kishilar xalq orasida yuksak qadrlanadilar.

Ilm kasb va fazilatlarining eng afzalidir. Ilm orqali inson yaxshi-yomonni tanishi, halol-haromning farqiga borishi, do'stlik va qarindosh-urug'ning fazilatlarini anglashi, o'z haq-huquqlarini bilishi mumkin.

Kishilarning bilimi, ilmi, amaliy malakalari rivojisiz jamiyat taraqqiyotini tasavvur etib bo'lmaydi. Muayyan ma'naviy ehtiyojlarga, yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lmagan kishilarda ilm-fanni o'rganishga, halol mehnat qilib, kasb-hunar egallashga, malaka oshirishga isxtiyiq ham bo'lmaydi. Shu sababli jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida avval yoshlarni tarbiyalab, keyin ularga ta'lim berganlar.

Haqiqatan ham, bilimga, ilmga ehtiyoj anglangan motivlar tizimidir. Biror muammoni hal etish imkoniyatlarini inson o'z aql-zakovati, bilimi, kuchi va irodasi bilan aniqlaydi. Bilim mazmun jihatidan kengroq bo'lib, insonning hayot tajribasi orqali orttirgan barcha tushunchalar, fikrlar, amaliy malakalarni o'z ichiga oladi. Ilm bilimning cho'qqisidir. Bilimlar tabiat, jamiyat, inson ruhiyati qonunlarini chuqur o'rganish natijasidagina ilmga aylanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Sharq mutafakkirlari o'quv motivlarini ehtiyojlar nuqtayi nazaridan tahlil qilishga harakat qilganlar. Mazkur ehtiyojlarni hosil qilishga, oshirishga, asosan, o'qituvchilar tomonidan ta'lim jarayonining psixologik xususiyatlarini e'tiborga olish, ya'ni o'qish jarayonida bolalarning fiziologik va psixologik xususiyatlarini inobatga olish, ularga imkon qadar individual yondashish orqali erishish mumkinligini e'tirof etishgan.

Shu bilan birga, Sharq mutafakkirlarining buyuk xazinasi, bolalarga ta'lim, tarbiya berishdagi ilg'or fikrlari hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar:

1. Taraqqiyot psixologiyasini o'rganishning ahamiyati nimada?
2. Psixika, xulq-atvorda yuzaga keladigan qanday o'zgarishlarni farqlash mumkin?
3. Taraqqiyot psixologiyasining muammolari nimalardan iborat?

TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI FANINING TADQIQOT METODLARI

Reja:

1. Taraqqiyot psixologiyasining tadqiqot metodlari tasnifi.
2. Taraqqiyot psixologiyasida psixologik tadqiqot o'tkazish bosqichlari.
3. Taraqqiyot psixologiyasida qo'llaniladigan metodlar tavsifi.
4. Ma'lumotlarni matematik qayta ishlash metodlari.
5. Psixologik tadqiqotni o'tkazishga qo'yiladigan talablar.

Tayanch iboralar: metod, tashkiliy metodlar, empirik metodlar, ma'lumotlarni qayta ishlash metodlari, kuzatish, suhbat, sotsiometriya, test, proyektiv metodikalar, anketa.

Ta'lim-tarbiya jarayonida shaxsga individual yondashish uchun ularning individual-psixologik xususiyatlarini, shaxsning o'ziga xosligini bilish, o'rganish zarur. "Agar pedagogika odamni har jihatdan tarbiyalamoqchi bo'lsa, u oldin o'sha odamni ham har jihatdan bilib olishi kerak", – deb yozgan edi K.D.Ushinskiy.

Shuning uchun har bir o'qituvchi o'quvchilarni o'rganish usullari bilan qurollanishi shart.

Demak, taraqqiyot psixologiyasi asoslarini bilish har bir fan o'qituvchisi, har bir pedagog, har bir psixolog va har bir shaxs uchun muhim ahamiyatga ega.

Har bir fanning o'z predmetini o'rganish metodlari bo'lgani kabi, taraqqiyot psixologiyasi ham psixologiya fanining alohida bo'lumi sifatida o'z tadqiqot metodlariga ega.

Taraqqiyot psixologiyasining metodlari faqat nazariy, ilmiy tadqiqot ishlari uchungina emas, balki kundalik, amaliy vazifalarni hal qilish uchun ham zarur.

Rus psixologi B. G. Ananov tasnifi bo'yicha tadqiqot metodlari 4 guruhga bo'linadi:

1. Tashkiliy metodlar: taqqoslash, longityud va kompleks metodlari kiradi. Taqqoslash – umumiy psixologiya, jamiyat psixologiyasi, patapsixologiya va defektologiyada keng qo'llaniladi. Yosh psixologiyasida o'rganilayotgan psixik jarayonlarning dinamikasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Longityud (uzluksiz) – uzoq

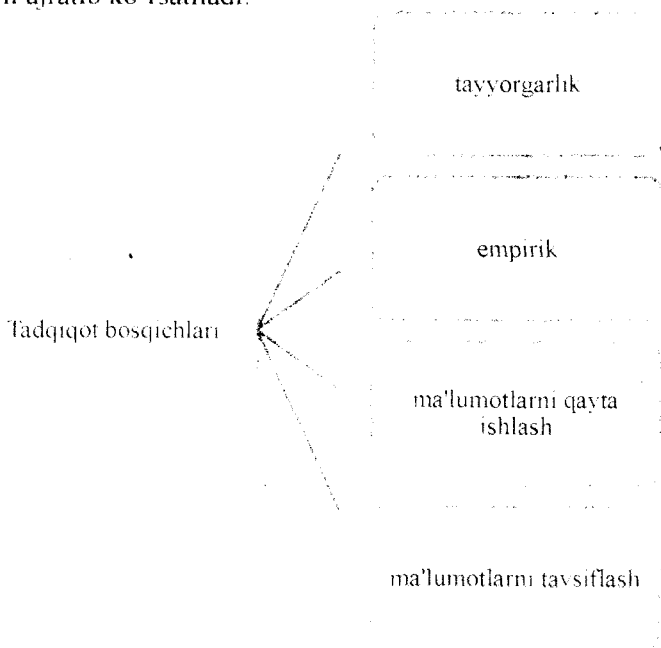
vaqt davomida ayni bir xil kishilar o'rganiladi, aniqlanadi. Kompleks – psixologik tadqiqotlar boshqa fanlar ishtirokida o'tkaziladi (shaxsning jismoniy, fiziologik, psixik va ijtimoiy taraqqiyoti aniqlanadi).

2. Emperik metodlar: kuzatish va o'z-o'zini kuzatish; eksperimental psixodiagnostika metodlari (test, anketa, suhbat, sotsiometriya, intervyu); faoliyat natijalarini tahlil qilish; biografiya metodlari.

3. Ma'lumotlarni qayta ishlash metodlari: miqdoriy (statistika) va psixologik yoki sifatiy tahlil turlariga bo'linadi.

4. Interpretatsiya yoki tavsiflash metodlari: genetik va strukturaviy ("donalash") metodlari. Genetik metodda taraqqiyotdagi bosqich, pog'onalar, inqiroz holatlari ajratib ko'rsatiladi (vertikal aloqa). Strukturaviy metodda esa shaxsning barcha xarakteristikallari o'rtasidagi "gorizontal" aloqalar aniqlanadi.

Taraqqiyot psixologiyasida tadqiqot o'tkazishning quyidagi 4 bosqichi ajratib ko'rsatiladi:

Birinchi bosqich – tayyorgarlik bosqichi. Bunda har xil vositalar yordamida material o'rganiladi. dastlabki ma'lumotlar to'planadi (o'quv mashg'ulotlari va mehnat faoliyati chog'ida, turmushda, ataylab uyushtirilgan suhbatlar jarayonida kuzatuvdan foydalaniladi, ba'zan maxsus tanlangan savollar yozilgan anketalar qo'llaniladi, biografik ma'lumotlar aniqlanadi, anamnez to'planadi, ya'ni tadqiq qilinayotgan faktning hosil bo'lishiga qadar mavjud shart-sharoitlar ta'riflanadi va hokazolar).

Ikkinchi bosqich – xususan, eksperimental bosqich bo'lib, tadqiqotning konkret metodikasi amal qiladi va o'z navbatida bu bosqich birin-ketin qo'llaniladigan qator bo'g'inlarga – eksperiment seriyalariga bo'linadi.

Uchinchi bosqich – tadqiqot ma'lumotlarini sifat jihatidan qayta ishlashdir. U psixologiyaning matematik apparatini – dastlab ilgari surilgan gipotezaning tasdig'i tarzida olingan xulosalarning haqqoniyligi haqida hukm chiqarish imkonini beradigan turli xildagi statistik usullar va ehtimollik nazariyasining asosiy qoidalarni qo'llashni taqozo etadi.

To'rtinchi bosqich – olingan ma'lumotlarni izohlab berish, ularni psixologik nazariya asosida talqin qilish, gipotezaning to'g'ri yoki noto'g'riligini uzil-kesil aniqlashdan iboratdir.

Psixologik tadqiqot bosqichlari tavsifi

I. Tayyorgarlik bosqichi. Muammoning o'rganilganlik holatini tahlil qilish, vazifalarini belgilab olish, tadqiqotning ishchi farazini ilgari surish, metodikalar ishlab chiqish.
II. Xulosalar ishonchligini ta'minlovchi ma'lumotlar to'plash. Buning uchun turli metodlar qo'llanilib, bir yoki bir necha bosqichlarda eksperiment o'tkaziladi.
III. Tadqiqot natijalarini miqdoriy qayta ishlash, o'rtacha qiymat, korrelyatsiya koeffitsientlarini aniqlash, grafiklar va jadvallar, diagrammalar tuzish.
IV. Ma'lumotlarni tavsiflash (interpretatsiya qilish), xulosalar ishlab chiqish.

Bunda shaxs haqida bevosita ma'lumotlar to'plash empirik, tajriba metodlari yordamida amalga oshiriladi. Ularning mazmuniga batafsil to'xtalib o'tamiz.

Taraqqiyot psixologiyasi metodlari

Asosiy metodlar			
Kuzatish		Eksperiment	
Psixologik holatlarining sabablarini ilmiy tarzda tushuntirib beruvchi tadqiqot metodi.		Psixologik ma'lumotlarini aniqlashga qartilgan sharoitlarni yaratish maqsadida tadqiqotning tekshiriluvchi faoliyatlariga faol aralashuvi.	
Hayotiy kuzatish ma'lumotlarini qayd etish bilanigina cheklanib, tasodifiy xarakterga ega.	Ilmiy kuzatish ma'lumotlarni qayd qilishdan ularning ichki mohiyatini tushuntirib berishga o'tish. Uning zaruriy sharti – aniq reja va natijalarni maxsus kundalik yoki bayonnomalarda qayd etishdir.	Laboratoriya eksperimenti maxsus yaratilgan sharoitlarda, maxsus (apparaturalar) asbob-uskunalar yordamida o'tkaziladi. Tekshiriluvchi xatti-harakatlari ko'rsatma (instruksiya) orqali belgilanadi.	Tabiiy eksperiment oddiy hayotiy sharoitlarda o'tkazilib, turli yosh davrlarida bilish imkoniyatlarini o'rganish uchun qo'llaniladi.
		Aniqlovchi Bunda ba'zida inson faoliyatining ba'zi jihatlari modellashtirilishi mumkin.	Shakllantiruvchi - ta'limiy; - tarbiyaviy.
Yordamchi metodlar			
Faoliyat mahsulini tahlil qilish. Tarjimaiy hol metodi.		Sotsiometriya. Anketa. Suhbat. Egizaklar metodi. Test.	

Bu metodlardan ayrimlarini batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Kuzatish — psixik xususiyatlarni uzoq vaqt davomida, rejali, biror maqsad asosida o'rganish. Kuzatish — universal metod bo'lib, turli vaziyatlarda ishlatiladi. Ilmiy kuzatish hayotiy (ilmiy bo'lmagan) kuzatishdan tubdan farq qiladi. Hayotiy kuzatish kundalik hayotda, plansiz amalga oshirilib, turli tasodiflarga bog'liq bo'ladi. Kuzatish ilmiy bo'lishi uchun shu bilan bir qatorda psixologo-pedagogik kuzatish bo'lishi uchun bir qancha talablarga amal qilishi lozim:

1. Maqsadga yo'nalganlik. Umuman, o'quvchini emas, balki uning shaxsiy sifatлари konkret namoyon bo'lishini turli vaziyatlarda va faoliyatning har xil turlarida – o'yin, o'qish, mehnat, muloqot jarayonida kuzatish.

2. Reja. Kuzatishni boshlashdan oldin muayyan vazifalar belgilanishi (nimani kuzatish), reja tuzilishi (vaqti va vositalari), ko'rsatkichlarni aniqlab olishi (nimani qayd etish), bo'lishi mumkin bo'lgan xatolar va ularni oldini olish yo'llari, taxmin qilinayotgan natijalarni o'ylab olishi lozim. Bunda kuzatilayotgan xususiyat aniq belgilanishi lozim (ular ko'p bo'lmasligi zarur). Kuzatishdan maqsad xulq-atvordagi topilgan kamchiliklarni to'g'rilash yo'llarini ishlab chiqish bo'lmog'i lozim.

3. Mustaqillik. Kuzatish yo'l-yo'lakay qilinishi lozim bo'lgan emas, balki mustaqil ravishda o'tkazilishi kerak bo'lgan vazifa bo'lmog'i lozim.

4. Tabiiylik. Psixologo-pedagogik kuzatish o'quvchilar uchun tabiiy sharoitlarda o'tkazilishi lozim. U o'qituvchining ishtirokisiz o'tkazilishi zarurki, o'quvchi kuzatilayotganini sezmasin.

5. Tizimlilik. Kuzatish tadqiqotchining xohishi bilan emas, balki doimiy reja asosida, sistematik ravishda yoki rejalashtirilgan ma'lum oraliqdan so'ng o'tkazilishi zarur.

6. Obyektivlik. Kuzatish jarayonida o'z taxminlarini emas, obyektiv fakt, harakat, o'quvchilar xulq-atvorining obyektiv xususiyatlarini qayd etish va shu asosda xulosa chiqarish lozim.

7. Qayd etish. Olingan barcha ma'lumotlar ma'lum sistemada qayd etilishi lozim. Olingan natijalar kuzatish jarayonida yoki uni o'tkazilgandan so'ng darhol qayd qilinishi kerak.

Biroq kuzatish metodining kamchiliklari ham mavjud. Bular:

- tekshiruvchining passiv holatni egallaganligi;
- qayd etishdagi xatolar;
- qaytarish imkonining yo'qligi;
- natijalarni tahlil qilishdagi subyektivizm.

Kuzatish metodining ijobiy tomoni shundaki, eksperimental ravishda o'rganish imkoni bo'lmagan faoliyatni analiz qilish, o'quvchi xulq-atvorini tabiiy sharoitda o'rganish imkoniyati mavjud. Kuzatish pedagogik amaliyotda qo'llaniladigan asosiy metodlardan biridir. Kuzatish intervallari yoshga bog'liq bo'lishi kerak.

Tug'ilgandan 2-3 oygacha – har kuni, 2-3 oydan 1yoshgacha – har hafta, ilk bolalik, ya'ni 1-3 yoshda – har oyda, 3 yoshdan 6-7 yoshgacha – yarim yilda bir marta, 7-11 yoshda – bir yilda bir marta kuzatish o'tkazilishi zarur.

Eksperiment metodi. Eksperiment metodi tabiiy va laboratoriya eksperimenti turlariga bo'linadi. Bu metod psixik holatni ta'riflashgagina emas, balki ularni tushuntirib berishga ham imkon beradi.

Kuzatishdan farqli o'laroq, psixologik eksperiment tadqiqotchining sinalayotgan faoliyatga faol aralashuv mumkinligini nazarda tutadi. Jumladan, tadqiqotchi psixologik fakt aniq namoyon bo'lishiga, uning eksperimentchi xohlagan yo'nalish bo'yicha o'zgartirilishiga, har jihatdan tadqiqot qilish uchun bir necha martalab takrorlanishiga imkon beradigan shart-sharoitni yaratadi.

Laboratoriya eksperimentining xarakterli belgisi faqat uning laboratoriya sharoitlarida, maxsus psixologik asbob-uskunalar yordamida o'tkazishlarida va sinaluvchining xatti-harakatlari yo'l-yo'riqqa binoan sodir bo'lishi bilangina emas, balki sinalayotganligini biladigan sinaluvchi (garchi, odatda, sinalayotgan kishi eksperimentning mohiyati nimadan iboratligini, konkret nimani va nima maqsadda tadqiq qilinayotganligini bilmasa ham) kishining munosabati bilan ham belgilanadi. Laboratoriya eksperimenti yordamida diqqatning xossalarini, idrok, xotira va boshqalarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish mumkin. Hozirgi paytda laboratoriya eksperimentini ko'pincha shunday tarzda o'tkazishadiki, unda odam odatdagi sharoitlarda bajarishi mumkin bo'lgan faoliyatning ba'zi psixologik jihatlari modellashtirilib qo'yiladi. Jumladan, eksperimentda anchagina hissiy zo'riqish vaziyati modellashtirilib, jarayonda sinaluvchi, masalan, kasb-kori uchuvchi bo'lgan kishi anglanilgan yechimlar qabul qilishi, yuksak darajadagi uyg'unlikni taqozo etadigan murakkab harakatlar qilishi, priborlardagi ko'rsatkichlarga munosabat bildirishi va hokozolar belgilab qo'yilgan bo'lishi mumkin.

Tabiiy eksperiment (birinchi marta 1910-yilda A. F. Lazurskiy taklif etgan) mo'ljallanganiga ko'ra, eksperiment o'tkazilayotganini biladigan sinaluvchida hosil bo'ladigan zo'riqishga yo'l qo'ymasligi va tadqiqotni odatdagi, tabiiy sharoitlarga (dars, suhbat, o'yin, uy vazifalarini bajarish va boshqalar) ko'chirishi lozim.

Masalan, materialni yodlashning samaradorligi uni uzoq vaqt xotirada saqlab qolish to'g'risidagi ko'rsatmaga bog'liqligini tadqiq qilish tabiiy eksperimentga misol bo'la oladi. O'quvchilardan bir guruhi o'rganilishi lozim bo'lgan material bilan tanishtiriladi va buning ustiga o'qituvchi ushbu material ertasiga so'ralishini aytadi. Boshqa bir guruhda esa o'quv materiali xuddi shunday tarzda o'tilib bo'lgach, o'quvchilarga o'tilgan dars bir haftadan so'ng so'ralishi aytiladi. Haqiqatda esa har ikkala guruhdan ham ikki haftadan keyin so'ralgan. Ana shu tabiiy eksperiment jarayonida materialni uzoq vaqt xotirada saqlab qolishga mo'ljallangan yo'l-yo'riqning afzalliklarini aniqlaydi.

Psixologik-pedagogik tadqiqot vazifalarini bajaradigan tabiiy eksperiment *psixologo-pedagogik eksperiment* deb ataladi. Har xil yosh bosqichlarida o'quvchilarning bilish imkoniyatlarni o'rganishda, o'quvchi shaxsini shakllantirishning konkret yo'llarini aniqlashda uning roli benihoya kattadir.

Anketa. Savollar yordamida psixologik axborot to'plashning metodik usullaridir. Bunda savollar mantiqan bir-biri bilan bog'langan bo'lib, tadqiqotning maqsadiga mos keladi. Anketa yordamida o'qituvchi o'quvchilar shaxsiy sifatlarini aniqlash uchun material to'playdi. Taklif etiladigan savollarga qarab, anketalar mazmun, funksiya, formasi bo'yicha turli xil bo'lishi mumkin.

Mazmun bo'yicha anketa:

a) faktlar ("Sening bo'sh vaqtingdagi mashg'uloting?", "Uy-joy sharoitiningni ta'rifi");

b) atrofdagi kishilar, hodisalar xarakteristikasini ("O'quv-ishlab chiqarish kombinatida ish formasi boshqacha bo'lishi kerak deb hisoblaysanmi?", "Ko'pchilik bolalar o'z imkoniyatlarini to'liq ishga solmay o'qishlarining sababi nimada deb o'ylaysan?")

d) o'quvchining niyatlarini ifodalashi mumkin ("Oliy o'quv yurtiga kirasanmi?", "Yozgi mehnat oromgohiga borasanmi?").

Savollar bajaradigan funksiyasiga ko'ra anketa o'z ichiga quyidagilarni oladi:

a) filtrlovchi savollar. Agar o'qituvchini oliygohga kirishni xohlovchilar qiziqтира, anketada quyidagicha savollar taklif etiladi. "Sening yoqtiradigan predmeting?". Bunga faqat oliygohga kirmoqchi bo'lgan o'quvchilargina javob beradilar.

b) tekshiruvchi yoki nazorat qiluvchi savollar. Ularning asosiy funksiyasi – informatsiyaning to'g'riligini tekshirish.

Shakli bo'yicha anketalar:

a) ochiq – bunda to'g'ri savollar o'z xohishiga qarab, erkin javob berish mumkin.

b) yopiq – bunda savollarga tayyor javob berilgan bo'lib, o'quvchi ulardan birini tanlashi lozim.

Anketa savollariga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Savollar aniq, tushunarli, sodda va konkret bo'lishi lozim.
2. Anketaning boshida oson savollar, keyin qiyin, undan keyin eng murakkablari, nihoyasida yana oson savollar berilishi lozim.
3. Bitta xususiyatni aniqlashga bir necha savollar, nazorat qiluvchi savollar berilishi lozim.

Anketa metodining ijobiy tomoni: ommaviy o'rganish imkoniyati; informatsiya to'plash tezligi; ma'lumotlarni analiz qilishda matematik metodlardan keng foydalanish imkoniyati; og'zaki formada javob olish qiyin bo'lgan savollarga javob olish imkoni; bir necha tadqiqotlar natijasini taqqoslash imkoni; natijalarni qayd etishning qulay usuli. Shuni ham nazarda tutish lozimki, anketa metodi shaxs xususiyatlarining barcha sohalarini to'la o'rganish imkonini bermaydi, o'quvchilar turlicha javob berganlari tufayli ularni klassifikatsiya qilishda qiyinchiliklar uchraydi; javoblarning obyektivligi yuqori emas, chunki o'quvchilar bunga vijdonan yondashmasliklari mumkin.

Quyida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning kommunikativ (muloqotchanlik) xususiyatlarini aniqlash uchun mo'ljallangan anketa tavsifiya qilinadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsi kommunikativ xususiyatlarini baholash anketasi

Ushbu anketa o'quvchilar, tarbiyachilar va ota-onalar uchun mo'ljallangan. Bunda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning atrofdegilar bilan o'zaro munosabatlari hamda kommunikativ xususiyatlari ekspert tomonidan baholanadi.

Anketa yordamida baholanadigan shaxs xususiyatlari va ularga mos keluvchi savol raqamlari

Baholanadigan shaxs xususiyatlari	Anketadagi xususiyatlarga mos keluvchi savollar
Muloqotchanlik	2, 3, 4
Tashkilotchanlik qobiliyati	5
Atrofdagilar bilan o'zaro munosabat	6
Altruizm	7
Empatiya	8
Agressivlik	9
Himoyasizlik	10
Arazgo'ylik	11
Adolatlilik	12
To'g'riso'zlik	13
Iltifotlilik	14
Itoatkorlik	15
Mustaqillik	16
Qat'iylik	17
Mehnatsevarlik	18
O'ziga ishonch	19

Anketa matni

1. Bolaning ism-sharifi, familiyasi, tug'ilgan yili.
2. Bolaning kattalar bilan muloqotchanligi:
  - A) yuqori;
  - B) o'rtacha;
  - D) juda odamovi.
3. Bolalar bilan muloqotchanligi:
  - A) juda muloqotchan, ko'pincha o'zi yolg'iz emas, boshqa bolalar bilan o'ynashni yaxshi ko'radi;
  - B) unchalik muloqotchan emas, ko'pincha yolg'iz o'ynashni yoqtiradi;
  - D) ba'zida yolg'iz, ba'zida bolalar bilan o'ynashni yoqtiradi.
4. Agar o'quvchi (bola) muloqotchan bo'lsa, ...

- A) yosh jihatdan o'zidan katta bolalar bilan;
- B) tengdoshlari bilan;
- D) o'zidan kichik bolalar bilan o'ynashni afzal ko'radi.

5. O'yinda bola o'zini qanday tutadi?

A) birgalikda o'ynash uchun bolalarni uyushtira oladi. o'yinda o'ziga faqat yetakchilik rolini oladi;

B) o'yinda yetakchilik, liderlik rolini ham, ikkinchi darajali rolni ham birdek bajaradi;

D) ko'pincha o'yinda boshqalarga bo'ysungan holda o'ziga ikkinchi darajali rolni oladi.

6. O'quvchining boshqa bolalar bilan o'zaro munosabati qanday?

A) do'stlik o'rnatiladi va o'yinda bolalar bilan (nizo) kelishmovchiliklarga bormaydi;

B) ko'pincha nizolar kelib chiqdi;

7. Boshqa bolalardan o'yinchoqlarini qizg'onmaydimi?

A) bajonidil o'rtoqlashadi;

B) ba'zida qizg'onadi, ba'zida yo'q;

D) qizg'onadi.

8. Boshqalarga hamdard bo'la oladimi?

A) agar nimadandir xafa bo'lishayotganini ko'rsa (sezsa), tinchlashtirishga, achinishga, yordam berishga harakat qilib, doimo hamdard bo'ladi;

B) ba'zan;

D) hech qachon.

9. Boshqa bolalarni xafa qiladimi?

A) ko'pincha xafa qiladi;

B) ba'zida xafa qiladi;

D) hech qachon xafa qilmaydi.

10. O'quvchi kattalarga tez-tez shikoyat bilan murojaat qilib turadimi?

A) ko'pincha;

B) ba'zida;

D) hech qachon.

11. O'quvchi tez xafa bo'ladimi?

A) juda tez;

B) ba'zida;

D) xafa bo'lmaydi.

12. O'quvchi (yoki farzandingiz) adolatlimi?

A) doimo adolatli;

B) ba'zida adolatli;

D) ko'pincha adolatli emas.

13. O'quvchi doimo rost gapiradimi?

A) doimo;

B) ba'zida rost gapiradi, ba'zida esa yo'q;

D) ko'pincha rost gapirmaydi, tez-tez yolg'onchilik qiladi.

14. O'quvchi doimo o'zini xushmuomala tutadimi?

A) doimo;

B) ba'zida;

D) deyarli hech qachon xushmuomala emas.

15. O'quvchi doimo sizga quloq soladimi?

A) doimo;

B) ba'zi-ba'zida;

D) deyarli hech qachon.

16. O'quvchiga mustaqillik xosmi?

A) butunlay mustaqil, hamma narsani o'zi mustaqil bajarishni yoqtiradi;

B) ba'zi-ba'zida;

D) ko'pincha mustaqillikni namoyon qilmaydi va u uchun boshqalar bajarishini xohlaydi.

17. O'quvchiga qat'iylik xosmi?

A) doimo boshlagan ishini oxirigacha yetkazishga harakat qiladi;

B) ba'zida qat'iylik namoyon qiladi, ba'zida yo'q;

D) odatda, qo'l urgan ishini oxirigacha bajarmaydi.

18. O'quvchiga mehnatsevarlik xosmi?

A) juda mehnatsevar, doimo topshirilgan ishni bajonidil bajarishga harakat qiladi;

B) ba'zida ishlashni sevadi, ba'zida dangasalik qiladi;

D) ko'pincha dangasalik qiladi.

19. O'quvchi o'ziga ishonadimi?

A) butunlay o'ziga ishonadi;

B) ba'zida;

D) o'ziga ishonmaydi.

Ushbu anketa bo'yicha bolalarni baholashda, ekspertchi sifatida faqat ota-onalar emas, shu bilan birga tarbiyachilar, sinf rahbarlari hamda o'quvchilar ham qatnashishlari shart.

Natijalar tahlili. Anketa bo'yicha olingan ma'lumotlar quyidagicha baholanadi:

“A” javobi – 10 ball;

“B” javobi – 5 ball;

“V” javobi – 1 ball.

Barcha javoblar bo'yicha natijalar yig'indisi hisoblanib, 18ga bo'linadi va bola shaxsi kommunikativ xususiyatlari, shaxslararo munosabatlar rivojlanish darajasining o'rtacha ko'rsatkichlari baholanadi.

Agar ota-onalarning baholari o'qituvchi va tarbiyachilar bilan mos kelsa, bolada baholanayotgan sifatlarning mavjudligi haqida xulosa hosil qilish mumkin. Agar 3ta ekspertdan faqat 2tasining baholari mos kelsa, bolada ushbu sifatlarning yetarli darajada rivojlanganligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Agar ekspertlar baholari umuman bir-biriga to'g'ri kelmasa, bolalarda ushbu sifatlarning mavjud yoki mavjud emasligi haqida qo'shimcha maxsus tekshiriluvsiz xulosa chiqarish mumkin emas.

Suhbat metodi. Suhbat – bevosita muloqot jarayonida o'quvchilar psixik xususiyatlarini aniqlash metodikasi bo'lib, o'qituvchi oldindan tayyorlab qo'ygan savol asosida o'zi uchun kerakli bo'lgan informatsiyani olish imkoniga ega.

Suhbat metodikasi yordamida inson xarakteri xususiyatlari, xatti-harakati motivlari, hayotining turli tomonlariga uning bahosi,

biografiyasining asosiy faktlari va unga bo'lgan munosabatlarni aniqlash mumkin.

Suhbat metodi ma'lum qoidalarga asoslanishi lozim:

1. Suhbat tasodifiy emas, rejali bo'lishi kerak.
2. Suhbat boshida o'quvchi qiziqadigan mavzuda gaplashish kerak.
3. Suhbat boshlanishida biografik xarakterdagi savollar berilmasligi kerak.
4. Savollar tushunarli, yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda berilishi kerak.

Suhbat metodining ijobiy tomoni – shaxs bilan bevosita muloqotda bo'lish, uning reaksiyalarini hisobga olish imkoni, qo'shimcha, to'ldiruvchi savollar berilishi mumkinligi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, suhbatdan biz obyektiv fakt emas, balki kishining subyektiv fikrini olamiz.

Faoliyat mahsulini tahlil qilish metodi. O'quvchilar yozgan inshoga qarab, o'qituvchi uning adabiy qobiliyatini, so'z boyligi, rivojlanish darajasi, obrazli tafakkuri haqida xulosa chiqarishi mumkin. Xuddi shuningdek, matematikadan yozma ish, chizmachilikdan topshiriq natijalariga qarab o'quvchining individual psixik xususiyatlari, qobiliyatlari, mehnat malakalari haqida ma'lumot to'plash mumkin.

Diagnostik metodlar. Bu metodlar shaxsning u yoki bu xususiyatlarini shunchaki ta'riflash emas, balki bu xususiyatlarni o'rganish asosida sifat va miqdor jihatdan xarakteristika berish imkoniyatiga ega. Diagnostika metodlariga turli xil testlar kiradi.

Test metodi yordamida kishining aqliy qobiliyatlari darajasi aniqlanadi, inson holati va ularning xususiyatlari belgilanadi, shaxsning strukturaviy sifatleri – o'z-o'zini baholash, emotsional barqarorlik, muammoga yengil kirisha olishi o'rganiladi.

Test inglizcha ("test") so'z bo'lib, sinab ko'rish, tekshirish ma'nosini bildiradi. Test tekshiruvchiga taqdim etiladigan topshiriqlar tizimi bo'lib, uning natijasida standartlashtirilgan o'lcham o'tkaziladi. Test, asosan, individlar o'rtasidagi farqlarni yoki turli sharoitlarda ular ko'rsatadigan reaksiyalar o'rtasidagi farqlarni o'rganish uchun mo'ljallangan.

Yosh psixologiyasida test guruhlarining ijtimoiy psixologik xususiyatlarini; guruhiy holatlarning namoyon bo'lish darajasini

o'rganish uchun ham qo'llaniladi. Test guruhlarni ijtimoiy psixologik xarakteristikalari asosida differentsiatsiya qilish maqsadlariga xizmat qiladi.

Testning standartlashtirilishi vazifalar bajarilishini baholash va uni o'tkazishning bir xildagi (protsedura) jarayonlarni hosil qilishdan iborat. Bu esa test o'tkazilishi mo'ljallanayotgan, o'rganilishi talab qilinadigan katta sonli reprezentativ sinaluvchilarda (2-3 ming) testni o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Test standartlashtirilishi 2 bosqichda o'tkaziladi. 1-bosqichda testni qo'llash yo'riqnomasi shakllantiriladi: topshiriqlar tanlanadi, uni o'tkazish uchun ko'rsatmalar ishlab chiqiladi, sinaluvchiga beriladigan instruksiya tuziladi va testni o'tkazishning boshqa masalalari ko'rib chiqiladi. 2-bosqichda normalar aniqlanadi, ya'ni test natijalarini baholash uchun, boshqa individlar yoki guruh natijalari bilan solishtirish uchun normalar sistemasi belgilanadi.

Testning **ishonchliligi** – shu test qayta o'tkazilganda, (aynan shu tekshiruvchilarda) olingan ma'lumotlarning bir-biri bilan mos kelishi. Ishonchlilikni baholashning asosiy ko'rsatkichi korreksiya koeffitsienti.

Testning **validligi** – test qanday maqsadda yaratilgan bo'lsa, o'sha maqsad uchun qo'llaniladi.

Qo'llanilish sohasiga qarab:

1. Intellekt testlari.

2. Maxsus qobiliyatli va yutuqqa erishish testlari.

3. Shaxs xususiyatlarini aniqlash testlari.

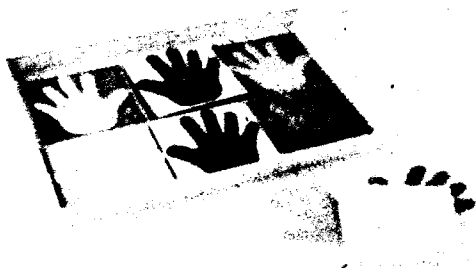
4. Qiziqishlar, ustanovka, qadriyatlarni aniqlash testlari.

5. Shaxslararo munosabatlar diagnostikasi uchun mo'ljallangan testlar farqlandi.

Masalan, shaxslararo munosabatlarni va shaxs sifatlarini diagnostika qilish uchun ko'pincha amerikalik psixolog T. Liri tomonidan yaratilgan metodika qo'llaniladi. Bu metodik so'rovnoma bo'lib, 128ta punktdan iborat. Sinaluvchi o'zi va atrofidagilarda muayyan xislatlarning mavjudligini, shuningdek, o'zida va sheriklarida bo'lishini xohlaydigan sifatarni ko'rsatadi. Natijalar qayta ishlangach, tadqiqotchi sinaluvchining shaxsi, yo'nalishini aniqlab va shu asosda shaxslararo o'zaro ta'sirni prognoz qilishi mumkin.

Shunday qilib, testlar – bu maxsus metodlar bo‘lib, u yoki bu ijtimoiy psixologik hodisa qisqa muddat ichida tekshiriladi. Testlar asrimizning boshlarida kashf qilingan bo‘lib, ular 20-30-yillarda hayotga, amaliyotga shiddat bilan kirib keldi. Natijada maxsus soha – psixometrika yuzaga keldi. Testlarni qo‘llashning qulayligi shundaki, bir test yordamida ma‘lum obyektning u yoki bu xususiyatlarini bir necha marta, takroran sinab ko‘rish mumkin.

Proyektiv metodlar. Proyektiv metodlar test usullarining bir ko‘rinishi bo‘lib, ularda tekshiriluvchi uchun aniq ko‘rinishga ega bo‘lmagan noaniq narsalar tavsiya etiladi va ularni sharhlash topshirig‘i beriladi. Masalan, tekshiriluvchiga turlicha talqin qilish mumkin bo‘lgan rasmlar, tugallanmagan hikoyalar, biror aniq ko‘rinishi mavjud bo‘lmagan buyumlar berilishi va ularni tekshiriluvchi o‘zining hissiy kechinmalari, qiziqishlari, dunyoqarashi nuqtayi nazaridan baholashi kutiladi.

Proyektiv metodlar qatoriga Rorshaxning “Siyoh dog‘lari” testini kiritish mumkin (1921). Bu – 2 tomonlama simmetrik shaklda berilgan 10 xil dog‘laridan iborat bo‘lib, har 1 dog‘ har xil bo‘yoqli fonda ko‘rsatiladi. Tekshiruvchidan har 1 “dog‘” nimaning shaklini eslatishi so‘raladi. Bunda 2ta dog‘ qizil rangli shtrixlar, 5ta dog‘ kulrang – qora, 3ta dog‘ – yorqin bo‘lmagan ranglarda beriladi.

Sinaluvchi tasvirlagan obrazlar va assotsiatsiyalarga qarab uning shaxsiy xususiyatlari to‘g‘risida xulosa chiqariladi.

Rorshax testining yosh psixologiyasida qo‘llaniladigan varianti E. T. Sokolova tomonidan modifikatsiya qilingan. Bu test oilaviy muloqotni diagnostika qilishda foydalaniladi. Bu maqsadda

eksperimentga qo'shimcha metodik usul kiritilgan. Bir necha kartochkalar bo'yicha eksperiment qatnashchilari kelishishlari kerak. Birgalikdagi (kelishuv asosida) javoblarning sifati va miqdoriga qarab tadqiqotchi kichik guruh (yoki oila)ning jipsligi va mosligi haqida ma'lumotni qo'lga kiritadilar.

Shuningdek, psixologik tadqiqotlarda ko'pincha rasmiy assotsiatsiyalar metodi qo'llaniladi. Ushbu metod 1-bo'lib 1945-yilda S. Rozensveyg tomonidan taklif qilingan. Bunda tekshiriluvchiga turmushda tez-tez uchrab turadigan ziddiyatli vaziyatlar aks ettirilgan rasmlar tavsiya qilinadi. Bu rasmlarda bir tomonda turgan personajlar nimalarnidir gapirayotgan holda g'aydalanitiriladi, unga qarama-qarshi tomondagi shaxslar esa hali javob qaytarib ulgurmagan. Tekshiriluvchidan tez, qisqa muddat ichida bo'sh kataklarga qaytarilishi kutilayotgan javobni yozish so'raladi. Berilgan javoblarga qarab shaxs yo'nalishi, uning ziddiyatlarga munosabati, agressiya hissining xususiyatlari, bu hisning kimlarga qaratilganligi va shunga o'xshash muhim faktlar to'planadi.

Rozensveyg testi subyekt agressiyasi yo'nalishining 3ta turini aniqlash imkonini beradi:

1. Agressiya insonning o'ziga qaratilgan.
2. Agressiya atrofga qaratilgan.
3. Subyekt vaziyatni hal qilishdan qochadi yoki uni bezaydi.

Pedagogik amaliyotda ko'pincha I.Shvansara tomonidan ishlab chiqilgan, o'smirlik va o'spirinlik davri uchun mo'ljallangan rasmiy test variantidan foydalaniladi.

Proyektiv metodikalardan yana biri tugallanmagan jumlarlar metodi. Ushbu metod yordamida guruhiy va shaxsiy ustanovkalar, tekshiruvchining atrofda qilargalarga (o'rtoqlari, o'quvchi, ota-onasi) munosabati xususiyatlari, shuningdek, o'ziga va kelajakka bo'lgan munosabatlari ham o'rganiladi. Shu maqsadda tekshiruvchiga bir qancha tugallanmagan jumlarlar taklif qilinadi, ko'p o'ylamasdan gapni mantiqan oxiriga yetkazish talab qilinadi. Masalan,

- men uchun eng muhim muammo, bu - ...
- do'st - bu ...
- mening otam ba'zida ...
- men shunga intilamanki ...

Proyektiv metodikalar turli-tuman, Ular bir-biridan tubdan farq qiladi. Biroq shuni nazarda tutish lozimki, proyektiv metodikani

tavsiflash muayyan psixologik bilimlarni, maxsus nazariy tayyorgarlikni va metodikani qo'llash bo'yicha amaliy tajribaga ega bo'lishni talab qiladi.

Sotsiometriya metodi. Sotsiometriya metodi birinchi bo'lib amerikalik psixolog J. Moreno tomonidan taklif etilgan. Bu metodning mohiyati shundan iboratki, inson u yoki bu ko'rsatkich bo'yicha guruh a'zolarini tanlaydi. Qilingan tanlashlar asosida kishining guruhdagi shaxslararo munosabatlar sistemasida tutgan o'rni haqida xulosa qilinadi.

Demak, sotsiometriya metodi yordamida guruh a'zolari o'rtasidagi simpatiya yoki antipatiyani aniqlash mumkin. Sotsiometriya metodini operativ tarzda o'tkazish, uning natijalarini esa matematik qayta ishlash va grafik ravishda ifodalash mumkin.

Sotsiometriyani tadqiqot metodi sifatida tan olish bilan bir qatorda uning ba'zi kamchiliklarini ham ko'rsatib o'tish zarur. Asosiy kamchilik shundan iboratki, sotsiometriya metodi mavjud munosabatlar strukturasi sabablarini aniqlash imkonini bermaydi. Shuning uchun ham sotsiometriyadan olingan ma'lumotlar kuzatish, suhbat, psixologo-pedagogik eksperiment natijalari bilan to'ldirilishi lozim.

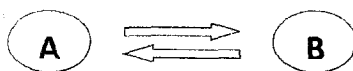
Sotsiometriya metodidan guruh, kollektiv a'zolari o'zaro birlarini yaxshi bilgan holatlardagina foydalanish mumkin. Bu metod yordamida shaxsning xizmat yuzasidan bo'ladigan va shaxsiy munosabatlardagi haqiqiy o'rmini aniqlash, birlamchi guruhlar mavjud yoki mavjud emasligini topish, birlamchi guruhlarining paydo bo'lishi va tarqab ketishi sabablarini aniqlash mumkin.

Sotsiometriya metodining mohiyati shundan iboratki, tekshiriluvchiga birga qilinadigan ishlari yoki guruh a'zolarining ishlarini birgalikda bajarishga xohishlari to'g'risida savollar beriladi. Beriladigan savollar tanlash ko'rsatkichlari deyiladi. Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar farqlanadi. Kuchlilar chuqur va barqaror munosabatlarni, kuchsizlari yuzaki va beqaror munosabatlarni aniqlashga imkon yaratadi. Masalan, "Xizmatdoshlaringizdan qaysi biri bilan Ita brigadada ishlashni xohlardingiz?" degan savol bo'yicha aniqlangan ko'rsatkich kuchli ko'rsatkich hisoblanadi, chunki u uzoq vaqt davom etadigan, muhim munosabatlarga tegishli. "Kimni birga ekskursiyaga borishga taklif qilardingiz?" – kuchsiz ko'rsatkich, chunki u chuqur bo'lmagan va vaqtinchalik munosabatlarni belgilaydi.

Kuchli va kuchsiz ko'rsatkichlar mazmuni jihatidan turlicha bo'lishi mumkin. lekin ulardagi umumiy narsa – natijalar, ya'ni sherik tanlash.

Tanlashlar soni cheksiz bo'lishi mumkin, biroq amaliyotning ko'rsatishicha, kishining guruhdagi holati va o'zaro munosabatlarini aniqlash uchun 3ta kishini tanlash yetarli. Bunda tekshiruvchidan 1-navbatda kimni tanlashi, agar 1-bilan imkon bo'lmasa, 2-navbatda kimni tanlashi hamda ikkinchisini tanlash imkoni bo'lmasa, 3-navbatda kimni tanlashi haqida so'raladi.

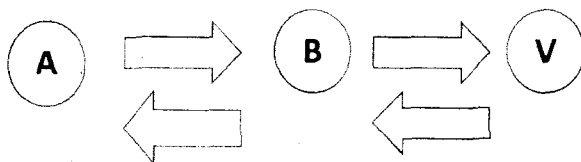
Sherikni tanlash o'zaro va bir tomonlama bo'lishi mumkin. 1-holda A – Bni, B – Ani tanlaydi. Bu o'zaro bir-birini tanlash hisoblanadi.

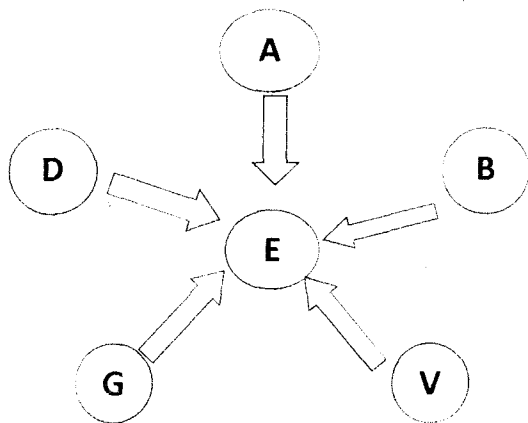
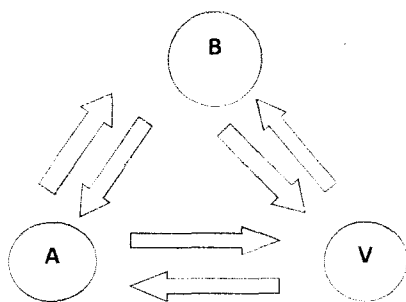

Tanlash bir tomonlama bo'lganda A – Bni, B esa Vni yoki Gni tanlaydi.

Guruh, kollektivdagi o'zaro munosabatlar grafik ravishda zanjir, uchburchak yoki yulduzcha shaklida ifodalanishi mumkin.

Bunday ifodalashdan aʼzosi unchalik koʻp boʻlmagan guruhlarda foydalanish mumkin. Agar guruh koʻp sonli boʻlsa, aylana shaklidagi sxemadan foydalanish lozim. Buning uchun 4ta aylana chiziladi. Birinchi yoki markaziy aylanaga eng koʻp tanlangan guruh aʼzosining shartli belgisi qoʻyiladi. Markazdan keyingi, yaʼni ikkinchi aylanaga 3 marta tanlangan oʻquvchilarning nomeri yoziladi, uchinchi aylana ichiga 1–2ta tanlash olgan oʻquvchi, toʻrtinchi aylanaga tanlanmagan oʻquvchilarning shartli belgisi hamda aylanadan tashqariga rad etilgan oʻquvchilar nomeri yoziladi.

Bunda aylana 2 qismga ajratiladi va chap tomonga qizlar, oʻng tomonga oʻgʻil bolalarning shartli belgilari joylashtirib chiqiladi. Qizlar doira, oʻgʻil bolalar esa uchburchak bilan ifodalanadi. Doira va

uchburchaklar kim kimni tanlashiga qarab, strelkali chiziqlar bilan birlashtiriladi. Bu sxema sotsiogramma deb ataladi.

Agar guruhda 20dan ortiq a'zo bo'lsa, bunday sxema tuzish qiyinroq bo'ladi. Shuning uchun bunday hollarda matritsadan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Matritsa quyidagicha tuziladi.

To'rtburchak yoki kvadrat chizilib, guruh a'zolarining soniga qarab katakchalarga bo'linadi. Chap tarafdin yuqoridan pastga va yuqoridan o'ng tarafga guruh a'zolarining shartli belgilari qo'yib chiqiladi. Guruh a'zolarining shartli belgilari o'quvchilar familiyasi yoki familiya bosh harfi, tekshiruvchilarning tartib nomerlari ham bo'lishi mumkin. Gorizontaal chiziq bo'yicha qatorlarga tanlanayotgan o'quvchi, vertikaliga esa katakcha ichiga kimni tanlayotgani haqidagi ma'lumotlar yoziladi. Ijroiy tanlash "+" belgisi bilan, o'zaro bir-birini tanlash esa "-" belgisi bilan ifodalanadi.

Ma'lumki, kichik guruh yoki kollektivlarda birlamchi guruh va kollektivlar mavjud bo'lishi mumkin. Bu birlamchi guruhlar esa boshqa matritsada belgilanadi. Buning uchun yuqorida ko'rsatilganidek, to'rtburchak yoki kvadrat chizilib, matritsaning chap burchagidan pastdagi o'ng burchagiga qaratib diagonal chizig'i o'tkaziladi. Bu chiziq kvadratning shu diagonal chizig'iga to'g'ri kelgan kataklari ustidan o'tadi. 1-matritsadan o'zaro tanlanishga ega bo'lgan istagan bir o'quvchi tanlab olinadi. Uning tartib nomerini va familiyasini matritsaning 1-qatoriga o'tkaziladi. Xuddi ana shu nomerni yuqoridagi 1-katakka qo'yiladi. So'ngra 1-matritsadan 1-qatorga yozilgan shaxs bilan o'zaro tanlanishda bo'lgan shaxslar tanlab olinadi. Uning tartib nomeri va familiyasi 2-qatorga yoziladi. Xuddi shu nomerni yuqoridan 2-ustunga yoziladi. Matritsaning shunga muvofiq keladigan kataklariga "+" belgisi yozib qo'yiladi. Matritsaning 1-qatoridagi o'quvchi bilan o'zaro tanlanishda bo'lgan guruhning navbatdagi a'zosini uning 1-matritsadagi nomerini saqlagan holda 3-qatorga yoziladi. Shu nomerni 3-ustunning yuqori qismiga ham qo'yiladi.

Tegishli katakka "+" belgisi qo'yiladi. Shu tariqa 1-matritsadan tanlab olinadigan familiyalarni navbatdagi qatorga yoziladigan o'zaro tanlanishda bo'lgan birorta ham kishi qolmaguncha davom ettirish kerak. Boshqacha qilib aytganda, o'zaro tanlanishda bo'lgan kishilar doirasi yakunlanishi lozim. O'zaro bir-birini tanlamagan o'quvchilar

matritsaning oxiriga yoziladi. Mikrogruruh, ya'ni birlamchi guruh 2-5 kishidan iborat bo'lishi mumkin.

Sotsiometrik matritsa

№	Sinaluvchilar ismi-sharifi	Abdullayeva	Vohidova	Daminova	Zokirova	Ikromov	Istomova	Valiyeva	Tanlashlar soni
1.	Abdullayeva		3		2	1			
2.	Vohidova	1		2			3		
3.	Daminova		1		3	2			
4.	Zokirova	2	1	3					
5.	Ikromov			1		3		2	
6.	Istomova	3		2			1		
7.	Valiyeva			2		1	3		
	Tanlashlar soni	3	3	5	2	4	3	1	

Shunday qilib, sotsiometriya metodi obyektiv va aniq ma'lumotlar, ya'ni shaxsning guruh yoki jamoadagi real holatini aks ettiruvchi ma'lumotlar olishga imkon beradi va undan amaliy maqsadlarda foydalanish mumkin.

Sotsiometriya metodini taraqqiyot psixologiyasi fanida qo'llashning o'ziga xosligi shundaki, undan turli xil yoshdagi jamoalarda shaxslararo munosabatlarni o'rganish uchun foydalanish mumkin. Bunda faqat tanlov mezonlarini, yosh jihatlarini hisobga olgan holda o'zgartirish kifoya.

Olingan natijalarga qarab, guruh a'zolarining qaysi biri eng ko'p tanlanganligini bilish mumkin. Eng ko'p tanlanish olgan – lider hisoblanadi.

Sotsiometrik tadqiqotdan olingan natijalar (matritsa va sotsiogramma shaklidagi) sotsiometrik indekslar bilan to'ldiriladi. Bu indekslar guruhni miqdor jihatidan xarakterlab beradi. Shulardan biri – guruhij jipslik indeksi.

Guruhij jipslik indeksini quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$S_j = \frac{\sum_{c \neq o} c_{j \cdot o}}{\sum_{o \neq c} c_{j \cdot o}}$$

Bu yerda:

$\sum$ o'zaro tanlashlar yig'indisi, summasi:

$\sum$ - ushbu guruhda bo'lishi mumkin bo'lgan o'zaro tanlashlarning maksimal soni;

n - o'rganilayotgan guruhdagi a'zolar soni.

Masalan,
$$\sum_{\max} \frac{n(n-1)}{2} = \frac{20(20-1)}{2}$$

Demak, taraqqiyot psixologiyasi fanida turli yosh davrlarida psixik taraqqiyot xususiyatlarini o'rganish uchun, psixik jarayonlar rivojlanish darajasini aniqlash uchun turli metodlardan foydalanish mumkin.

Psixologik tadqiqotlar natijalarini matematik-statistik qayta ishlash metodlari

Tadqiqotdan olingan ma'lumotlarni (miqdoriy) tahlil qilish va tavsiflashga kirishishdan avval ularni umumlashtirish, bir tizimga solish va ixcham shaklga keltirish zarur. Buning uchun esa matematik statistika tushunchalarini, albatta, bilish va ular bilan ishlay olish talab qilinadi.

Odatda, o'lchov natijalarini aks ettiruvchi sonlar statistikada variantlar deb ataladi va x bilan belgilanadi. Barcha o'lchovlar, ya'ni o'sib borish yoki kamayish tartibida joylashgan o'lchovlar variatsion qatorni tashkil qiladi. Variatsion qator tarkibida takrorlanadigan o'lchovlar soni chastota deyiladi.

Masalan, "Sening fikr va qarashlaring sinfdoshlaringniki bilan ko'pincha mos keladimi?" kabi anketa savoliga 36 o'quvchidan javob olingan deylik. Bunda 5 xil javob ko'zda tutilgan: "har doim", "ko'pincha", "ba'zida", "kamdan kam", "hech qachon". Agar har 1 javob varianti uchun son belgisi berilsa ("har doim" - 5, "ko'pincha" - 4, "ba'zida" - 3, "kamdan kam" - 2, "hech qachon" - 1) hamda sonlar kamayib borish tartibi bo'yicha bir qatorga joylashtirilsa, biz quyidagicha variatsion qatorga ega bo'lamiz:

555554444444443333333333333322222211

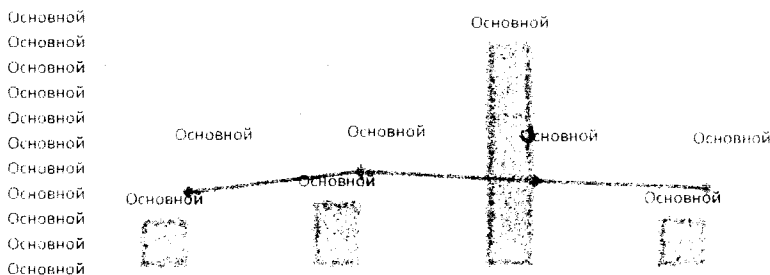
Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash oson bo'lishi uchun jadval shakliga keltiramiz:

Anketa savollariga o'quvchilar bergan javoblaridan chastota bo'yicha taqsimlanishi

1-jadval

№	Variantlar	Chastota
1	Har doim	6
2	Ko'pincha	9
3	Ba'zida	12
4	Kamdan kam	7
5	Hech qachon	2
	Jami	36

Chastota bo'yicha jadvalda keltirilgan ma'lumotlarni grafik shaklga keltirish mumkin. Bunda grafik tuzish 2 yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin. Gorizontaal chiziqqa variantlar, vertikal chiziqqa ularning chastotasini joylashtirib, shtrix chiziq bilan birlashtirsak, chastotalar poligoni egri chizig'iga ega bo'lamiz.

1-rasm

Tadqiqotdan olingan ma'lumotlarni statistik qayta ishlash uchun o'rtacha arifmetik qiymat, moda va medianani hisoblash zarur.

O'rtacha arifmetik qiymat olingan natijalar yig'indisini topib, uni variatsion qator a'zolari soniga bo'lish orqali hisoblab chiqiladi.

$$\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{N} \quad (1)$$

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^n x_i \quad (2)$$

Bunda $\bar{x}$ - o'rtacha arifmetik qiymat, x_i - variant ifodasi, N - variatsion qator a'zolari soni. Agar variatsion qator orasidan ba'zi variantlar takrorlansa, (1) formula quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\bar{x} = \frac{x_1 \cdot k_1 + x_2 \cdot k_2 + \dots + x_n \cdot k_n}{k_1 + k_2 + \dots + k_n} \quad (3)$$

Endi quyidagi variatsion qatorning o'rtacha arifmetigini (3) formula yordamida hisoblab ko'ramiz:

114445577778

$$\bar{x} = \frac{1 \cdot 2 + 4 \cdot 3 + 5 \cdot 2 + 7 \cdot 4 + 8 \cdot 1}{2 + 3 + 2 + 4 + 1} = \frac{60}{12} = 5$$

Agar o'lchov tarkib shkalasida bajarilgan bo'lsa, o'rtacha arifmetik qiymatni topish mumkin emas. Bu holda mediana topiladi.

Mediana – bu variatsion qatorni teng 2ga bo'luvchi ifoda bo'lib, uning yarmi chap, yarmi o'ng tomonda joylashadi. Mediananing o'rni quyidagi formula bilan topiladi:

$$\frac{N+1}{2} \quad (\text{masalan, } \frac{5+1}{2} = 3)$$

Bunda N – qator a'zolari soni.

Agar olingan natija toq son bo'lsa, masalan, 12, 9, (7), 6, 2 – 5ta, bunda mediana 7 soniga teng yoki 3-o'rin. Agar juft son bo'lsa, masalan, 5, 7, 11, 12 – 4ta, bunda mediana 2- va 3-ifodaning o'rtasi, ya'ni 2.5ga teng.

Nominal o'lchov o'tkazilganda, moda topiladi. Moda – variatsion qatorda ko'proq uchraydigan ifoda.

Masalan, 3,3,3,4,5,5,5,9,10 variatsion qatorda 5 soni moda hisoblanadi, chunki u boshqalariga qaraganda ko'p (4 marta) uchrayapti. Demak, moda – chastotasi maksimal bo'lgan variant. Agar hamma ifoda bir xil chastotada uchrasa, unda ushbu variatsion qator modaga ega bo'lmaydi. Variatsion qator bimodallik ham bo'lishi

mumkin. Masalan, 3,3,4,4,4,5,5,5,7,7,8,8,8,9 variatsion qatorda 5 va 8 moda bo'lib hisoblanadi.

Guruh ichidagi variatsiyalar bahosini o'lchash uchun variatsion qatorning boshqa xarakteristikalari – dispersiya va o'rtacha kvadrat og'ish (standart og'ish) hisoblab chiqiladi.

Bularni hisoblash turli tanlab olingan tekshiruvchilarda olingan natijalarni o'zaro bir-biri bilan taqqoslash imkonini beradi.

Dispersiyani topish uchun oldindan quyidagicha jadval tuzib olinadi:

2-jadval

No	Ko'rsatkich ifodasi	O'rtachadan og'ish	Kvadrat og'ish
1	1	1-2=-1	1
2	3	3-2=1	1
3	3	3-2=1	1
4	0	0-1=-2	4
5	4	4-2=2	4
6	1	1-2=-2	1
	$\sum_{i=1}^N x_i = 12$		$\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2 = 12$
	$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N x_i = \frac{12}{6} = 2$	$\sigma^2 = \frac{1}{(N-1)} \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2 = \frac{12}{5} = 2.4$	

Dispersiya quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\sigma^2 = \frac{1}{(N-1)} \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2$$

Bunda $\bar{x}$ - variatsion qatorning o'rtacha arifmetik qiymati;

x_i - har 1 alohida variantning ifodasi;

N – variatsion qatordagi variantlar miqdori.

O'rtacha kvadrat og'ish dispersiyadan kvadrat ildiz chiqarish orqali aniqlanadi va σ (sigma) bilan belgilanadi, u quyidagicha hisoblanadi:

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2}$$

Ilmiy taxminni statistik tekshirish. Ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarda matematik statistikani qo'llashning muhim tomonlaridan biri olingan natijalar statistik miqdorini (znachimost) aniqlash.

Masalan, tadqiqotchi o'zining tadqiqotida guruhiy faoliyat samaradorligini guruh rivojlanish darajasiga bog'liqligini

o'rganmoqchi deylik. 2ta guruh – yuqori rivojlanish darajasi va past rivojlanish darajasiga ega bo'lgan guruhlarda olingan 2 turdagi o'lchovlar arifmetik qiymatni topishi mumkin.

3-jadval

Yuqori rivojlanish darajasiga ega bo'lgan guruh			Past rivojlanish darajasiga ega bo'lgan guruh		
Faoliyat samaradorligi ball hisobida	$(x_i - \bar{x}_1)$	$(x_i - \bar{x}_1)^2$	Faoliyat samaradorligi ball hisobida	$(x_i - \bar{x}_2)$	$(x_i - \bar{x}_2)^2$
5	-2	4	6	-2	4
6	1	1	3	1	1
7	0	0	4	0	0
10	-3	9	5	-1	1
6	1	1	5	-1	1
8	-1	1	3	1	1
7	0	0	2	2	4
$\bar{x}_1 = 7$	$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}_1)^2 = 16$		$\bar{x}_2 = 4$	$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}_2)^2 = 12$	
$\sigma_1^2 = 2.67$	$\sigma_1 = 1.63$		$\sigma_2^2 = 2$	$\sigma_2 = 1.41$	

$$\sigma_1^2 = \frac{1}{(n-1)}$$

$$\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}_1)^2 = \frac{16}{6} = 2.67$$

$$\sigma_1 = \sqrt{\sigma_1^2} = \sqrt{2.67} = 1.63$$

$$\sigma_2^2 = \frac{12}{6} = 2$$

$$\sigma_2 = \sqrt{2} = 1.41$$

$\bar{x}_1$ va $\bar{x}_2$ lar o'rtasida farq borligini, ya'ni guruh rivojlanish darajasi bilan guruhiy faoliyat o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini aniqlash uchun tadqiqotchi $\bar{x}_1 - \bar{x}_2$ o'rtasidagi farqning statistik ishonchligini topishi lozim. Buning uchun Studentning t kriteriyasidan foydalaniladi.

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$$

Bu yerda $\bar{x}_1$ va $\bar{x}_2$ - o'rtacha arifmetik qiymat, m_1 va m_2 - o'rtacha xato qiymati bo'lib, u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$m = \frac{\sigma}{\sqrt{N}}$$

Bizning misolda 1-qator uchun xato quyidagiga teng:

$$m = \frac{\sigma_1}{\sqrt{N_1}} = \frac{1.63}{\sqrt{7}} = 0.62;$$

2-qator uchun:

$$t = \frac{x_1 - x_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}} = \frac{7 - 4}{\sqrt{0.62^2 + 0.53^2}} = 3.69$$

Shundan keyin, tadqiqotchi maxsus jadval orqali ishonchlilik darajasini aniqlaydi. Psixologiya bo'yicha qilinadigan ishlarda, asosan, 5 foizli ($r=0.05$), 1 foizli ($r=0.01$) va mingdan bir foizli ($r=0.001$) ishonchlilik darajasi qo'llaniladi. Agar t – kriteriya miqdori masalan, 5 foizli ishonchlilik darajasiga teng yoki undan kichik bo'lsa, o'rtacha qiymatlar o'rtachasi topilgan farq tasodifiy, ya'ni 100tadan 5 holatga to'g'ri keladi ($p \leq 0.05$). Agar $p \leq 0.05$ (ya'ni tasodifiylik farq 5 foizdan katta) bo'lsa, farq unchalik katta emas. Ishonchlilik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, t – ko'rsatkichning miqdori shunchalik ahamiyatli bo'ladi.

Spirmen korrelyatsiya koeffitsiyenti:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum d^2}{mn^2 - 1}$$

r_s – korrelyatsiya koeffitsiyenti;

d – taqqoslanayotgan obyekt o'rnini (rang) o'rtasidagi farq;

n – taqqoslanayotgan juftlik miqdori.

Korrelyatsiya koeffitsiyenti miqdori -1dan +1gacha oraliq chegaralaridan chetga chiqmaydi.

Agar korrelyatsiya koeffitsiyenti +1ga yaqin bo'lsa, o'zgaruvchilar o'rtacha mustahkam to'g'ri aloqa mavjudligini bildiradi. Agar korrelyatsiya koeffitsiyenti -1ga yaqin bo'lsa, o'zgaruvchilar o'rtasida teskari aloqa borligidan dalolat beradi. Agar korrelyatsiya koeffitsiyenti 0 bo'lsa, aloqa mavjud emas.

Olingan miqdorning ishonchlilik darajasini aniqlash uchun studentning t – kriteriyasidan foydalaniladi:

$$r_s = \frac{\sqrt{D-2}}{\sqrt{1-r^2}}$$

t – Studentning korrelyatsiya koeffitsiyenti ko'rsatkichi;

r – korrelyatsiya koeffitsiyenti miqdori;

N – tanlovlar hajmi.

Korrelyatsiya (rang bo'yicha) koeffitsiyentini hisoblash quyidagicha amalga oshiriladi:

Masalan, 2ta ekspert bitta o'quvchini 8 sifat bo'yicha baholaydilar:

1. Qattiqqo'llik.

2. Qat'iylik.

3. Jahldorlik.

4. Mas'uliyatsizlik.

5. Ochiq ko'ngillilik.

6. To'g'riso'zlik.

7. Aqllilik.

8. G'ayratlilik.

Bunda shu 8 xil sifat o'rinlarga joylashtirib chiqiladi. 1-o'ringa o'quvchida eng ko'p namoyon bo'ladigan sifat, 8-o'ringa eng kam namoyon bo'ladigan sifat joylashtiriladi. Natijalar 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval

Qatorga joylashtirish uchun ekspertlarga taklif qilingan sifatlar ro'yxati	Joylashtirilgan sifatlar qatori		O'rinlar (ranglar) o'rtasidagi farq d	d ²
	1-ekspert	2-ekspert		
G'ayratlilik	1	2	1	1
Qattiqqo'llik	5	7	-2	4
Qat'iylik	6	3	3	9
Jahldorlik	8	6	2	4
Mas'uliyatni his qilmaslik	7	8	-1	1
Ochiq ko'ngillik	3	4	1	1
To'g'riso'zlik	4	5	-1	1
Aqllilik	2	1	1	1

Spirmen formulasidan foydalaniladi:

$$r = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

$$= 1 - \frac{0,22}{8(8-1)} = 1 - \frac{0,22}{504} = 0,74$$

Student t-korrsatkichidan foydalanib, ishonchlik darajasini aniqlaymiz.

$$t = \frac{\sqrt{N} \cdot 2}{\sqrt{1 - r^2}} = \frac{0,74 \cdot \sqrt{8-2}}{\sqrt{1 - 0,74^2}} = \frac{1,81}{0,67} = 2,71$$

Qo'lga kiritilgan miqdor, ya'ni $r = 0,74$ ikki ekspert baholari o'rtasida yuqori darajadagi to'g'ri aloqa mavjudligidan dalolat beradi. Bu esa bizga baholananayotgan o'quvchilarga berilgan (baholar) xarakteristikalarining obyektivligidan hamda ekspertlar baho ko'rsatkichlarining umumiyligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan matematik statistik metodlar yordamida psixologik tadqiqot natijalari qayta ishlanadi.

Psixologik tadqiqotni o'tkazishga qo'yiladigan talablar

1. Tadqiqotlarni tashkil qilish tekshiruvda qo'llaniladigan metod va metodikalarni tanlash hamda sinab ko'rishni (pilotaj tekshiruv) o'z ichiga oladi. Tadqiqotga tayyorgarlik jarayonida tekshiriluvchilar va ularning soni aniqlanadi.

Tadqiqot metodi – bu tadqiqotchini qiziqtirgan ma'lumotni qo'lga kiritish yo'li, vositasi.

Tadqiqot metodikasi – bu psixik jarayonlar va ularning xususiyatlari to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni qo'lga kiritish uchun ishlatiladigan konkret usul va vositalar majmui.

2. Tadqiqot o'tkazish joyi turli xil tashqi shovqinlardan xoli bo'lishi, shu bilan birga sanitariya-gigiyena qoidalariga javob berishi lozim. Majbur qilmaydigan ish holati ta'minlanishi kerak.

3. Tadqiqotning texnik ta'minlanishi hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarga mos tushishi kerak.

4. Sinaluvchilarni sifat jihatidan bir xil qilib tanlash zarur.

5. Tadqiqotchi tadqiqotning borishiga, uning barcha bosqichlarini o'tkazishga ta'sir etadi (rejalashtirishdan to' xulosa va tavsiyalar ishlab chiqishgacha).

6. Yo'riqnoma yoki ko'rsatma tadqiqot boshlanishidan oldin, tayyorgarlik bosqichida tuziladi. U aniq, qisqa va bir ma'noli bo'lishi lozim.

7. Tadqiqot natijalari bayonnomalarda qayd etilib, u bir vaqtning o'zida ham to'la, ham maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak.

8. Tadqiqotdan olingan ma'lumotlar sifat va miqdor jihatdan analiz, sintez qilinishi, ya'ni qayta ishlanishi zarur.

Psixodiagnostik metodikalarga qo'yiladigan talablar:

Psixodiagnostik metodikalar qo'llanilishidan oldin yuqori sifat va samaradorligini ko'rsatuvchi mezonlar asosida tekshiruvdan o'tkazilishi zarur. Psixodiagnostik metodikalarni baholashning asosiy mezonlari sifatida ishonchlilik va validlik olinishi mumkin.

Psixodiagnostik metodikalar ishonchliligi – psixodiagnostik metodikaning sifati bo'lib, u ushbu metodika yordamida yetarlicha barqaror natijalarga erishish imkoniyati bilan belgilanadi.

Metodikaning ishonchliligi – natijalar barqarorligi va takrorlanishini ko'rsatuvchi mezon. **A. Anastazi** agar bola hafta boshida intellekt testi bo'yicha 110ga teng ko'rsatkichga ega bo'lsa, hafta oxirida bu ko'rsatkich 80ga teng bo'lsa, bunday metodikaga ishonch bilan qarash mumkin emasligi haqida yozgan. Ishonchli metodikalarni qayta o'tkazish o'xshash natijani ko'rsatishi kerak. Ozigina o'zgarish bo'lishi mumkin, lekin ular unchalik ahamiyatli bo'lmasligi kerak.

Metodikalarning ishonchlilik darajasi bir qancha sabablarga bog'liq. Tadqiqot natijalari aniqligini pasaytiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- diaqnoz qilinayotgan sifatning stabil, barqaror emasligi;
- diagnostik metodikalarning takomillashmagani (ko'rsatma xato tuzilgan, topshiriqlar xarakteri jihatidan har turdaligi, tekshiriluvchiga metodikani taqdim etish bo'yicha ko'rsatmalarning noaniqligi);
- tadqiqot vaziyatining o'zgarishi (kunning har xil vaqtida tekshiruv o'tkazilishi, xonaning turlicha yoritilishi, begona shovqinlarning bor yoki yo'qligi);
- eksperimentator xulq-atvori, gapirish ohangining o'zgarishi (bir tajribada boshqacha ko'rsatma, boshqasida uni o'zgartirib berishi; topshiriqning bajarilishini turlicha stimullashtirishi);

– tekshiruvchi funksional holatidagi oʻzgarishlar (bir eksperimentda oʻzini his qilishi yaxshi, boshqasida charchash holatida boʻlishi)

– natijalarni sharhlash va baholashda subyektivlik.

Psixodiagnostik metodikalar ishonchliligini tekshirish yoʻllaridan biri standartlashtirish, metodika oʻtkazish muolajasini va uning natijalarini baholashning yagona talablarini ishlab chiqish.

Metodikani baholashning yana bir muhim mezonini validlik hisoblanadi. Ishonchlilik aniqlangach, metodikaning validligi masalasi koʻrib chiqiladi. Chunki ishonchli boʻlmagan metodika validligi yuqori metodika boʻla olmaydi.

Metodika validligi – metodika yordamida olingan maʼlumotlarning nimani aniqlashga qaratilganligi, yaʼni metodika mohiyati bilan mosligi.

Validlik – metodikaning samaradorligi, amaliy foydasini koʻrsatuvchi mezon.

Reprezentativlik – tanlanmaning sinaluvchilar bosh majmui xarakteristikalarini koʻrsatuvchi xususiyati.

Shuningdek, Akimova M. K., Gurevich E. M. tasnifi boʻyicha hozirgi zamon psixologiyasida mavjud boʻlgan vositalarni sifat darajasiga koʻra 2 guruhga boʻlish mumkin:

1) formallashtirilgan metodikalar;

2) kam formallashtirilgan metodikalar.

1-guruh metodikalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

– testlar;

– soʻrovnomalar;

– proyektiv texnika metodikalari;

– psixofiziologik metodikalar.

Ular uchun xarakterli jihatlar:

– aniq reglamentatsiya;

– tadqiqot yoki tekshiruv jarayonining obʼektivizatsiyasi koʻrsatmaga toʻgʻri amal qilish, stimulyer materialini namoyish qilishning qatʼiy usullari. Sinaluvchi faoliyatiga tadqiqotchining aralashmasligi;

– standartizatsiya (yaʼni diagnostik eksperiment natijalarini qayta ishlash va taqdim etishning qabul qilingan tartibi joriy etilishi);

– ishonchlilik;

– validlik.

Ushbu metodikalar nisbatan qisqa vaqt ichida diagnostik axborotni qo'lg'a kiritish hamda individlarni o'zaro miqdor va sifat jihatidan taqqoslash imkoniga ega.

Kam formallashgan metodikalarga:

- kuzatish;
- suhbat;
- faoliyat mahsulini tahlil qilishni kiritish mumkin.

Ushbu metodikalar sinaluvchi haqida qimmatli ma'lumotlarni qo'lg'a kiritish imkonini beradi. Ayniqsa, buni tadqiqot predmeti obyektivlashtirish mumkin bo'lgan psixologik jarayonlar va holatlar bo'lganida yaqqol sezish mumkin (masalan, yaxshi anglanilmaydigan subyektiv kechinmalar yoki mazmun jihatidan juda o'zgaruvchan psixik jarayon va holatlar – maqsad, kayfiyat, holatlar diagnostikasi). Shuni ta'kidlash va inobatga olish zarurki, kam formallashgan metodikalarni o'tkazish katta mehnatni talab etadi (masalan, sinaluvchini kuzatish ba'zida oylab davom etishi mumkin) va ko'p jihatdan tadqiqotchining psixologik tayyorgarligi va professional tajribasiga asoslanadi. Psixodiagnostik suhbat, kuzatuvlarning yuksak madaniy darajada o'tkazilishi tekshiruv natijalarini tasodifiy omillar ta'siridan saqlashi mumkin.

Kam formallashgan diagnostik metodikalarni formallashgan metodikalarga qarshi qo'yish mumkin emas. Odatda, ular o'zaro bir-birini to'ldiradi. To'laqonli diagnostik tadqiqotda ikkala turdagi metodikalarni garmonik, uyg'unlashgan holda qo'llash zarur. Masalan, test yordamida ma'lumot to'plashdan avval sinaluvchi bilan tanishish (tarjimayi holi, moyilliklari, faoliyat motivatsiyasi haqidagi axborot) bosqichi o'tkaziladi. Bunda intervyu, suhbat, kuzatishdan foydalaniladi.

Kam formallashgan metodikalar – qo'llashning qat'iy, aniq qoidalariga ega bo'lmagan metodikalar. Ular ko'proq psixodiagnostikaning psixologik intuitsiyasi va nisbiy tajribasiga bog'liq.

Formallashgan metodikalar – aniq shakldagi qoidalarga qat'iy amal qilishni talab qiladigan metodikalardir.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar:

1. Psixologik tadqiqot o'tkazishning qanday bosqichlari mavjud?

2. Anan'ev B. G. qarashlari bo'yicha tadqiqot metodlari qanday tasniflanadi?
3. Kuzatish metodining mohiyati nimadan iborat?
4. Taraqqiyot psixologiyasida eksperiment metodining qaysi turlari keng qo'llaniladi?
5. Proyektiv metodlar qanday maqsadda qo'llaniladi?
6. Ma'lumotlarni qayta ishlash metodlari qanday?
7. Metodikalar va ularni qo'llashga qanday talablar qo'yiladi?

INSON PSIXIK TARAQQIYOTINI TUSHUNTIRISHGA ASOSIY NAZARIY YONDASHUVLAR, PSIXIK TARAQQIYOT QONUNIYATLARI

Reja:

1. Psixik rivojlanish haqidagi asosiy nazariyalar.
2. Psixik rivojlanish shartlari va uni harakatga keltiruvchi kuchlar.
3. Psixik taraqqiyot va ta'lim o'rtasidagi o'zaro munosabat.

Tayanch iboralar: psixik taraqqiyot mexanizmlari, individual yondashuv, ijtimoiy omillar, biologik omillar, ijtimoiy-tarixiy tajriba, biogenetik yondashuv, sotsiogenetik yondashuv.

Inson va hayvon psixikasi doimiy rivojlanish holatida bo'ladi. Biroq hayvonot dunyosidagi va insoniyatda bo'ladigan rivojlanish jarayoni o'z xarakteri va mazmuni jihatidan bir-biridan tubdan farq qiladi. Hayvonot dunyosidagi psixik taraqqiyot mexanizmlari – nasliy, biologik jihatdan mustahkamlangan tajribani avloddan avlodga uzatish bo'lib, uning asosida hayvonlarning tashqi muhitga individual moslashuvi ro'y beradi.

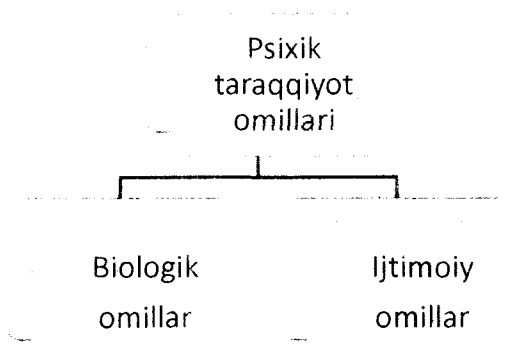
Inson psixik funksiyalarining rivojlanish mohiyati shundan iboratki, bola ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish jarayonida rivojlanadi. Bola insonlar orasida, insoniy predmetlar hamda munosabatlar dunyosida olamga keladi va yashaydi. Bu predmet va munosabatlarda esa ijtimoiy amaliyot tajribasi qayd etilgan. Bolaning rivojlanishi esa mana shu tajribani o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayon kattalar tomonidan doimiy rahbarlik qilish sharoitlarida, ya'ni ta'lim, tarbiya orqali amalga oshiriladi.

Psixik taraqqiyot muammosi, inson shaxsining tarkib topish muammosi psixologiyaning eng murakkab masalalaridan biridir. Shu bilan birga bu muammo markaziy muammo hisoblanadi. Uning hal qilinishi, ayniqsa, hozirgi sharoitlarda, ya'ni o'zida ma'naviy boylik, axloqiy soflik va jismoniy kamolotni garmonik ravishda mujassamlashtirgan yangi shaxsni tarbiyalash vazifasi birinchi o'ringa chiqarilishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Psixik taraqqiyot jarayonining qonuniyatlari, uning omillari hamda harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi bilimlarsiz insonni tarbiyalash ishini ham amalga oshirib bo'lmaydi.

Insonda biologik va ijtimoiy tomonlar munosabati qacadaqi masala psixologiyada diolektik ta'limotga asosan hal qilinadi. Bu ta'limotga binoan inson "barcha ijtimoiy munosabatlar mamuidar iborat". Diamat insonga ijtimoiy-tarixiy mavjudot sifatida, shu bilan bir vaqtda tabiatning bir bo'lagi, deb qaraydi. Inson – biosotsial mavjudot. Shuning uchun ham uning psixik taraqqiyotiga ikki asosiy omil:

- 1) biologik, tabiiy;
- 2) ijtimoiy hayot sharoitlari, jamiyat tomonidan tashkil etiladigan ta'lim va tarbiya ta'sir ko'rsatadi.

Bu ikki omilning o'zaro munosabati turli oqim namoyandalari, (ya'ni biologik va sotsial) tomonidan turlicha falqin qilinadi. Biologik oqim namoyandalari insondagi tug'ma, hayotiy jarayonlarni uning rivojlanishiga ta'sir qiladi, deb tan oladilar.

Sotsial oqim namoyandalari esa, aksincha, asosiy omil – tashqi ta'sir, deb hisoblaydilar va biologik faktorning rolini inkor etadilar.

Bu ikkala yondoshuv antidialektik, metafizik xarakterdagi yondashuv bo'lib, har ikkala oqim ham psixik taraqqiyotga ta'sir etuvchi bitta omilni tan oladilar va ular o'rtasidagi o'zaro munosabat va ta'sirini ko'rmaydilar.

Psixik taraqqiyot masalasini dialektik nuqtayi nazardan hal qilish va ikkala omil ta'sirini birlikda qarash to'g'ri yo'nalish hisoblanadi.

Biologik omillarga irsiyat va tug'ma, nasldan naslga o'tuvchi xususiyatlar kiradi. Bola nasliy yo'l bilan, avvalambor, nerv sistemasi

tuzilishini, bosh miya, sezgi organlarining insoniy xususiyatlarini; har bir kishi uchun xos bo'lgan jismoniy belgilar – ikki oyoqlab yurish, atrof-muhitni bilish va unga ta'sir etish organi sifatida qo'lga egalik, nutq harakat apparatining o'ziga xos, insoniy tuzilishini oladi.

Bundan tashqari, biologik, instinktiv ehtiyojlar – ovqatga, iqlimga bo'lgan ehtiyojlarni. ONF tipi xususiyatlarini ham bola nasliy yo'l bilan qabul qiladi. Nerv sistemasi, sezgi organlari, bosh miyaning tabiiy, tug'ma psixofiziologik va anatomik xususiyatlari *layoqat* deb ataladi. Layoqat asosida esa insoniy, intellektual xususiyatlar, qobiliyatlar shakllanadi va rivojlanadi.

Demak, biologik omillar shaxsning shakllanishida, psixik taraqqiyotning tabiiy xususiyatlari bola psixik taraqqiyotini belgilamaydi. Biologik xususiyatlar insonning tabiiy asosini tashkil qiladi. Uning mohiyati esa sotsial, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan sifatlardan iborat.

Inson shaxs sifatida ijtimoiy, sotsial muhitning hal qiluvchi ta'siri ostida shakllanadi.

Bolaning psixik taraqqiyotiga tabiiy muhit muayyan ta'sir ko'rsatadi.

Ammo bolaning psixik taraqqiyotiga uning insoniy jamiyatidagi hayoti asosiy turtki beradi. Kishilar bilan muloqotda bo'lmasdan bolada psixik taraqqiyot ham bo'lmaydi. Bunga misol, hayvonlar orasida yashab, tarbiyalangan bola (nutqi rivojlanmagan, aqliy qobiliyatlari yo'q, insoniy his-tuyg'u, o'z-o'zini anglash mavjud emas).

Hozirgi zamon biologiya fanining ta'kidlashicha, organizm bilan uni o'rab turgan atrof-muhit bir butunlikni tashkil etadi.

Tabiiy va ijtimoiy muhit farqlanadi. Tabiiy muhitni iqlim, o'simliklar hamda geografik sharoitlar tashkil qiladi. Tabiiy sharoitlar bolaning rivojlanishiga ta'sir qiladimi? Tabiiy muhit bolaning rivojlanishiga organizm sifatida ta'sir qiladi. Masalan: issiq cho'l zonasida yashovchi bola bilan shimolda yoki dengiz bo'yida yashovchi bolalarning modda almashinuvida keskin farq kuzatiladi. Biroq tabiiy muhit bolaning shaxs sifatida shakllanishiga bevosita ta'sir qilmaydi, balki sotsial muhit, kishilarining ijtimoiy mehnat ta'limi orqali ta'sir etadi.

Demak, bolaning psixik rivojlanishida sotsial muhit katta ahamiyatga ega. Tajribaning ko'rsatishicha, insoniyat jamiyatidan tashqarida go'dak haqiqiy, taraqqiy etgan inson bo'la olmaydi.

Har bir bola yashaydigan ijtimoiy muhit bir emas, balki bir necha qavatdan, zonadan iborat. Eng yaqin zona – oilaviy muhitdir. Oilaga qaraganda kengroq zonani bolaning o'rtoqlari, tarbiyachilari tashkil etadi. Bundan tashqari, yana bir zonani bolaning qarindoshlari, qo'shnilari tashkil qiladi va nihoyat, eng keng zona – ijtimoiy muhit bo'lib hisoblanadi. Uning ta'siri faqat xatti-harakat namunalari, alohida kishilarning mulohazalari orqali emas, balki kitob va gazeta, radio, kino, televideniye, jamiyatda o'rnatilgan qonun-qoida va odatlar, axloq talablari, estetika orqali amalga oshiriladi.

Shunday qilib, psixologiya fani odamning psixik xususiyatlari uning hayoti davomida, ya'ni ontogenetik tarzda yuzaga keladi, bu xususiyatlarning tarkib topishi va rivojlanishida odamning ijtimoiy tajribasi uning hayoti va faoliyat sharoitlari, ta'lim va tarbiya yetakchi, hal qiluvchi rol o'ynaydi deb o'rgatadi.

Biroq, agar bolaning shaxsiy aktivligi mavjud bo'lmasa, muhit ham, irsiyat ham shaxsga, uning psixik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsata olmaydi. Faqat o'zining aktivligini ko'rsatgandagina, bola atrof-muhitning ta'sirini his qilishi mumkin, shundagina uning nasliy xususiyatlari namoyon bo'lishi mumkin.

Bola aktivligini hisobga olishning zarurligi psixologiyaning muhim prinsipi – ong va faoliyatning birligi prinsipidan kelib chiqadi.

Ong faoliyatda namoyon bo'ladi va rivojlanadi. Bolaning aktivligi turli formada bo'lishi mumkin: taqliddan tartib to'ijodiy aktivlik, tashabbuskorlikkacha. Ammo bolaning aktivligi qaysi formada bo'lmasin, u atrof-muhitni, dunyoni bilishi, uning rivojlanishi uchun zarur hisoblanadi. Aktivlikda bola o'zini namoyon qiladi va rivojlanib boradi. Rivojlanishning samarali bo'lishi bola aktivligining kattalar tomonidan boshqarilishiga bog'liq bo'ladi. Bola aktivligini rivojlanishning barcha bosqichlarida boshqarib borish muhimdir. Bola aktivligini tashkil qilishining asosiy formasi esa – ta'lim va tarbiyadir.

Rivojlanish jarayonida bola shaxsining o'zgarishi ham ro'y beradi. Bu o'zgarishlarni 3ta guruhga bo'lish mumkin.

1. Shaxs yo'nalishining rivojlanishi.
2. Faoliyatning psixologik strukturasiidagi xususiyatlar.
3. Ong mexanizmlarning rivojlanish darajasi.

Rivojlanish protsessida bolalarda shakllanuvchi motivlar turli-tumandir. Shunga muvofiq ularning yoʻnalishi ham har xil boʻlishi mumkin. Baʼzi bolalarda oʻqishga boʻlgan yoʻnalish yetakchilik qiladi: bu bolalar uchun yaxshi oʻqish, oʻqituvchi talablarni bajarish muhimdir, ularni oʻzlashtirish baholari tashvishlantiradi. Boshqa bolalar oʻzlarining bilishga boʻlgan yoʻnalishlari bilan ajralib turadilar. Ular masalalar yechish, yangi bilimlar olishni yoqtiradilar. Biroq barcha predmetlarga ham oʻquvchilar bir xilda munosabatda boʻlmaydilar. Ular uchun baho emas, darslarning qiziqarliligi muhimdir.

Koʻpchilik bolalar uchun atrofdegilar bilan oʻzaro munosabatlar muhimroq. Bu bolalarning xulq-atvori, kollektivga muayyan pozitsiyani egallash, tengdoshlari bilan, kattalar bilan oʻzaro munosabatlarda oʻz oʻrnini aniqlash bilan belgilanadi. Biroq shaxs yoʻnalishi doimo oʻzgarib turadi. Masalan: boshlangʻich sinflarda oʻqishga boʻlgan yoʻnalish kuchli boʻlsa, oʻsmirlarda atrofdegilar bilan munosabatlar ahamiyatliroq boʻladi.

Har qanday faoliyat bir necha elementlarni oʻz ichiga oladi. Ular faoliyatining psixologik strukturasi tashkil etadi.

Faoliyat – Harakat.

Motiv – Maqsad.

Operatsiya – Usul.

Faoliyatda maqsad va uning motiv bilan aloqasi muhim hisoblanadi. Bola rivojlanish faoliyatining maqsadga yoʻnalganligi asta-sekin shakllanadi. Masalan: 3 yoshli bolalar oʻz harakatlarini koʻzlagan maqsad boʻyicha tashkil eta olmaydilar, ular maqsadni unutib qoʻyishlari mumkin. 5-6 yoshli bolalar harakatlari materialga bogʻliqligi bilan xarakterlanadi.

Kichik maktab yoshining oxirlariga kelib, oʻquvchilarda faoliyat maqsadi bilan motiv oʻrtasida aloqa oʻrnatish malakasi shakllanadi. Shunday qilib, faoliyat psixologik strukturasi rivojlanish protsessida bola xatti-harakatining xususiyatlari va faoliyatining tuzilishi oʻzgaradi. Maqsadga yoʻnalganlik, ixtiyoriylik, uyushqoqlik rivojlanadi.

Ong rivojlanish protsessida bola tomonidan voqelikni ideal ravishda aks ettirish mexanizmlari, struktura va mazmuni oʻzgaradi. Bu, ayniqsa, bola aqliy faoliyati xususiyatlarining oʻzgarishida namoyon boʻladi.

Ong rivojlanishining muhim ko'rsatkichi, o'z-o'zini, o'zining "Men"ini anglashdir. O'zining "Men"ini anglash bola shaxsi rivojlanishining turli tomonlarini xarakterlovchi asosiy mexanizmdir.

Bola psixik rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi masala ham eng muhim masalalardan biridir.

Rivojlanish, taraqqiyot haqidagi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan 2ta konsepsiya mavjud. Bular:

- 1) dialektik;
- 2) metafizik.

Birinchi konsepsiyaga muvofiq, taraqqiyot qarama-qarshiliklar birligidan iborat bo'lsa, ikkinchisiga binoan taraqqiyotga ko'payish va kamayish, o'sish, takrorlanish sifatida qaraladi. Taraqqiyotga metafizik qarashga ko'ra, harakat – taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi, uning manbalari, motivi chetda qolib ketadi. Bu konsepsiyaning mohiyati shundan iboratki, taraqqiyot – miqdoriy o'zgarish, muayyan xususiyatning ko'payishi yoki kamayishidan iborat. Masalan, bolaning lug'at boyligining ko'payishi, ya'ni so'z boyligini to'plash; nutq rivojlanishida xatolarning kamayishi; xotira, diqqat, ko'nikmalar hajmining kengayishi – bolaning psixik rivojlanishi, deb qaraladi.

Dialektik qarashga ko'ra, jamiyat va tabiatdagi har qanday harakat singari rivojlanish, taraqqiyot ham ichki qarama-qarshiliklar kurashidan iborat.

Har bir insonning, shu jumladan, butun jamiyatning rivojlanish jarayonida eski shakl, g'oya, odat, qiziqishlar o'zgaradi, ularning o'rniga keluvchi yangi g'oya, odat, qiziqishlar ta'sirida qayta tuziladi. Demak, bu yerda eskilik bilan yangilik o'rtasida kurash ketadi. Shunday qilib, rivojlanish protsessida yangi bosqich boshlanadi.

Bundan tashqari, dialektik fan taraqqiyot deganda, faqat miqdoriy o'zgarishlarni emas, sifat jihatdan yangi forma va xususiyatlarning vujudga kelishini tushunadi.

Taraqqiyotning metafizik konsepsiyasi rivojlanish manbalarini ochib bermaydi, balki uni o'z-o'zidan, spontan ravishda amalga oshadigan jarayon deb hisoblaydi va shuning uchun uning sabablarini bilish mumkin emas. Demak, ularning fikricha, taraqqiyot jarayonini boshqarish imkoniyatlari haqidagi masala ham o'z-o'zidan avtomatik ravishda yo'q qilinadi. Bu konsepsiyaga ko'ra, bola – bu kichkina

katta odam. Psixik rivojlanish esa – dastlab berilgan xususiyatlarning kengayishi xolos.

Dialektika nazariyasi rivojlanishga – qarama-qarshiliklar kurashi: eski, o'lib borayotgan shakl bilan yangi, endi tug'ilayotgan shakl o'rtasidagi kurash sifatida qaraydi. Bu nazariya taraqqiyotning manbaini hayotiy jarayonning o'zida deb biladi. Shu hayotiy jarayonning o'zida qarama-qarshiliklar vujudga keladi, shu jarayonning o'zida ular yengib o'tiladi va hal qilinadi.

Bola psixikasidagi eskilik bilan yangilik o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, ziddiyat ta'lim va tarbiya jarayonida namoyon bo'ladi hamda bartaraf qilinadi.

Bola rivojlanishining har bir yosh bosqichida ziddiyatlar namoyon bo'lishining o'ziga xos shakllari mavjud. Buni muloqotga bo'lgan ehtiyojning namoyon bo'lishi va rivojlanishida ham ko'rish mumkin. Masalan, go'dak unga yaqin bo'lgan kishilar, avvalo, onasi bilan mimika, imo-ishora, alohida so'zlar yordamida muloqotda bo'ladi, ammo ularning ma'nosini har doim ham tushunavermaydi. Go'daklik davrining oxirlariga kelib, atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishning bunday vositalari uning kishilar bilan yanada kengroq muloqotda bo'lish va tashqi dunyoni bilish ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli bo'lmay qoladi. Potensial imkoniyatlar uni ancha keng va mazmunliroq muloqot formasiga o'tishga undaydi. Vujudga kelgan muloqotning yangi formalariga bo'lgan ehtiyoj bilan ularni qondirishning eski usullari o'rtasidagi qarama-qarshilik taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi: bu qarama-qarshilik, ziddiyatni yengib o'tish va bartaraf qilish muloqotning sifat jihatdan yangi, faol shakli – nutqi tug'diradi.

Kichik maktab yoshida psixik rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi o'qituvchi tomonidan o'quvchi oldiga qo'yiladigan yangi talablar bilan ularni qondirishning eski usullari, bola psixik rivojlanish darajasi, uning bilim, ko'nikma, malakalari o'rtasidagi ziddiyatdir. Vujudga kelgan yangi ehtiyojlarni qondirish, pedagog talablarini bajarish uchun o'quvchi faoliyat va xatti-harakatning ancha murakkab usullarini o'zlashtirishi zarur bo'ladi. Masalan, darsda o'zini yaxshi tutish, tanaffus vaqtida intizomli bo'lish talabi bilan maktabga kelgunga qadar bolada mavjud bo'lgan odatlar, (ya'ni ixtiyorsiz, impulsiv harakatlar qilish, xohishiga qarab ish tutish, irodaviy zo'r

berishning kuchsiz, zaifligi) o'rtasidagi ziddiyatning bartaraf qilinishi natijasida bolada intizomlilik kabi ijobiy odat rivojlanadi.

Bunda bolaning potensial imkoniyatlari ham uning psixik taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuch sifatida chiqadi.

Demak, bola psixik taraqqiyotini ta'lim-tarbiya jarayonida boshqarib borish uchun har bir yosh davrning asosiy ziddiyatlari, qarama-qarshiliklarini yaxshi bilish va ularni hisobga olish zarur.

Psixik taraqqiyot va ta'lim

Bolalarning psixik jihatdan o'sishida ta'lim va tarbiya g'oyatda muhim ahamiyatga ega ekanligi XIX asrlarning o'rtalaridan tobora ko'p ta'kidlana boshladi. Bolalar psixikasining o'sishi bilan ta'lim va tarbiyaning o'zaro munosabati haqidagi masalalarni hal etishga qaratilgan nazariyalar hozir ko'p topiladi. Hozirgi pedagogika va psixologiyada shu masalaga doir uch xil nazariya bor. Ulardan birida ta'lim-tarbiya va taraqqiyot jarayonlari bir-biridan mustaqil mavjuddir degan g'oya olg'a suriladi. Ikkinchi nazariyada ta'lim-tarbiya ayni vaqtda taraqqiyotdir, ya'ni ta'lim bilan taraqqiyotning o'rtasida asos e'tibori bilan sezilarli tafovut yo'qdir, deb da'vo qilinadi. Nihoyat, uchinchi xil nazariya bo'yicha ta'lim-tarbiya va taraqqiyot, garchi boshqa-boshqa jarayonlar bo'lsa ham, bir-biriga mos kelar va bir-biriga ta'sir o'tkazar ekan.

Ta'lim va psixik o'sish bir-biridan mustaqildir, degan nazariyaning namoyandalari ta'lim va psixik o'sishni bir-biriga duch kelmaydigan ikkita parallel jarayon deb hisoblaydilar. Bu nazariyaning namoyandalari aqliy qobiliyatni aniqlash uchun dastlabki testlarni vujudga keltirgan edilar (Bine va Simon). Bu namoyandalar va ularning hozirgi izdoshlari aqliy qobiliyat "tug'ma" bo'lib, unga ta'lim ham, muhit ham ta'sir etmaydi, degan fikrga asoslanadilar. Ta'lim va psixik taraqqiyot bir-biridan mustaqil, degan nazariya amalda ta'lim-tarbiya ishlarining hammasini bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olmasdan tuzishga olib keldi.

Ta'lim va psixik o'sish bir-biriga mos keladigan nazariyaning namoyandalari (amerikalik psixologlar Djeyms, Torndayk va ingliz psixologi Mak-Daugall)ning da'vo qilishicha:

1) ikkala jarayon bir-biriga yaqin va parallel holda boradi – ta'lim-tarbiya bilan psixik o'sish qadam-baqadam boradi;

2) ta'lim va psixik o'sish bir vaqtda amalga oshadi. Bu nazariya ikki jarayonni aralashtirib, bir-biriga tenglashtirib qo'yadi. Bu – ta'lim jarayoni o'rganilsa, psixik o'sish jarayoni ham o'rganilgan bo'ladi, degan xulosaga olib keladi. Bu nazariya bir tomonlama nazariya bo'lib, butun e'tiborni bilish faoliyatiga qaratadi-yu, bola shaxsining hissiyoti va irodasini e'tiborga olmaydi. Odam ongining roli, odam shaxsini tarkib toptiruvchi ijtimoiy hayot va praktikaning roli kamsitiladi yoki inkor qilinadi.

Ta'lim-tarbiya va psixik rivojlanish garchi har xil jarayon bo'lsa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladigan jarayonlardir, degan uchinchi nazariyaning namoyandasi – Koffkadir. Bu nazariya dastlabki ikki nazariyani keltirishga urinadi, nerv sistemasining yetilishi va o'qitish jarayonlarining o'zaro bog'lanishini va bir-biriga ta'sir etishini aniqlamoqchi bo'ladi. Nerv sistemasining yetilish jarayoni bolani o'qishga tayyorlaydi va o'qiy oladigan qilib qo'yadi, deb e'tirof etadi. O'qitish esa, o'z navbatida, nerv sistemasining yetilish jarayonini kuchaytiradi va oldinga suradi, deydi. Bu nazariya ikki jarayonning bir qadar o'zaro bog'langanligini ta'kidlashi bilan oldinga qarab bir qadam qo'yadi. Ammo bu o'zaro bog'lanishni abstrakt ravishda, ijtimoiy tarixiy hayot sharoitining ta'siridan tashqari, bolalarga ta'lim-tarbiya berish ta'siridan tashqari tan oladi.

Bu nazariyalarning hammasi bolalar kamolotining hal qiluvchi tomonini ko'rmaydi, ya'ni bolalar psixikasining tarbiya va aktiv faoliyat jarayonida tarkib topishini payqaydi.

Demak, psixologiyadagi muhim masalalardan biri taraqqiyot bilan ta'limning o'zaro munosabati haqidagi, ya'ni ta'lim o'z orqasidan rivojlanishni ergashtirib boradimi yoki aksincha, rivojlanishga moslashib, passiv ravishda uning orqasidan boradimi? degan masaladir.

Ta'lim va taraqqiyotning o'zaro munosabati qanday baholanishiga qarab, bu masalaga 2 nuqtayi nazarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Nemis psixologi V. Shtern ta'lim psixik taraqqiyotning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni ilgari suradi. Uning ta'kidlashicha, bola tomonidan narsalar bilan tanishish va ularni bilib olish o'z-o'zidan amalga oshadi, ta'lim esa **mustaqil**, avtonom ravishda amalga oshadigan taraqqiyotga moslashadi ("Personalistik

psixologiya` konsepsiyasini yaratgan, ya'ni shaxsning yaxlitligi, psixik va fizik birliklarga bo'linmasligi to'g'risidagi nazariya).

Bunga qarama-qarshi fikrni rus psixologi L. S. Vigotskiy bildiradi. U bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchi roli haqidagi qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi. Uning fikricha, ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtiradi.

Birinchi fikrga binoan ta'lim uchun imkoniyat yetguncha, aqliy jihatdan yetilish jarayoni kelguncha passiv ravishda kutib turish lozim.

Ta'lim yetakchilik rolini bajaradi. Ikkala jarayon bir-biri bilan bog'liq: rivojlanish va ta'lim parallel tarzda sodir bo'ladigan ikki jarayon emas, ular bir butun jarayondir, deb ta'kidlaydilar. Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Ta'lim rivojlanishga stimuly beradi, rivojlanishni o'z orqasidan ergashtirib boradi. Lekin rivojlanishga stimuly bo'lish bilan bir vaqtda ta'lim o'zi rivojlanishga tayanadi, erishilgan taraqqiyot darajasining xususiyatlarini hisobga oladi.

Shuningdek, L. S. Vigotskiyning taraqqiyotning ikki darajasi haqidagi g'oyasi ham rivojlanish jarayonini boshqarish uchun katta ahamiyat kasb etadi. L. S. Vigotskiy bola taraqqiyotining ikki darajasini ajratib ko'rsatadi:

1. Aktual taraqqiyot darajasi.
2. Yaqin kelajak taraqqiyot darajasi.

Agar bola biror ishni kattalar yordami bilan bajara olsa, bu uning yaqin rivojlanish darajasi, zonasidan dalolat beradi. Yaqin kelajak zonasi bizga bolaning ertangi kunini, rivojlanishining dinamik holatini aniqlashga yordam beradi.

Agar bola vazifani mustaqil ravishda bajara olsa, bu uning aktual taraqqiyot darajasini ko'rsatadi. Shu bilan birga L. S. Vigotskiy ta'lim-tarbiya jarayonida bir tomondan, bolaga kuchi yetmaydigan, uning aktual rivojlanish darajasi va yaqin imkoniyatlariga to'g'ri kelmaydigan talablar qo'ymaslik kerakligini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan esa o'qituvchi bugun bola kattalar yordami bilan, ertaga esa

Aktual taraqqiyot darajasi

- bola berilgan topshiriqni mustaqil bajara olishi

Yaqin kelajak taraqqiyot darajasi

- bola berilgan topshiriqni kattalar yordami bilan bajara olishi

mustaqil tarzda bajara olishini bilsa, bola taraqqiyotini jamiyat talablariga mos ravishda, maqsadga muvofiq tarzda takomillashtirib borishi mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Inson psixik rivojlanishi bilan hayvonlar psixik rivojlanishi qanday tafovutlanadi?

2. Insonning psixik rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

3. Psixik rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi nimada?

4. Psixik rivojlanish haqida qanday ilmiy nazariyalar mavjud?

UMR DAVRLARINI TABAQALASH

Reja:

1. Taraqqiyotni davrlarga bo'lish masalasi.
2. Taraqqiyotning asosiy yosh davrlari.
3. Psixodinamika nazariyasiga ko'ra taraqqiyotni davrlashtirish.

Tayanch iboralar: dialektik jarayon, yetakchi faoliyat, rivojlanishning ijtimoiy vaziyati, psixodinamika nazariyasi, davrlashtirish.

Insonning rivojlanishi murakkab dialektik jarayondir. U taraqqiyotning turli yosh davrlarida o'zining sifat xususiyatlariga ega bo'ladi. Psixologiyada yoshni davrlashtirishga bo'lgan bir necha yondashuvlar farqlanadi. Ulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

D. B. Elkonin tasnifi bo'yicha yoshni quyidagi davrlarga bo'lish mumkin:

1. Go'daklik davri – tug'ilgandan 1 yoshgacha.
2. Ilk bolalik davri – 1-3 yosh.
3. Bog'cha yosh davri – 3-7 yosh.
  - a) kichik va o'rta bog'cha yosh davri – 3dan 4-5 yoshgacha.
  - b) katta bog'cha yosh davri 4-5dan 6-7 yoshgacha.
4. Kichik maktab yoshi – 7 yoshdan 11 yoshgacha.
5. O'smirlilik yosh davri – 15 yosh.
6. Ilk o'spirinlik davri – 15-17 yosh.

D. B. Elkoninning tasnifi yetakchi faoliyat nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida faoliyatning biror turi ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli nazariyaning negizini tashkil qiladi.

D. B. Elkonin bo'yicha yoshni davrlashtirish

Yosh davri	Yosh chegaralari	Yetakchi faoliyat turi
Go'daklik	0-1 yosh	Bevosita emotsional muloqot
Ilk bolalik	1-3 yosh	Predmetli faoliyat
Kichik va o'rta bog'cha yosh davri	3-5 yosh	O'yin faoliyati

Katta bog'cha yosh davri	5-7 yosh	Rolli – suvjetli o'yinlar
Kichik maktab yosh davri	7-11 yoshgacha	O'qish faoliyati
O'smirlik yosh davri	11-15 yosh	Muloqot
Ilk o'spirinlik davri	15-17 yosh	O'quv – kasbiy faoliyat

V. A. Krutetskiy tasnifi bo'yicha:

1. Chaqaloqlik davri – tug'ilgandan 10 kungacha.
2. Go'daklik davri – 1 yoshgacha.
3. Ilk bolalik davri – 1-3 yoshgacha.
4. Bog'chagacha yosh davri – 3-5 yoshgacha.
5. Bog'cha yosh davri – 5-7 yoshgacha.
6. Kichik maktab yoshi davri – 7-11 yoshgacha.
7. O'smirlik davri – 11-15 yoshgacha.
8. Ilk o'spirinlik davri – 15-18 yoshgacha.

Har ikkala tasnif ham puxtaligidan, ularga qanday nuqtayi nazardan yondashilganidan qat'i nazar inson kamolotini to'la ifodalab berishga o'zlik qiladi. Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari haqida ko'proq ma'lumot beradi. Xullas, ularda yoshlik, yetuklik, qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlari to'g'risida nazariy va amaliy ma'lumotlar yetishmaydi. Shunga qaramay, ular o'rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Inson umrining barcha yosh davrlarini qamrab olgan davrlashtirish E. G'. G'oziyev, G. S. Abramova hamda xorij psixologlari Greys Krayg, Don Bokumning nazariyalarida keltiriladi.

E. G'. G'oziyev tasnifi bo'yicha:

1. Chaqaloqlik va go'daklik davri – tug'ilgandan 1 yoshgacha.
2. Ilk bolalik davri – 1-3 yoshgacha.
3. Maktabgacha yosh davri – 3-6 yoshgacha.
4. Kichik maktab yosh davri – 6-10 yoshgacha
5. O'smirlik davri – 10-11 yoshdan 14-15 yoshgacha
6. Ilk o'spirinlik davri – 15-18 yoshgacha
7. O'spirinlik davri – 17-22 yoshgacha (talabalik)
8. Yoshlik davri – 23-28 yoshgacha.
9. Yetuklik davri 1-bosqichi – 28-35 yoshgacha
10. Yetuklik davri 2-bosqichi – 36-55 (60) yoshgacha.
11. Keksayish davri – 61(56)- 74 yoshgacha.

12. Keksalik – 75-90 yoshgacha.
13. Uzoq umr ko'ruvchilar – 90dan yuqori.

G. S. Abramova bo'yicha:

1. Go'daklik davri – tug'ilgandan 2 yoshgacha.
2. Ikk bolalik davri – 2-4 yoshgacha.
3. O'rta bolalik davri – 5-7 yoshgacha.
4. Bolalikning tugash davri – 8-12 yoshgacha.
5. O'smirlik davri – 13-17 yoshgacha.
6. O'spirinlik davri – 18-22 yoshgacha.
7. Kattalik davri – 23-30 yoshgacha.
8. O'tish davri – 30-35 yoshgacha.
9. Yetuklik davri – 36-50 yoshgacha.
10. Keksayish davri – 51-65 yoshgacha.
11. Qarilik davri – 65 yoshdan yuqori.

Greys Krayg, Don Bokumning “Психология развития” (2006-y) kitobida insonning hayotiy yo'li quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Prenatal davr – homila paydo bo'lgandan bolaning tug'ilishigacha bo'lgan davr.
2. Go'daklik – tug'ilgandan 18-24 oylikkacha (2 yoshgacha) bo'lgan davr.
3. Hayotning datlabki 2 yili (todder bosqichi) – 12-15 oydan 2-3 yoshgacha bo'lgan davr.
4. Ikk bolalik – 2-3 yoshdan 5-6 yoshgacha bo'lgan davr.
5. O'rta bolalik – 6-12 yoshgacha bo'lgan davr.
6. O'smirlik va o'spirinlik – taxminan 12-18-27 yoshgacha bo'lgan davr.
7. Ikk kattalik – 18-21dan to 40 yoshgacha bo'lgan davr.
8. O'rta kattalik – 40dan 60-65 yoshgacha bo'lgan davr.
9. Kechki kattalik – 60-65dan umr oxirigacha bo'lgan davr.

Shuningdek, yoshni davrlashtirish muammosiga turli jihatdan yondashilgan nazariyalar ham mavjuddir.

Freyd bo'yicha psixoseksual rivojlanish bosqichlari

Freyd bo'yicha shaxsning rivojlanishi uning psixoseksual rivojlanishiga mos keladi. Shaxs rivojlanishining harakatlantiruvchi

kuchi tug`ma energiya – **libido** hisoblanadi. Inson rivojlanishining turli bosqichlarida shu yosh davri uchun xarakterli bo`lgan erogen zonalar orqali realizatsiya qilinadi.

Agar shu yosh davrida libido qondirilmasa yoki uning qondirilishi noadekvat bo`lsa, shu bosqichda insonning rivojlanishi qotib qoladi(sekinlashadi) yoki shaxsda muayyan xislatlar shakllanadi. Freyd 5ta bosqichni ajratib ko`rsatadi:

Z.Freyd bo'yicha psixoseksual rivojlanish bosqichlari

Bosqichlar	Yosh chegaralari
Oral bosqich	tug`ilgandan 1-1.5 yoshgacha
Anal bosqich	1-1.5 yoshdan 3 yoshgacha
Fallik bosqich	3 yoshdan 5-6 yoshgacha
Latent bosqich	5-6 yoshdan 11-12 yoshgacha
Genital bosqich	jinsiy yetilish – 12 va undan yuqori yoshlar

1. Oral bosqich. Bu bosqichda libido emish, tishlash, chaynash vaqtidagi oral kontakt orqali qondiriladi. Uning qondirilmaligi chekish, verballagressiya yuzaga kelishiga sabab bo`ladi. Shuningdek, shaxsda atrofdagilarga bog`liqlik va passivlik xislatlari shakllanishi mumkin.

2. Anal bosqich. Rivojlanishdagi buzilishlar bu davrda ota-onaning noto`g`ri xulqi natijasida kelib chiqishi mumkin.

Ota-onalar tanani ozoda saqlash jarayoniga haddan ortiq e`tibor qarab, uni jazolash va rag`batlantirishga ahamiyat qaratishlari mumkin. Ozodagarchilikka o`rgatishdagi qattiqqo`llik bolada qo`rquvni hosil qiladi (o`z tanasini nazorat qila olmaslikdan xavfsiraydi) va ota-onasining ishonchini oqlay olmasligidan cho`chiydi. Ota-onalarning xulq-atvoridagi beqarorlik ushbu yosh davrida yuzaga kelishi mumkin bo`lgan buzilishlarga sabab bo`ladi. Bolani tualetga o`rgatayotganlarida, ularni ba`zan urishadilar, ba`zida esa maqtaydilar. Talablarning noqat`iyligi uning rivojlanishini buzadi. Natijada shaxsda punktuallik, baxillik, haddan ortiq ozodagarchilikka e`tibor berish (чистоплотность) yoki qaysarlik kabi shaxs xislatlari paydo bo`lishi mumkin.

3. Fallik bosqich. Bu davrda bola o'zining va boshqalarning jinsiy organlariga qiziqqa boshlaydi. O'g'il va qizlarning jinsiy tafovutlarini farqlay boshlaydi. Jinsiy identifikatsiya, Edip kompleksi rivojlanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, bola qarama-qarshi jinsdagi ota-onasiga nozik hislarni seza boshlaydi. Bunda bola qarama-qarshi jinsdagi ota-onasini o'ziga raqib deb hisoblab, ong osti darajasida uni bartaraf qilishni xohlaydi.

Bunda o'z jinsidagi ota yoki onasiga nisbatan agressiv munosabat bildiriladi. Edip kompleksi bilan bog'liq bo'lgan nizo bolaning qarama-qarshi jinsdagi ota yoki onasiga nisbatan hislaridan voz kechib, o'z jinsi ota yoki onasiga o'xshashga harakat qilishi oqibatida bartaraf qilinishi mumkin.

Edip kompleksini bola psixoseksual rivojlanishining zarur bosqichi sifatida qarash mumkin. Jinsiy ongning tarkib topishi nafaqat o'z jinsi, balki boshqa jins haqida ham tasavvurlarning shakllanishini taqozo qiladi, ya'ni bolada ayol va erkak jinsi haqida tasavvurlar mavjud bo'lishi kerak.

Fiksatsiya (qotib qolish): "xotin-ona", "er-ota" munosabatlari shakllanib qolishi mumkin. Shuningdek, gomoseksual oriyentatsiyalarga olib kelishi mumkin.

4. Latent bosqich. "Libido"ning namoyon bo'lishi "yopiq" tarzda bo'ladi.

Seksual faollik va qiziqishlarning pasayishi bilan xarakterlanadi. Bu bosqichning markaziy momenti ta'lim va ijtimoiylashuv bo'lib, bola har bir jinsga tegishli xulq-atvor shakllarini o'zlashtiradi. Bu bosqichda Freyd bo'yicha fiksatsiyalar kuzatilmaydi. Biroq jinsiy xulq-atvor shakl va ustanovkalarini yetarlicha o'zlashtirmaslik psixik infantilizmga, o'zining va boshqa jinsning jinsiy rollarini noadekvat tushinishga olib keladi.

5. Genital bosqich (jinsiy yetilish – 12 va undan yuqori yoshlar). Qarama-qarshi jinsga qiziqish va sevgi vujudga kelish davri.

Freyd nazariyasi inson, shaxs boyligini psixoseksual rivojlanishga bog'lab qo'yadi. Lekin inson hayotining muhim tomoni bo'lishiga qaramay, psixoseksual rivojlanish shaxsni tarkib topishi, psixik rivojlanishning yagona asosi (sterjeni) sifatida qaralishi mumkin emas.

Shuningdek, Freyd shaxs rivojlanishini biologik jihatdan berilgan energiyaning kengayishi sifatida qarab, insonning o'z-o'zini takomillashtirish, o'z yo'lini tanlash imkoniyatlarini rad etadi.

Freyd konsepsiyasidagi kamchiliklar uning davomchisi E. Erikson nazariyasida kompensatsiya qilinadi. Erikson psixoanaliz asoslaridan voz kechmagan holda insonning o'z "Men"i haqidagi tasavvurlarining rivojlanishida sotsiumning yetakchi roli to'g'risidagi g'oyani rivojlantirdi.

Amerika psixologi **E. Erikson** inson umrini 8ta davrga ajratadi va ularni o'ziga xos, betakror xususiyatlarga ega deb hisoblaydi.

1-davr. Ilk go'daklik (tug'ildandan 1 yoshgacha). Bu davrda tashqi dunyoga "Ongsiz ishonch" tuyg'usi vujudga keladi. Buning asosiy sababi ota-onaning mehr-muhabbati, g'amxo'rligi va jonkuyarligidir. Agar go'dakda bu ishonch paydo bo'lmay qolsa, ona bolaga yomon munosabatda bo'lsa, voyaga yetganda umidsizlik vujudga keladi.

2-davr. Kechki go'daklik (1 yoshdan 3 yoshgacha). Yarim mustaqillik va shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi shakllanadi. Bu esa o'z tanasini boshqarish uchun keng imkoniyat yaratib, intizom, mas'uliyat, javobgarlik, hurmat tuyg'ulari tarkib topishiga zamin hosil qiladi. Anomal rivojlanish: ikkilanish, qobiliyatga shubhalanish, hayotga moslashmaganligini his qilish.

3-davr. Ilk bolalik (3-5 yoshgacha). Anomal rivojlanish: insonlarga befarqlik, tashabbusning sustligi, boshqa bolalarga hasad, beqarorlik. Tashabbus tuyg'usi, qandaydir bajarish mayli tarkib topadi. Guruhiy o'yinlar, tengqurlari bilan muloqotga kirishish muhim ahamiyatga ega.

4-davr. (5-11 yoshgacha). Bu davr maqsadiga erishish uchun intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik bilan xarakterlanadi. Salbiy tomonlari -- ong hayotning barcha qirralarini qamrab ololmaydi, muammolarni hal qilishda aql-zakovat darajasining pastligi, bilimlarni o'zlashtirishdagi qoloqlik. Anomal rivojlanish: shaxsiy kamchiliklarni his qilish, konformlik, passiv mehnat vazifalaridan qochish.

5-davr. (11-20 yoshgacha). O'smirlilik va o'spirinlik, hissiy yetuklik. Betakror, o'ziga xos yosh davri. Salbiy tomoni qat'iyatsizlik.

6-davr. (20-45 yoshgacha). Ilk (erta) yetuklik. Boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va ehtiyoji vujudga keladi. Bundan tashqari, yolg'izlikka moyillik va odamovilik kabi yoqimsiz xususiyatlar bilan farqlanadi.

7-davr. O'rta yetuklik davri (40-60 yoshgacha). Hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnat, ijodiyot, g'amxo'rlik, push

qoldirish, tajriba uzatish) mahsuldorlik tuyg'usi hamroh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki bo'ladi. Anomal rivojlanish: xudbinlik, o'z-o'ziga e'tiborini qaratish, ishida besaranjomlik, erta invalidlik, o'zi haqida qayg'urishning yo'qolishi.

E. Erikson bo'yicha inson umri davrlari

Umr davrlari	Yosh chegaralari	Yosh xususiyatlari
1-davr. Ilk go'daklik	Tug'ilgandan yoshgacha	"Ongsiz ishonch" yoki umidsizlik
2-davr. Kechki go'daklik	1-3 yosh	Mustaqillik yoki ikkilanish, qobiliyatiga shubhalanish, hayotga moslashmaganlik
3-davr. Ilk bolalik	3-5 yosh	Tashabbuskorlik yoki befarqlik, sustkashlik
4-davr. Kechki Bolalik	5-11 yosh	Maqsadga erishish uchun intilish yoki shaxsiy kamchiliklarni his qilish, konformlik
5-davr. O'smirlik va o'spirinlik	11-20 yoshgacha.	Hissiy yetuklik yoki qat'iyatsizlik
6-davr. Ilk yetuklik	20-45 yoshgacha	Boshqa jinsga psixologik yaqinlashuv yoki yolg'izlikka moyillik, odamovilik
7-davr. O'rta yetuklik	40-60 yoshgacha	Mahsuldorlik tuyg'usi mehnatda, ijodiyotda, pusht qoldirish, tajriba uzatishda yoki xudbinlik, o'ziga e'tiborni qaratish, ishida besaranjomlik, erta invalidlik.
8-davr. Kechki yetuklik	60 va undan yuqori	Hayotdan qanoatlanish, o'limga tik qarash, undan qo'rqmaslik yoki umrini bekor o'tkazganidan qayg'urish va h.

8-davr. Kechki yetuklik (60 va undan yuqori). Hayotdan qanoatlanish tuyg'usi bilan xarakterlanadi. O'tgan umri haqida o'ylash, o'limga tik qarash va undan qo'rqmaslik. Salbiy tomoni –

hayot faoliyatidan noumidlik, ko'ngil so'vish tuyg'ulari. Umrni bekorga o'tkazganidan qayg'urish. Vaqtni tez o'tayotganidan, o'zidan, boshqalardan qoniqmaslik, umrini boshqatdan yashashga xohish, hayotdagi betartiblikdan ranjish, o'limdan qo'rqish.

Psixodinamika nazariyasining asosini shaxsning xulqini emotsiya, mayl yordamida tahlil qilish tashkil etadi.

Kognitivistik yo'nalish namoyandalaridan bo'lgan J. Piaje aql-idrok nazariyasi va uning davrlari haqidagi ta'limotni yaratgan. Bu ta'limotda intellekt rivojlanish davrlari ko'rsatib beriladi.

Bu davrlar:

1. Sensomotor intellekt (tug'ilgandan 2 yoshgacha).
2. Operatsiyalardan ilgari tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha).
3. Konkret operatsiyalar davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha).
4. Formal operatsiyalar davri.

Demak, har bir yosh davri o'zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, xarakterli qarama-qarshiliklari, psixikaning sifat xususiyatlari, psixik jihatdan yangi sifatlarning hosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o'zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida vujudga keladi va o'z navbatida, o'zidan keyingi davrning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Bir yosh davrdan ikkinchi yosh davriga o'tish tinch yo'l bilan yoki inqirozlar bilan kechishi mumkin. Buni pedagog, albatta, bilishi zarur. Inqiroz taraqqiyotning turli bosqichlarida vujudga kelishi mumkin.

Agar kattalar tomonidan bolaning yangi ehtiyojlari hisobga olinsa hamda ularni qondirish imkoniyatlari shakllanishiga yordam berilsa, inqiroz vujudga kelmasligi ham mumkin. Bunda shaxsning rivojlanishi inqirozsiz, tinch yo'l bilan amalga oshishi ta'minlanadi.

Shuningdek, pedagog har bir yosh davrida psixikaning muayyan tomonlari samarali rivojlanishi uchun optimal imkoniyatlar mavjud ekanligini ham bilishi lozim. Bunday davr senzitiv davr deb ataladi. Masalan: ilk bolalik davri, ya'ni bir yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan davr bola nutqining rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Kichik maktab yosh davri – o'quv malakalarining rivojlanishi uchun qulaydir. Har bir yosh davri bir qancha xususiyatlar bilan xarakterlanadi.

Bular:

1. Oilada va jamoada bola holatining o'zgarishi.
2. Ta'lim-tarbiya shakllarining o'zgarishi.
3. Bola organizmi ayrim xususiyatlarining voyaga yetishi.
4. Bolada yangicha faoliyat turining vujudga kelishi.

Har bir yosh davrida faoliyatning biror turi yetakchilik rolini bajaradi. Faoliyatning yetakchi turi tushunchasi A. N. Leontevning asarlarida ochib berilgan.

Faoliyatning yetakchi turi – ma'lum yosh davrida bolaning psixikasida, uning psixik jarayonlari va psixik xususiyatlarida muhim o'zgarishlarni vujudga keltiruvchi faoliyat turidir. Har bir yosh davrida faoliyatning bir turi uchun ehtiyoj seziladi. Masalan: go'daklik davridagi yetakchi faoliyat turi – bevosita emotsional muloqot bo'lib, uning asosida oriyentirovka va sensomotor-manipulyativ harakatlar, ya'ni ko'rish, eshitish, muskul-harakat sezgilari, idrok bilan boshqariladigan harakatlar shakllanadi.

Bu yosh davridagi eng muhim yangilik – boshqa kishilar bilan bo'ladigan muloqotga ehtiyoj va ularga muayyan emotsional munosabatning shakllanishidir.

Ilk bolalik davrida faoliyatning yetakchi turi – predmetli harakatlardir. U orqali bola kattalar bilan hamkorlikda predmetlar bilan bajariladigan harakatlarni o'zlashtiradi. Bu davrdagi yangilik – nutqning rivojlanishi va ko'rgazmali harakatlar tafakkurining taraqqiyotidir.

Maktabgacha bo'lgan yosh davrida rolli o'yinlar faoliyatning yetakchi turi bo'lib qoladi.

Kichik maktab yoshida faoliyatning yetakchi turi – o'qish faoliyati hisoblanadi. O'qish faoliyatida xotira shakllanadi, predmetlar va tashqi dunyo haqidagi bilimlar o'zlashtiriladi.

O'smirlik davrida – muloqot yetakchilik vazifasini bajaradi.

Ilk o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat turi – o'quv kasbiy faoliyati bo'lib, bu faoliyat jarayonida dunyoqarash, kasbiy qiziqishlar, o'z-o'zini anglash, orzu va ideallar shakllanadi.

Demak, har bir kishi uchun yosh xususiyatlari xosdir. Ammo har bir yosh davrining ichida individual farqlar ham mavjud. Bu farqning sabablari turlicha bo'lishi mumkin:

1. Hayot, faoliyat va tarbiya sharoitlari;
2. Tabiiy individual farqlar – nerv sistemasining tipologik xususiyatlari.

Ta'lim-tarbiya ishlarida o'quvchilarning psixologik va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur, ya'ni mazkur yoshdagi bolalarning talablariga, imkoniyatlari, xususiyatlariga mos keladigan pedagogik ish, shakl, metod va vositalarini tanlash va qo'llash lozim.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Ontogenetik taraqqiyotni davrlashtirish nima uchun zarur?
2. Umr davrlarini ajratishga doir qanday yondashuvlar bor?
3. Davrlashtirishga nima asos qilib olinadi?
4. Rus psixologlarining davrlashtirishiga xos bo'lgan jihatlar nima?
5. Psixodinamika nazariyasi nimaga asoslangan?

UMR INQIROZLARI

Reja:

1. "Yosh inqirozlari" tushunchasi.
2. Ontogenezda eng yorqin namoyon bo'ladigan inqirozlar.
3. Yosh inqirozlarining inson taraqqiyotidagi ahamiyati.

Tayanch iboralar: yosh inqirozi, chaqaloqlik inqirozi, uch yosh inqirozi, o'rta yosh inqirozi, negativizm, o'jarlik, despotizm, inqiroz belgilari.

Yosh inqirozi – ontogenezning alohida, nisbatan qisqa (1 yil) davom etuvchi davri bo'lib, keskin psixologik o'zgarishlar bilan xarakterlanadi.

Yosh inqirozlari insonning bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga o'tish jarayonida vujudga kelishi mumkin va insonning ijtimoiy munosabatlari, faoliyati, ong sohasidagi sifatiy qayta qurishlar bilan bog'langan. Inqirozning davomiyligi, kuchi individual-tipologik xususiyatlar, ijtimoiy sharoitlarga bog'liq. Psixologik inqiroz – bu tashqi sharoitlar, xavf tufayli yuzaga keladigan ichki emotsional balansning buzilishi.

Rus psixologi L. S. Vigotskiy ta'rif bo'yicha: "Yosh inqirozi – barqaror davrlar almashinuvida paydo bo'ladigan bola shaxsidagi o'zgarishlardir".

Bolaning taraqqiyoti bir tekisda kechmaydi. Shunday yosh davrlari borki, ularda rivojlanish tinch, stabil tarzda boradi. Lekin shu bilan bir qatorda inqiroz davrlari ham mavjud. Inqirozlar emperik yo'l bilan ochilgan. Inqiroz davrlarida bola qisqa vaqt mobaynida butunlay

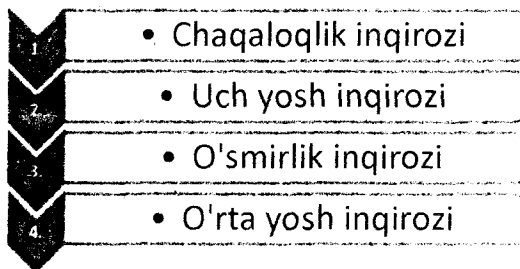
o'zgaradi. O'zgarishlar mazmuni hamda jadalligi bo'yicha jo'shqin, revolyutsion xarakter kasb etadi. Inqiroz davri uchun xos bo'lgan xususiyatlar:

➤ Inqiroz davri boshlanishi va tugallanishi chegaralari juda noaniq. Inqiroz sezilarsiz tarzda yuzaga keladi. Uning kulminatsiyasi inqiroz o'rtasiga to'g'ri keladi.

➤ Inqiroz davrida bolalarni tarbiyalashning murakkabligi uni imperik jihatdan o'rganish uchun asos bo'lgan. Bu davrda qaysarlik, o'zlashtirish ko'rsatkichlarining va ish qobiliyatining pasayishi, atrofdagilar bilan nizolarning ortishi kuzatiladi. Bolaning ichki olami qiynoqli kechinmalar bilan bog'langan bo'ladi.

➤ Rivojlanishning negatív xarakterda ekanligi. Inqiroz vaqtida barqaror davrlardan farqli yaratuvchanlikka nisbatan buzg'unchilik ishlari ko'proq namoyon bo'ladi. Biroq bu davrda konstruktiv rivojlanish jarayonlari ham kuzatilib, buni L. S. Vigotskiy "yangi tuzilmalar" deb atagan.

Eng yorqin namoyon bo'ladigan inqirozlar:

Chaqaloqlik inqirozi

Inson hayotidagi birinchi inqiroz – **chaqaloqlik inqirozi (0-2 oygacha)**. Inqirozning belgisi – tug'ilganining dastlabki kunlarida bola og'irligini yo'qotishi hisoblanadi.

Chaqaloqni o'rab turgan ijtimoiy vaziyat o'ziga xos va qaytarilmas bo'lib, 2 jihat bilan belgilanadi. Bir tomondan, bola biologik jihatdan batamom himoyasiz, u kattalarning ko'magisiz birorta hayotiy ehtiyojlarini qondira olmaydi. Shunday qilib, chaqaloq

-- maksimal jihatdan ijtimoiy mavjudot. Boshqa tarafdin kattalarga maksimal darajada bog'liq bo'lgan holda u insoniy nutq shaklidagi muloqot vositalaridan ham mahrum. Maksimal ijtimoiylik hamda minimal darajadagi muloqot vositalari o'rtasidagi qarama-qarshilik go'daklik davrida psixik rivojlanish asosi hisoblanadi.

Ushbu davrdagi yangi tuzilma -- bola individual psixik hayotining vujudga kelishidir. Bu bosqichdagi yangilik bolaning ona organizmidan alohida yashashi hamda unda psixik hayotning boshlanishi.

Uch yosh inqirozi

Bu inqiroz keskin kechuvchi inqirozlardan biri bo'lib, bu davr uchun xarakterli jihat -- bola boshqarib bo'lmaydigan, g'azabli xulq-atvorni namoyon qilishidir. Ushbu davr kattalar uchun ham, bolalar uchun ham murakkab, qiyin davr hisoblanadi.

Uch yosh inqirozi belgilari (simptomlari):

▪ **Negativizm** (kattalarning talablari mazmuniga emas, jarayonning o'ziga reaksiya qilish, o'z istaklariga qarshi borsa ham, aksini qilishga intilish);

▪ **O'jarlik** (bola o'zi shu narsani istayotganligi uchun emas, balki talab qilishni qaror qilganligi uchun qat'iyatlilik namoyon qiladilar);

▪ **Qaysarlik** (bu uch yoshgacha bo'lgan davrda tarkib topgan hayot tarzi, tarbiya normalariga qarshi qaratilgan xulq-atvor);

▪ **O'z irodasiga erk berish** (hamma narsani o'zi bajarishga intilish);

▪ **Norozilik** (bolaning atrofdagilar bilan nizolashish va urishish holati);

▪ **Ota-onani qadrsizlash** (bola ota-onasining jahlini chiqarishi, urishishi, haqoratlashida namoyon bo'ladi);

▪ **Despotism** (bola ota-onasidan o'zi talab qilayotgan barcha narsalarni bajarishni talab qiladi. O'zidan kichik uka va singillariga rashk qilishi).

O'smirlik inqirozi

- **Negativizm** – kattalar talablariga uning mazmuniga qarab emas, balki talab aynan ular tomonidan qo'yilayotganiga reaksiya ko'rsatish bo'lib, o'z xohishlariga qarshi borib bo'lsa ham, kattalar talablarining aksini qilish. O'smirning atrofdagilar bilan munosabatlarida agressivlik, janjallarga moyillik, intizomni tez-tez buzish hollari uchraydi. Shu bilan birga ichki xotirjamlikning mavjud emasligi, o'zidan qoniqmaslik, yolg'izlikka intilish kuzatiladi. O'g'il bolalarda negativizm qizlarga nisbatan yorqinroq va tez-tez kuzatiladi hamda qizlarga nisbatan kechroq, taxminan, 14-15 yoshlarda boshlanadi. Inqiroz vaqtida o'smirlar xulq-atvori doimo negativ xarakterda bo'lavermaydi. L. S. Vigotskiy xulq-atvorning uch xil variantini ko'rsatib o'tadi: 1) negativizm o'smir hayotining barcha sohalarida aniq ifodalangani. Bir necha hafta va undan uzoqroq davom etishi mumkin. Ta'sirchanlik, quloqsizlikda namoyon bo'lib, bu holat 20 % o'smirlarda uchrashi mumkin; 2) negativizm ba'zi hayotiy vaziyatlarda muhitning salbiy ta'sirlariga nisbatan yuzaga keladi (oilaviy nizolar, maktab vaziyati va h.) va deyarli 60 % o'smirlarda kuzatilishi mumkin; 3) negativ holatlar 20 % o'smirlarda namoyon bo'lmasligi ham mumkin.

- **O'quv faoliyati mahsuldorligining pasayishi.** Ijodiy ish (masalan, insholar yozish) bajarishda regress namoyon bo'ladi. Mexanik tarzda bajariladigan vazifalarni avvaldagidek, yaxshi bajarishi mumkin.

- **O'smirlar psixik dunyosining o'zgarishi.** O'smir diqqat-e'tiborini boshqa odamlarga qaratadi. Tafakkuri o'sishi bilan o'z-o'zini kuzatish, o'z hissiyotlarini anglash namoyon bo'ladi.

O'rta yosh inqirozi

Inson umrining o'rtalarida yuzaga keluvchi o'rta yosh inqirozi davri – bu inson hayotini tanqidiy jihatdan tahlil qilish va baholash davri. Bunda ayrim insonlar o'z imkoniyatlari cho'qqisiga erishganliklaridan qoniqish hissini kechsalar, boshqalar uchun esa bosib o'tgan hayotiy yo'llarini tahlil qilish og'riqli jarayon bo'lishi mumkin.

Soch oqariishi, tana og'irligining ortishi, menapauza kabi me'yoriy omillar ajralish yoki ishdan bo'shsh kabi me'yoriy bo'lmagan hodisalar bilan uyg'un kelganda stressni yuzaga keltirishi mumkinligiga qaramay, agar ular hayotning normal holatlari sifatida qaralsa, o'rta yosh inqirozining paydo bo'lish ehtimoli sezilarli tarzda kamayishi mumkin.

40 yosh atroflari (ba'zan avvalroq yoki keyinroq) inson shu vaqtgacha bo'lgan vaqt mobaynida hayotida erishganlarini tanqidiy jihatdan baholash davri bo'lib, bu davrda salomatlik zaiflashuvining dastlabki belgilari vujudga keladi, go'zallik va jismoniy formani yo'qotish, oilada katta yoshli farzandlari bilan munosabatlarda uzoqlashish, endi hayotda, mansabga erishishda yutuqlarga erishmaslikdan xavfsirash kuzatiladi. Bu psixologik fenomen **o'rta yosh inqirozi deb ataladi**. Inson bosib o'tgan hayotiy yo'lini tanqidiy tahlil qilishi va baholashi natijasida ko'pincha "hayoti behuda o'tganligi va barcha narsa boy berilganligini anglaydi".

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Yosh inqirozlari qanday sabablarga ko'ra sodir bo'ladi?
2. Yosh inqirozlarini qanday belgilarga ko'ra tavsiflash mumkin?
3. Uch yosh inqirozi yuzaga kelishining asosiy sababi nimada?
4. Yosh inqirozlari inson psixik taraqqiyotida qanday rol o'ynaydi?
5. Yosh inqirozlari haqidagi bilimlar nima uchun zarur?

PERINATAL VA CHAQALOQLIK DAVRI

Reja:

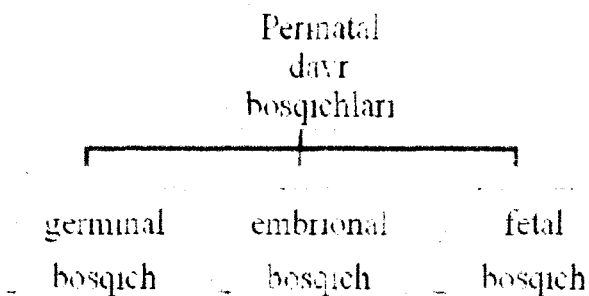
1. Perinatal davrda psixofiziologik rivojlanish.
2. Chaqaloqlik davrining fiziologik va psixologik xususiyatlari.

Tayanch iboralar: perinatal davr, germinal, embrional va fetal davr. Apgar shkalasi, jonlanish kompleksi.

Perinatal davr 3ta trimestrga bo'linadi. Germinal davr (1-13 haftagacha; 2-si 13dan 25 haftagacha; uchinchi 26 haftadan 38 haftagacha). Embrional bosqich – homilaning 2 oyligigacha, fetal bosqich – 3 oylikdan 9 oylikkacha (tug'ilguncha) davom etadi.

Germinal bosqich urug'lanishdan homila paydo bo'lgungacha bo'lgan davr.

Embrional davrda 6 hafta davomida homilada qo'l, oyoq, barmoqlar, yuz, yurak, miya, o'pka va boshqa hayotiy muhim organlar yuzaga keladi. Embrional davr oxiriga kelib, embrion insoniy qiyofaga ega bo'ladi. 1 oylik homilada ko'zlar mavjud bo'lib, u boshning yon qismlarida joylashgan. Yuz tuzilishi 2 oygacha bo'lgan davrda kun sayin o'zgaradi. Ichki organlar – o'pka, ovqat hazm qilish, chiqarish sistemalari shakllanadi, lekin hali faoliyat ko'rsatmaydi.

Fetal davrda organizmning ko'pchilik organ va sistemalari faoliyat ko'rsata boshlaydi. Homila qimirlay boshlaydi, boshini o'giradi. Qovog'i qattiq yumilganiga qaramay, nigoh tashlashga harakat qiladi, lablarini shivirlatadi. Og'zini ochadi, ozgina suyuqlik

muhitida nafas olish mashqlarini bajaradi, soʻrish harakatlarini amalga oshiradi. hattoki katta barmogʻini soʻrishi ham mumkin.

3-oyligida koʻz qorachigʻi paydo boʻladi. milklarida tishlar shakllanadi. qoʻl va oyoq barmoqlarida tirnoq oʻsa boshlaydi. Qalqonsimon. oshqozon osti bezlari. buyrak rivojlanadi, jigar ishlay boshlaydi. 12-haftaligida qovurgʻa, umurtqa qattiqlashadi. Tana uzunligi 7,5 sm, ogʻirligi 14 g ni tashkil etadi.

4-oyligida tana uzunligi ortadi va natijada bosh oldingi oylarga nisbatan noproportional katta koʻrinmay qoladi. Yuzida lablari koʻrina boshlaydi. Yurak muskul kuchi ortib, yurak qisqarish chastotasi minutiga 120-160 urishga toʻgʻri keladi.

5-oyligida homilada (хватательный) ushlab refleksi yuzaga keladi, holat hajmi va kuchi ortadi. Bola qimirlaganda, onasi uning tirsagi, tizzasini, boshini seza oladi.

6-oyligida homila uzunligi 30 sm, ogʻirligi 0,7 kg ga teng boʻladi. Koʻz toʻliq shakllanadi, qovoqlari ochilishi mumkin. Suyak sistemasi jadal rivojlanadi, sochlari oʻsishda davom etadi. Bu davrda eng eʼtiborli voqea – miya oʻsishidir. Bosh miya 6 marta kattalashadi, faoliyat koʻrsata boshlaydi. Miya oʻsishi nafas olishi, uyqu va tetiklik jarayonlarini oʻzaro mutanosib boshqarish imkonini beradi.

7-oyligida homila ogʻirligi 1,5 kg ga teng boʻladi. nerv sistemasining stimullashishi natijasida nafas olish, yutish funksiyalari boshqariladi. Vestibulyar apparat ishlay boshlaydi.

8-oyligida homila ogʻirligiga haftasiga 200 g dan qoʻshilib boradi, uning organizmi tashqi olam bilan uchrashuvga tayyorlana boshlaydi. Teri ostida yogʻ qatlam hosil boʻlib, u temperatura oʻzgarishidan asraydi (dunyoga kelgan vaqtida): [8 oylik tugʻilgan bolalarda nafas olish bilan bogʻliq boʻlgan qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun klinikada maxsus "inkubatorlar"da parvarishlanadi]. 8,5 oyligida koʻzini ochadi, qoʻllarini koʻra oladi.

9-oyga oʻtganda homilada uyqu va bedorlikning sutkalik sikli oʻrnatiladi va eshitishning rivojlanishi tugaydi. Oʻsishda davom etadi. boshi bilan pastga qarab oʻgiriladi. Homiladan homiya qatlami tushib, nozik soch qatlamlari soʻrilib ketadi. Ona organizmidan homilani turli kasalliklardan himoya qiluvchi antitela oʻtadi. Ogʻirlikning ortish tempi pasayadi.

1953-yilda Virjiniya Apgar standart baholash shkalasini ishlab chiqqach, vrachlar yangi tugʻilgan chaqaloq salomatligining holatini tez va obyektiv baholash imkoniga ega boʻldilar.

Baholash tugʻilgandan 1 minut oʻtgach oʻtkaziladi va 5 minutdan soʻng takrorlanadi.

Ushbu shkala boʻyicha maksimal ball – 10.

- 7 va undan ortiq ballar norma.
- 7 balldan past ballar bola organizmining toʻliq faoliyat koʻrsatmayotganligidan darak beradi.
- 4 balldan past boʻlsa, chaqaloq maxsus apparatda saqlanadi.

Yangi tugʻilgan chaqaloqning holatini aniqlash uchun APGAR shkalasi

Belgilar	Belgilarni ballda baholash		
	0	1	2
Yurak urishi	Mavjud emas	Chastotasi minutiga 100ta urish	Chastotasi minutiga 100ta urishdan ortiq
Nafas olish	Mavjud emas	Sekin, regular emas	Kuchli (yigʻi) baqiriq
Muskul tonusi	Boʻshashgan	Birmuncha egilish darajasi	Faol harakatlar
Reflektor qoʻzgʻaluvchanlik	Mavjud emas	Sust ifodalangan	Kuchli ifodalangan
Terining rangi	Koʻkimsir yoki rangsiz	Tana pushti va qoʻl-oyoqlarning koʻkimsirligi	Pushti

Perinatal davrda homilaning normal psixofiziologik rivojlanishiga bir qator omillar taʼsir koʻrsatadi. Ulardan ayrimlariga toʻxtalib oʻtamiz.

1. Onaning yoshi. Oʻtkazilgan tadqiqotlarning koʻrsatishicha, ona boʻlish uchun eng muvaffaqiyatli davr 20-30 yosh hisoblanadi. Oʻsmir va ilk oʻspirinlik davrida hamda 35-40 yoshdan soʻng ona boʻlish katta xavf bilan bogʻliq boʻlib, bu davrlarda homilaning nobud boʻlishi va tushib qolishi, tugʻma nuqsonlar bilan tugʻilish ehtimoli yuqori boʻladi. Daniyada homilador 1,2 million ayollarni tadqiq qilish

natijalarining ko'rsatishicha, 40 yoshda 50 % holatlarda homilaning tushib qolishi ro'y bersa, 45 yoshdan so'ng esa bu ko'rsatkich 75 % ga teng. 20-24 yoshda esa 9 %ni tashkil etadi.

Tug'ma nuqsonlar bilan Daun sindromi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganilganda, shu narsa aniqlanganki, agar 35 yoshgacha 800 nafar chaqaloqqa ita nuqson to'g'ri kelsa, 45 yosh va undan yuqori yoshlarda 25 nafar chaqaloqqa ita nuqsonligi to'g'ri keladi.

2. Onaning salomatligi. Homiladorlik mobaynida ona vazni 11,3 kg ga ortadi. Noto'g'ri ovqatlanish bunga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shunday taxminlar ham borki, homilaning yetarlicha oziqlanmasligi nafaqat uning vazni kam bo'lishiga, shu bilan birga kattalik davrida yuzaga keluvchi gipertoniya, yurak kasalliklari hamda qalqonsimon bez kasalliklariga sabab bo'lishi mumkin.

Chaqaloqlik davri. Bola dunyoga kelishi davrida uning nerv sistemasi asosan tarkib topadi va tashqi dunyo bilan aktiv ravishda aloqalar o'rnatishga tayyor bo'ladi. Nerv sistemasining keyinchalik rivojlanib borishi miya og'irligining ortishida ifodalanadi. Miya og'irligi va tana og'irligi go'daklik davrida jadal rivojlanadi. Miya og'irligi 360-400 g dan 850-900 g gacha, tanasining og'irligi 2,5-3 kg dan 8,5-9 kg gacha, bo'y uzunligi 48-50 sm dan 70-75 sm gacha oshadi. Teri, ta'm bilish, hid sezish analizatorlari yaxshiroq ishlaydi. Masalan, shirin choy, taglik ho'lligi.

Dunyoga kelganining birinchi kunlarida bolada – ovqatlanish, himoyalaniish va oriyentirovka reflekslari kabi shartsiz reflekslar sistemasi mavjud bo'ladi. Biroq bu reflekslar bolaning atrof-muhit bilan aktiv o'zaro aloqasi uchun yetarli emas. Kattalarning yordamisiz bola o'z ehtiyojlaridan birortasini ham qondira olmaydi. Boshqa kishilar bilan bevosita kontaktda bo'lish bola taraqqiyotining asosi hisoblandi. Bu jarayonda esa bolada dastlabki shartli reflekslar hosil bo'la boshlaydi. (1-bo'lib bolada ovqatlanishidagi holatga nisbatan shartli refleks tarkib topadi).

Ko'rish va eshitish analizatorlarining aktiv ishlashi bola psixik rivojlanishining muhim momenti hisoblanadi. Uning asosida esa "Bu nima?" oriyentirovka refleksining rivojlanishi ro'y beradi.

O'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bu davrda bolaning emotsiyalari qichqirishda ifodalanadi, qizarish, turli harakatlar bilan birga kechadi. 2 oyligida bola kishining yuziga nigohini to'playdi, qo'llari, oyoqlarini qimirlatadi, (nutqiy) tovush reaksiyalari paydo

bo'ladi. Bu reaksiya esa jonlanish kompleksi deb yuritiladi. 3 oylik bo'lganida bola o'zi uchun yaqin kishilarni ajrata boshlaydi, 6 oyligida ularni begonalardan farqlay oladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Perinatal davr qanday bosqichlarga bo'linadi?
2. Perinatal davr inson psixik rivojlanishida qanday o'rinni egallaydi?
3. Perinatal davrda homilaning normal rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
4. Chaqaloqlik davrida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
5. Jonlanish kompleksining mohiyati nimada?

GO'DAKLIK VA ILK BOLALIK DAVRI

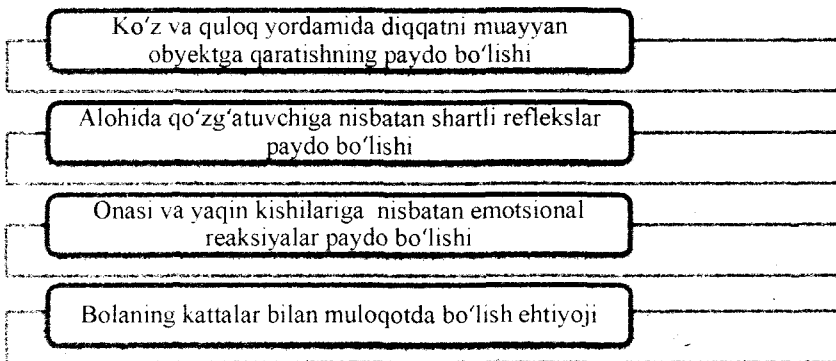
Reja:

1. Go'daklik davrining asosiy fiziologik xususiyatlari.
2. Go'daklik davrining psixologik xususiyatlari.
3. Go'daklik davrida yetakchi faoliyat.
4. Ilk bolalik davrida jismoniy taraqqiyot.
5. Ilk bolalik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari.
6. Ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat.

Tayanch ibóralar: go'daklik davri, bevosita emotsional muloqot, manipulyativ harakatlar, muloqotga bo'lgan ehtiyoj, ilk bolalik davri, yetakchi faoliyat, predmetli harakatlar, senzitiv davr, "Men" konsepsiyasi, o'z-o'zini anglash.

Go'daklik davrida psixik rivojlanish xususiyatlari va shart-sharoitlari

D. B. Elkonin nazariyasiga ko'ra chaqaloqlik davridan go'daklik davriga o'tish xususiyatlari:

Keyinchalik bola va kattalar o'rtasidagi muloqot ularning birgalikdagi harakatlari jarayonida amalga oshirila boshlaydi. Kattalar bolaga predmetlar bilan harakatlarni bajarish usullarini ko'rsatadi, ularni bajarishga yordamlashadi. Shu munosabat bilan emotsional muloqot xarakteri ham o'zgaradi. Muloqot ta'sirida bolaning umumiy

hayot tonusi ortadi, aktivligi kuchayadi. Buning natijasida esa nutq, harakat va sensor rivojlanish uchun sharoitlar yaratiladi.

2-yarim yillikda bola predmetni ifodalovchi soʻz bilan predmetning oʻzi oʻrtasida aloqa oʻrnatishga qobiliyatli boʻladi. Bolada aytilayotgan predmetga nisbatan oriyentirovka reaksiyasi shakllanadi. Bola lugʻatida birinchi soʻzlar paydo boʻladi.

Hayotining 1-yili davomida bola harakatlarning rivojlanishi, psixik jarayonlar va xususiyatlarining shakllanishida katta yutuqlarga erishadi. U boshini ushlashni, oʻtishni, emaklashni va nihoyat gavdasini vertikal holatda ushlashni hamda bir necha qadam qoʻyishni oʻrganadi. Bola 3-4 oylik boʻlganida, predmetlarni ushlashga oʻrganadi. Bunday harakat aktivligi esa bola rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Bu aktivlik tufayli bola zarur harakat koʻnikmalariga ega boʻla boradi.

Bundan tashqari, turli harakatlarni bajarish bilan bola narsalarning turli xususiyatlari bilan topishadi. Uning idrok, predmetlik va konstantlik xossalari ega boʻladi.

Goʻdaklik davrida bolaning psixik aktivlik xarakteri oʻzgaradi. Bu davrning oxirlariga kelib, bolalarda taqlidchanlik, kattalar harakati ni takrorlash xususiyati vujudga keladi.

Maqsadga muvofiq harakatlar va taqlid intellektning intensiv ravishda rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Bolaning psixik taraqqiyoti uning aktiv faoliyati jarayonida insoniyat toʻplagan ijtimoiy-tarixiy oʻzlashtirish yoʻli bilan amalga oshadi. Biroq bolaning har bir aktivlik turi ham psixik rivojlanish uchun bir xil ahamiyatli boʻlmaydi. Har bir yosh davrida faoliyatning

yetakchi turi farqlanib, bu faoliyat asosida yangi psixologik tuzilmalar vujudga keladi.

Har qanday faoliyat ham xarakterga ega va kishilar o'rtasida muloqot bo'lishini talab qiladi. Aynan kattalar bilan bo'ladigan muloqot tufayligina bola ijtimoiy-tarbiyaviy tajribani o'zlashtiradi, bu tajribani o'zlashtirish davomida esa u psixik jihatdan rivojlanadi. Demak, bolaning kattalar bilan muloqoti – bola psixik rivojlanishining muhim omilidir.

Muloqot kishilarning har qanday o'zaro ta'siri emas, balki shunday o'zaro ta'sirki, bu jarayonda uning har bir qatnashchisi aktiv bo'lib, subyekt sifatida, shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Muloqot insonning o'ziga xos ehtiyojini, boshqa zaruriyatlar – oziq-ovqatga, issiqlikka, taassurotlarga, aktivlikka, xavfsizlikka intilish kabi ehtiyojlardan farqlanuvchi ehtiyojni qondirishga qaratilgan. Muloqotga bo'lgan ehtiyoj o'zini va boshqa kishilarni shaxs sifatida anglashga, ya'ni boshqa kishilarga va o'z-o'ziga baho berishga qaratilishida ifodalanadi. Shuning uchun bunda oxirgi psixik mahsulot boshqa kishining va o'zining obrazi bo'lib, shu tufayli inson faoliyatini regulyatsiya qiladi.

Bolada muloqotga bo'lgan ehtiyojni 4ta ko'rsatkich asosida ko'rish mumkin:

1. Kattalarga qiziqishi va ularga diqqat-e'tiborda;
2. Bola tomonidan kattalarni baholashni ifodalovchi emotsional munosabatda;
3. Bolaning o'zini namoyon qilishi, kattalarga qobiliyat va malakalarini ko'rsatishga qaratilgan holatlarida;
4. Kattalarning bolaga qilgan munosabatlariga ko'rsatadigan reaksiyalarida.

Muloqot bolaning dunyoga kelishi bilan darhol vujudga kelmaydi, balki asta-sekin tarkib topa borib, bola 2 oylik bo'lganida namoyon bo'ladi. Muloqot normal jarayonga ega bo'lgan barcha bolalarda, normal tarbiya sharoitlarida mavjud bo'ladi. Go'daklik davri muloqot uchun tayyorgarlik bosqichi bo'lib, bu davr davomida chaqaloq kattalarni ajratishni o'rganadi. Diqqatni katta kishiga qarata olish – tarkib topayotgan muloqotning belgisi bo'lib xizmat qiladi.

3 haftaligida kattalar ko'ziga nigohini qaratadi (bu bola aktivligidan darak beradi), kattalar ta'siriga javoban jilmayadi (1

oyligining oxirida), turli xil holatlarni bajaradi, kattalar bilan emotsional aloqani davom ettirishga (choʻzishga) intiladi.

4-6 haftalik davomida bola kattalar bilan aloqa qilishning turli-tuman vositalarini egallaydi va 2 oylik boʻlganida, oʻzi atrofdagilarni muloqotga chaqirib, taʼsir eta boshlaydi. Bu davrda muloqot funksiyasini *“Jonlanish kompleksi”* – bolaning quvonchli xatti-harakatlari, jilmayishi, tovushlari bajaradi, kattalarning bunga javoban kulishi, yoqimli soʻzlar bilan murojaat qilishi natijasida bola kommunikativ faoliyatni amalga oshirish imkoniyatiga ega boʻladi.

Hayotning 1-yarim yiligidagi kattalar bilan muloqot yetakchi faoliyat turi mustaqillikni kasb etuvchi – bilish faoliyati, predmetli harakatlar shakllanadi va ular rivojlanishi uchun optimal sharoitlar yaratiladi. Shuningdek, muloqot jarayonida emotsional va kognitiv jarayonlarning, xususan, mnemik jarayonning shakllanishi va rivojlanishi roʻy beradi.

Hayotning 2-yarim yiligidagi predmetli manipulyativ faoliyat faoliyatning yetakchi turini egallaydi. Muloqot oʻzining yetakchilik oʻrnini predmetli manipulyativ faoliyatga boʻshatib beradi va bu faoliyatga xizmat qila boshlaydi. Muloqot endi boshqacha formada namoyon boʻladi. Bolada muloqotning boshqa formaga oʻtishi bola xulq-atvorida roʻy beradigan oʻzgarishlar bilan birga kechadi. Avvalgi sof emotsional muloqot bolani endi qoniqtira olmaydi. Bola kattalar bilan birga bajarish xohishini oʻzining holati, xatti-harakatlari orqali ifodalay boshlaydi. Kattalar qoʻlidan ushlab oʻyinchoq tomonga boshlaydi, birgalikda oʻynash uchun predmetni uzatadi, oʻzi xohlagan narsani turli xil tovushlar, harakatlar bilan tushuntirishga intiladi.

Barcha harakatlar yorqin his-tuyg'ular bilan boyitiladi. Lekin 1-yarim yildagidek, faoliyatda ijobiy emotsiyalargina emas, salbiylari ham uchraydi.

Predmetli manipulyativ faoliyat jarayonida bola predmetlar bilan o'ziga xos manipulyatsiyalar qilishni o'rganadi, oddiy malaka va ko'nikmalarni egallaydi, namunaga qarab harakat qilishni o'zlashtiradi, bolada nutqni tushunish va 1-mustaqil so'zlarga o'rganish aktiv jarayoni boradi.

1 yoshli bolani atrofdagi barcha narsalar qiziqtiradi – odamlar, o'yinchoqlar, hayvonlar, hodisalar. Bola o'z his-tuyg'ularini tezda va jo'shqin namoyon qiladi. U doimo nima bilandir band bo'ladi: atrofdagi narsalarni, o'yinchoq, turli predmetlarni kuzatadi, qo'liga tushgan narsani tekshirib chiqadi.

Demak, chaqaloqda hali muloqotga bo'lgan ehtiyoj yo'q. Chaqaloq kattalarning murojaatiga e'tibor qilmaydi, o'zi ham bunga intilmaydi, ya'ni unda muloqotga bo'lgan ehtiyojning hech qanday belgisi mavjud emas. Muloqot mexanizmlarini ta'minlash uchun 3ta tarbiyaviy vazifani bajarish zarur:

1. Bolaga shaxs sifatida qarash kerak. Bola bilan qanday ishni bajarmaylik, unga murojaat qilish, harakatlarni izohlab berish kerak, xuddi bola hamma narsani tushunayotgandek va javob qaytara oladigandek, kattalarning nutqi ifodali, bolaga maksimal darajada qaratilishi, bolani o'z nomi bilan atashi lozim. Bunda kattalar muloqot ishtirokchilarini (partnyor) rolini ham o'zlari bajaradilar. Bularning barchasi bolada muloqotga bo'lgan ehtiyojni shakllantiradi.

2. Nigoh aloqasini o'rnatish. Bu insoniy muloqot uchun ahamiyatli bo'lgan komponentlar bo'lib, uni mustahkamlash zarur. Avvalo, bola kattalar yuziga nigohini to'plashni bilmaydi, ko'pincha peshonaga qaraydi. Uni o'ziga qaratishga harakatlar qilish kerak.

3. Bolaning jilmayishini mustahkamlashda kulgi eng ifodali kommunikativ jest. "*Fiziologik kulgi*"ni psixologik mazmunga ega bo'lgan jilmayishdan farqlash kerak. Fiziologik kulgi bolaning ichki holatini aks ettiradi, hech kimga qaratilgan emas. Biroq agar kattalar bu jilmayishni o'zlariniki bilan mustahkamlasalar, u boshqacha mazmun kasb eta boshlaydi.

To'g'ri tarbiya natijasida go'dak muloqot rivojlanishining 2-bosqichiga o'tadi. Bu bosqichda bola kattalar ta'sirini aniq idrok etadi va unga qoniqish belgilari bilan javob beradi. Bunda tarbiyaning

asosiy maqsadi *“Jonlanish kompleksini”* rivojlantirishdir. Buning uchun bola bilan intim emotsional muloqotga kirish, bolaning ehtiyojlarni maksimal darajada qondirishga harakat qilish kerak.

Ikkinchi, yarim yillikda bola endi onasining qoʻlida jim oʻtirmasdan, qandaydir ish bilan mashgʻul boʻlishni yoqtiradi. Bola kattalar diqqatini birgalikdagi faoliyatiga yoki predmetlarga qaratishga harakat qiladi. Bu davrda tarbiyaning asosiy vazifasi predmetli faoliyatni birinchi planga chiqarish uchun qulay sharoitlarni yaratishdan iborat. Bu vazifalar quyidagi vaziyatda amalga oshiriladi:

1. Birgalikdagi kuzatish. Buning uchun yuradigan oʻyinchoqlar, yorqin rasmlar mos keladi.

2. Bolalarga oʻyinchoqlarni qoʻllashning turli usullarini koʻrsatish lozim. 2-yarim yillikda bola, asosan, predmetlarning tashqi fizik xususiyatlariga tayanadi va barcha predmetlar bilan bir xil harakatlarni bajaradi – qoʻliga olib ushlab koʻradi, ogʻziga solib koʻradi. Bulardan tashqari polga uradi, mayda detallarini alohida koʻrib chiqadi. Shunga oʻxshash manipulyatsiyalar primitiv xarakterda boʻlib, bu esa predmetlarning, narsalarning turli-tumanligini aniqlashga imkon bermaydi va shuning uchun bolada narsalarga qiziqish tezda soʻnadi. Manipulyativ faoliyat rivojlanishi uchun kattalarning yordami talab qilinadi. Kattalar predmetlarni spetsifik xususiyatlarini namoyish qilishi kerak – koptokni dumalatib, kubikni ustiga boshqasini taxlab, (piramidaning qismlarini sterjenga kiritish) aylanalardan piramidalar yasab, mayda oʻyinchoqlarni qutichaga solib koʻrsatishi maqsadga muvofiqdir. Bu esa narsalarni har tomonlama bilish imkonini yaratadi va shu tufayli bola uzoq vaqt davomida hamda maqsadga muvofiq oʻynay boshlaydi.

3. Asta-sekin bola yangi harakatlarni mustaqil bajara boshlaydi. Bolaga tashabbus koʻrsatish uchun imkon yaratish lozim.

4. Bolalar xatti-harakatlarini taqiqlashga yoki tanbeh berishga ehtiyohtkorlik bilan munosabatda boʻlish zarur. Bola bunga nisbatan juda taʼsirchan, ogʻir-bosiqlik bilan, bola shaxsiga nisbatan tanbeh berish yaramaydi, tanbeh bolaning faqat ayrim harakatlariga nisbatan qaratilishi mumkin. Masalan: *“Sen yomon bolasan”* emas, *“Sen yomon ish qilding”*.

Ilk bolalik davrida tana ogʻirligi 12-12.5 kg ga, boʻyining uzunligi 85 sm ga, miyasining ogʻirligi 1050-1100 gr ga ortadi. Ilk

bolalik davrida bola psixikasining rivojlanishi bir qancha omillarga bog'liq.

Bu davrda bola rivojlanishida eng katta yutuq yurish hisoblanadi. Bolaning psixik taraqqiyotiga to'g'ri yurishga o'rganish muhim ta'sir ko'rsatadi. Yurishga o'rganish natijasida bola ancha mustaqil bo'lib qoladi. Bu davrda bola yuvinishni, stulga chiqishni, sakrashni, (qiyinchilik bilan) to'siqlarni yengib o'tishni bilib oladi.

Bolaning kattalar bilan muloqoti shu davrda yetakchi faoliyat turi bo'lgan predmetli faoliyatning rivojlanishida zarur shart hisoblanadi. Harakat qilish qobiliyati jismoniy taraqqiyotda orttirgan xususiyat bo'lishi bilan bir qatorda psixologik natijalarga ham olib keladi. Harakatlanish qobiliyati tufayli bola tashqi dunyo bilan mustaqil va erkin muloqot davriga qadam qo'yadi. Bola turli-tuman predmetlar bilan harakat qilishga o'rganadi.

Bolaning psixik taraqqiyotida predmetli harakatlar, ya'ni predmetlar bilan qilinadigan harakatlar katta rol o'ynaydi. Go'daklik yoshi uchun xarakterli bo'lgan manipulyativ faoliyat ilk bolalik davrida predmetli faoliyat bilan almashinadi. Predmetli faoliyatning rivojlanishi jamiyat tomonidan qabul qilingan predmetlardan foydalanish usullarini o'zlashtirish bilan bog'liq. Inson hayvonlardan farqli doimiy narsalar olamida yashaydi. Ma'lumki, maymun ham krujkada suv ichishni biladi. Biroq hayvon uchun predmetlar situativ xarakterga ega: agar suv krujkaga quyilgan bo'lsa, maymun krujkadan, chelakda bo'lsa chelakdan, polda suv turgan bo'lsa, poldan ichadi.

Bola esa kattalardan predmetlarning doimiy ahamiyatini o'rganadi. Bolani o'rab turuvchi predmetlar – mebel, kiyim-kechak, idishlar inson hayotida ma'lum ahamiyatga ega bo'lgan predmetlardir. Ilk bolalik davrida bola narsalarning mohiyatini o'zlashtiradi. Ilk bolalik davrining oxirlarida faoliyatning yangi turlari vujudga keladi. Bular – o'yin hamda faoliyatning mahsuldor formalari – rasm chizish, turli materiallardan narsalar yasash va qurish, aplikatsiyalar.

Predmetli faoliyatda taassurotlarning to'planishi bola nutqi rivojlanishining asosi bo'lib xizmat qiladi. Nutqiy o'zlashtirish muloqotga bo'lgan ehtiyojning rivojlanishi bilan vujudga keladi. Kattalarning boladan aniq gapirishni, iloji boricha so'zlarni to'g'ri ifodalashni talab qilishi natijasida nutqiy muloqot vujudga keladi. Agar kattalar bolaning istak-xohishlarini shundayligicha tushunsalar

va bajarsalar, unda bolada nutqni rivojlantirishga stimuly turtki bo'lmaydi.

Ilk bolalik davri nutq rivojlanishi uchun senzitiv, ya'ni qulay davr hisoblanadi. Shuning uchun bola hayotining ikkinchi va uchinchi yillarida bola nutqini rivojlantirish ustida intensiv ravishda shug'ullanishlari lozim. 3 yoshga yetgach, bolada kattalar nutqini tushunish sifat jihatdan o'zgaradi. Bu vaqtga kelib, bola alohida, ayrim so'zlarni tushunish bilan birga, kattalarning ko'rsatmalariga binoan turli harakatlarni bajarish bilan bir qatorda, kattalarning unga qaratilmagan har qanday nutqini ham qiziqish bilan tinglaydi.

Ilk bolalik davri – bola aktiv nutqining shakllanishi davridir. 1,5 yoshgacha bola 30-40tadan 100tagacha so'zlarni o'zlashtirib oladi, lekin ularni kam ishlatadi, hali u passiv bo'ladi. Ammo bola 1,5 yoshga yetgandan so'ng nutqni o'zlashtirishda sezilarli o'zgarishlar ro'y beradi. 2 yoshning oxirlariga kelib, bola 300tadan, 3 yoshning oxirlarigacha 1500gacha so'zdan foydalanadi.

Aktiv nutqning shakllanishi bola butun psixik taraqqiyotining asosi bo'lib xizmat qiladi. Ilk bolalik davrining oxirlariga kelib, bolaning aqliy taraqqiyotida muhim siljishlar ro'y beradi.

Bu davrda kattalar bilan bolaning birgalikdagi faoliyati intensiv, tez sur'atlar bilan rivojlanadi. Bola atrofidagi predmetlarning nomlarini bilib olishga intiladi. U o'zini o'z nomi bilan atay boshlaydi. 2 yoshning oxirlarida o'z nomini atash "Men" so'zi bilan almashiladi. "Men" sistemasi ilk bolalik davrining oxirlarida vujudga keluvchi markaziy tuzilmadir. Bola o'zini boshqa kishilardan ajrata boshlaydi va o'zining "Men"ini mustaqil ravishda anglaydi, ya'ni o'z-o'zini anglashning boshlang'ich formalari vujudga keladi. Bola hamma narsani kattalarning yordamisiz bajarishga harakat qiladi. "Men o'zim" tushunchasi ustun bo'la boshlaydi. Shu tariqa kattalar

bilan bola o'rtasida bo'ladigan o'zaro munosabatlarda qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bola injiq, o'jar bo'lib qoladi. Shuning uchun bu davr inqiroz davri deb ataladi. Bu – 3 yosh krizisidir. Bolada o'z ehtiyojlarini mustaqil ravishda qondirishga intilish tarkib topadi. kattalar esa bolaning aktivligini cheklab, ularga munosabatning eski tipini saqlab qoladilar. Normal rivojlanuvchi bola bu munosabatga qarshi turadi. U injiqlik qilib, kattalar talablarining teskarisini qiladi. Lekin bola hammaga ham shunday munosabatda bo'lmaydi: faqat ba'zi kishilarga nisbatan qiladi. Agar kattalar aqllilik bilan bolalarning mustaqilligini rag'batlantirsalar, o'zaro munosabatlardagi qiyinchiliklar yengib o'tiladi.

3 yosh inqirozi – o'tkinchi holat bo'lib, bir qancha yangi tuzilmalar vujudga kelishi bilan bog'langan, ya'ni o'zini atrofdagilardan ajratish, o'zini boshqalar bilan taqqoslash. Bular esa bola psixik rivojlanishidagi muhim qadamdir. Kattalarga o'xshashga intilish o'yin formasida amalga oshishi mumkin. Shuning uchun 3 yoshdagi krizis bolaning o'yin faoliyatiga o'tishi bilan hal qilinadi. Ilk bolalik davrida bola juda emotsional bo'ladi. Biroq uning emotsiyalari barqaror emas. Kulgi achchiq yig'i bilan almashinishi mumkin. Yig'idan keyin quvonch paydo bo'ladi. Ammo bolaga yoqadigan predmet ko'rsatilsa, yoqimsiz tuyg'udan osonlik bilan xalos bo'lishi mumkin.

Ilk bolalik davrida axloqiy hislar shakllana boshlaydi. Bunda kattalarning roli katta. Agar ular bolani boshqa kishilar bilan hisoblashishga o'rgatsalar, masalan, *"Shovqin qilma, dadang uxlayapti"*, *"Bobongga niflisini olib ber"* deb o'rgatsalar, bolada

axloqiy hislarning tarkib topishiga yordam beradilar. Bu davrda bolada o'zi birga o'ynaydigan o'rtog'lariga nisbatan ijobiy his-tuyg'ular paydo bo'ladi.

Kattalar bilan bo'ladigan muloqot jarayonida bolada maqtovg'a nisbatan emotsional reaksiya shakllanadi. Bu esa o'z-o'zini baholash, o'ziga va o'zining sifatlariga barqaror ijobiy-emotsional munosabatlarning tarkib topishi va rivojlanishi uchun ichki sharoitlar yaratadi. Ilk bolalik davrida iroda shakllana boshlaydi. Yoqimli narsani ko'rgach, bola uni olib ko'rish, tekshirish xohishini amalga oshirish uchun qat'iylik namoyon qiladi. Iroda rivojlanishi uchun esa bola hayotiy sharoitlari, atrofdagi kishilar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlar xarakterida muayyan o'zgarishlar sodir bo'lishi talab qilinadi. Bu esa bola hayotining keyingi bosqichida amalga oshadi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Chaqaloqlik davridan go'daklik davriga o'tish qanday xususiyatlar bilan xarakterlanadi?

2. Go'daklik davrida qaysi faoliyat yetakchilik vazifasini o'taydi?

3. Ushbu davrda muloqotga bo'lgan ehtiyojlarni rivojlantirish uchun qanday tarbiyaviy vazifalarni bajarish kerak?

4. Predmetli faoliyatni birinchi planga chiqarish uchun qanday sharoitlarni yaratish zarur?

5. Psixik rivojlanishda ilk bolalik davri qanday ahamiyatga ega?

6. Bolaning yurishga o'rganishi qanday imkoniyatlarni yuzaga keltiradi?

7. Psixik rivojlanishda predmetli harakatlar qanday ta'sir ko'rsatadi?

8. Nutqning rivojlanishida qanday yutuqlarga erishiladi?

9. Uch yosh inqirozi nima uchun sodir bo'ladi?

MAKTABGACHA YOSH DAVRI

Reja:

1. Maktabgacha tarbiya yosh davridagi bolalarning jismoniy rivojlanish xususiyatlari.
2. Maktabgacha tarbiya yosh davridagi bolalarning psixik rivojlanish xususiyatlari
3. Bolaning maktabga psixologik tayyorligi muammosi.

Tayanch iboralar: maktabgacha tarbiya yosh davri, muloqotga bo'lgan ehtiyoj, tashqi tassurotlarga bo'lgan ehtiyoj, xatti-harakatga bo'lgan ehtiyoj, maktabga psixologik tayyorlik.

Maktabgacha yosh davri o'z ichiga 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Bu davrda organizmning jadal rivojlanishi davom etadi. Umumiy o'sish bilan bir qatorda to'qima va organlarning tarkib topishi va funksional rivojlanishi sodir bo'ladi. Nafas olish organlari, qon aylanish organlarining rivojlanishi, muskullar massasining ortishi muhim ahamiyatga ega. Miya og'irligi 1110 g dan 1350 g gacha ortadi. Katta yarim sharlar po'stloq qismining boshqaruv roli ortadi. Shartli reflekslar tarkib topish tezligi kuchayadi, 2-signallar sistemasi intensiv rivojlanadi.

Bu yosh davrida ilk bolalik davridan farqli bolaning jismoniy jihatdan o'sishi bir qadar sekinlashadi. Lekin rivojlanishdagi notekislik davom etadi.

Yoshi	0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7
Bo'yi	25	40	8	4	6-7	7-8	10

Ilk bolalik davridan bu davrga o'tish bolaning butun yashash sharoitida jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bu o'zgarishlar quyidagilardan iborat:

1. • Bolaning faoliyat doirasi ancha kengayib, mustaqilligi yanada ortadi.
2. • Bolaning barcha faoliyat turlarida nutqning roli orta boradi.
3. • Bola maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagog tomonidan muayyan dastur asosida tarbiyalana boshlaydi.

Bolalarning jismoniy rivojlanishi mustaqillikning vujudga kelishi uchun zarur sharoitlar yaratadi, ta'lim-tarbiya jarayonida ijtimoiy tajribani o'zlashtirish uchun imkon tug'iladi.

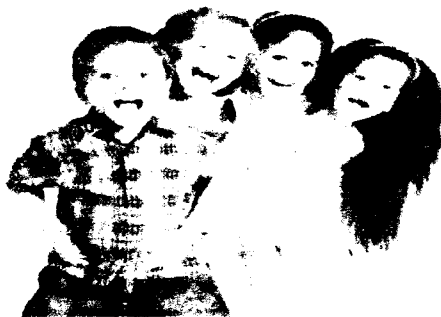
Bog'cha yoshidagi bola psixikasi rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi bolada bir qancha ehtiyojlar rivojlanishi bilan vujudga keluvchi qarama-qarshiliklar, ziddiyatlardir. Ularning eng muhimlari:

1. Muloqotga bo'lgan ehtiyoj. Uning yordamida ijtimoiy tajriba o'zlashtiriladi.

2. Tashqi taassurotlarga bo'lgan ehtiyoj. Uning natijasida bilish qobiliyatlari rivojlanadi.

3. Xatti-harakatga bo'lgan ehtiyoj. Bu ehtiyoj turli-tuman ko'nikma va malakalar sistemasini egallashga olib keladi.

Kattalar va tengdoshlari bilan muloqotga ehtiyoj bola shaxsining tarkib topishini belgilaydi. Kattalar bilan muloqot bola mustaqilligining ortishi, uning atrof-muhit, tashqi dunyo bilan tanishuvining ortishi bilan kengayib boradi. Bu davrda muloqotning asosiy vositasi nutq bo'lib keladi. Kichik bog'cha yoshidagi bolalar kattalarga turli-tuman savollar beradilar: ular nima uchun qorong'u bo'lishini, yulduzlar kunduzi qayerga ketishini, buzoq nima uchun ma'rashi-yu, kuchuk nima uchun vovullashini bilib, aniqlab olmoqchi bo'ladilar. Kattalarning javobida bola unga o'z o'rtog'idek, jiddiy munosabatda bo'lishini talab qiladi. Bola bilan kattalarning bunday hamkorligi bilishga bo'lgan muloqot deb ataladi. Agarda kattalar bolaga zarur munosabatda bo'lmasalar, bolada negativizm va o'jarlik hosil bo'ladi.

Maktabgacha yosh davrida muloqotning yana bir formasi – shaxsiy muloqot vujudga keladi. Shaxsiy muloqot bolaning kattalar bilan birgalikda boshqa kishilarning va o'zining xulq-atvori, axloq normalari asosida muhokama qilishga aktiv intilishi bilan xarakterlanadi.

Bola shaxsining shakllanishida tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishga ehtiyoj muhim rol o'ynaydi. Bolalar o'rtasida o'zaro munosabatlarning turli formalari vujudga kelishi mumkin.

Birgalikdagi faoliyat jarayonida bolalar boshqa bolalarga rahbarlik qilish tajribasini, bo'ysunishi tajribasini egallaydilar. Bog'cha yoshidagi bolaning rahbarlikka intilishi rahbar pozitsiyasiga emas, balki faoliyatning o'ziga emotsional munosabati bilan belgilanadi. Bu davrda bolada hali rahbarlik uchun ongli kurashish mavjud emas.

Maktabgacha yosh davrida muloqot usullarining rivojlanishi davom etadi. Muloqotning genetik jihatdan dastlabki formasi – taqliddir. A.V. Zaporozetsning ta'kidlashicha, bolaning ixtiyoriy taqlid qilishi ijtimoiy tajribani egallashning yo'llaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Maktabgacha yosh davrida taqlid xarakteri o'zgarib boradi. Agar kichik bog'cha yoshi davrida bola kattalar va tengdoshlari xatti-harakatining alohida formalariga taqlid qilsa, keyinchalik esa bola endi ko'r-ko'rona taqlid qilib qolmay, balki xulq-atvor normalari namunasini ongli ravishda o'zlashtiradi.

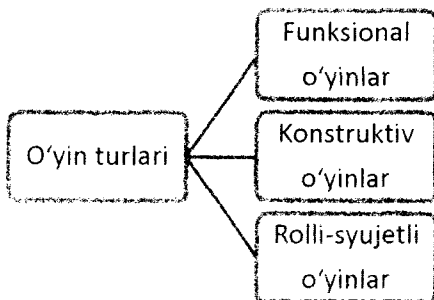
Demak, maktabgacha yosh davri bola rivojida yangi sotsial, ijtimoiy vaziyatlarning vujudga kelishi bilan xarakterlanadi. Bolaning kattalar bilan bo'ladigan munosabatlari yangi formaga o'tadi: agar

avval bola kattalar bilan birgalikda faoliyat qilgan bo'lsa, endi kattalarning ko'rsatmalarini mustaqil ravishda bajara boshlaydi. Bu davrda bolada o'zining "Men"ini borgan sari ko'proq anglab yetish, kattalar dunyosiga qiziqish ortadi.

Bolaning rivojlanishi uchun maktabgacha tarbiya muassasalari yaxshi sharoit yaratadilar. Bu muassasalarda bolalarga ta'lim berish programmasi amalga oshiriladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyalangan bolalarda psixik rivojlanishning umumiy darajasi boshqa bolalarga nisbatan yuqoriroq bo'ladi.

Maktabgacha yosh davrida o'yin faoliyati va bilish jarayonlarining rivojlanishi

Bu davrda faoliyatning yetakchi turi – o'yin faoliyatidir. O'yin bola psixikasida sifat o'zgarishlarini keltirib chiqaradi. Bu faoliyat asosida keyingi davrda yetakchilik rolini bajaruvchi o'qish faoliyatining asoslari quriladi.

Bola kattalar hayotiga intilish ehtiyojlarni o'yin orqali qondira boshlaydi. O'yinda bola kattalar hayotini, mehnat jarayonlarinigina emas, ular o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ham ifodalaydi. O'yinda bola o'ziga kattalar rolini oladi.

O'yinda bola faoliyatning u yoki bu turi talab va huquqlarini anglab yetadi. Masalan, xaridor rolini bajarishda bola sotib olmoqchi bo'lgan narsasini yaxshilab ko'rib, tekshirib olish kerakligini, sotuvchining xizmatiga nisbatan tanbeh berishi, ketishdan oldin sotib

olgan narsasiga haq to'lash lozimligini tushunadi. O'yin davomida biror rolni bajarish o'yin ishtirokchilarini tartib-imtizomga o'rgatadi. Birgalikdagi faoliyatda bolalar kelishib harakat qilishga o'rganadilar. O'yin ishtirokchilarining munosabatlari kollektivizm sifatlarini tarkib toptirish bilan birga, bolaning o'z-o'zini anglashini ham vujudga keltiradi.

O'yinda bola real predmetni o'yinchoq bilan yoki tasodifiy narsalar bilan almashtirish imkoniga ega bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bola bilan almashtiradi. U faqat narsalarni boshqa predmetlar bilan o'zgartiribgina qolmay, balki biror hayvonni yoki odamni o'zi bilan almashtirishi mumkin. Masalan, miltiqdan otib, o'zi yerga yotib oladi.

Shunday qilib, bu davrda o'yin simvolik xarakter kasb etadi. Bu esa psixikaning rivojlanishida hal qiluvchi moment hisoblanadi. Simvollarni qo'llash, bir obyektни boshqa obyekt bilan almashtirish qobiliyati tufayli bolada idrok rivojlanadi.

Shunisi muhimki, ba'zi predmetlarni boshqalarning o'rinbosarlari sifatida qo'llash bola o'yinida hamma narsani to'g'ri kelgan predmet bilan almashtiraveradi, deyishga asos bo'lmaydi. Bola predmetni boshqa predmet bilan almashtirishda, predmetning xususiyatlariga tayanadi. O'yinda multiq odamga, yashik uychaga aylanishi mumkin.

Bola predmetga o'zi nom qo'yganiidan keyin endi predmetni yangi xususiyatlariga muvofiq ish ko'ra boshlaydi. Agar kaltak miltiqqa aylangan bo'lsa, unda kaltak otadi, otga aylangan bo'lsa, u holda bola kaltakka minadi va hokazo.

O'yin faoliyati bilish jarayonlarining rivojlanishiga ta'sir etadi. Masalan, o'yinda ixtiyoriy diqqat va xotira rivojlanadi. Agar bola o'yin holatlariga o'z diqqatini qarata olmasa, uni o'yindan chiqarishlari mumkin.

O'yin nutq rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. O'yin vaziyati kommunikativ qobiliyatlarni talab etadi. Bunga intilish esa nutqning rivojlanishiga turtki bo'ladi. Masalan, agar ikki egizak o'z tengdoshlaridan ajratilgan holda tarbiyalansa, bu bolalarda o'ziga xos, faqat shu 2 bola tushuna oladigan avtonom nutq paydo bo'ladi. Bu bolalar bir-birlaridan ajratilib, turli, boshqa-boshqa bolalar kollektiviga qo'shib qo'yilganidan keyingina ular normal nutqiy aloqa qilish qobiliyatiga ega bo'la boshlaydilar. O'yin intellektual rivojlanishga ham ta'sir etadi. O'yinda bola harakat va predmetlarni umumlashtirishni o'rganadi. Rolli o'yinda fikran harakat qilish

qobiliyati rivojlanadi. Rolli o'yin psixik faoliyatning boshqa formalari, masalan, xayolning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Maktabgacha yosh davrida o'yin faoliyatining mazmuni o'zgaradi. Bu davrning boshlarida kattalar real predmetlar bilan qanday harakatlarni bajarsalar, bolalar ham shunday harakatlarni amalga oshiradilar. Masalan, 3 yoshli bolalar stol changini artishi, pol supurishi, non kesishi, oyoq kiyimlarni tozalashi mumkin. Bundan tashqari, bola bu davrda yolg'iz o'ynaydi. Bolalar bir-birlarining o'yini bilan qiziqmaydilar, ular o'z o'yin, o'yinchoqlarini o'ynash bilan mashg'ul bo'ladi.

Maktabgacha yosh davrining oxirlariga kelib, bolalar o'yinni boshqacha xarakter kasb etadi. Bu bolalar rolli o'yinlarni o'ynashga moyil bo'ladilar. Masalan, 2-3 yoshli qiz o'z nomini aytadi, 5-6 yoshli ana men deydi. Bog'cha yoshi davrida o'yin bilan bir qatorda faoliyatning mahsuldor formalari ham mavjud bo'lib, ular bola psixik taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Bular – rasm chizish, aplikatsiyalar yasash.

Maktab ta'limiga psixologik tayyorlikning shakllanishi

Bolaning maktabga qabul qilinishi bilan uning hayotida butunlay yangi bosqich boshlanadi. Bu bosqichga esa bola yetarlicha tayyorlangan bo'lishi lozim. Avvalambor, bola unga faqat yangi

huquqlarni beribgina qolmay, balki ancha murakkab vazifalarni ham yuklovchi jiddiy faoliyatni bajarishga tayyor bo'lishi kerak. Maktab o'quvchisi o'qituvchining barcha topshiriqlarini sistematik ravishda bajarishi, ayni vaqtda xohlash-xohlamasligidan qat'i nazar o'zini maktab qoidalari talablariga mos tarzda tutishi zarur.

6-7 yoshga yetgan bolalarning ko'pchiligi maktab o'quvchisi holatiga, o'quvchi bo'lishga intiladilar. Biroq ular doim ham o'quvchi holatini yetarlicha tasavvur qila olmaydilar. Ba'zida ularni faqat o'quvchining tashqi ko'rinishi, portfelga ega bo'lishlik, kattadek o'zini his qilish, baho olish qiziqtirishi mumkin. Aslida esa bilishga bo'lgan qiziqishlari yetarlicha taraqqiy etgan, yangi bilimlar egallashga intiluvchi bolalargina o'quvchilik holatiga haqiqiy tayyor hisoblanadilar. Shundagina bola o'zining maktabdagi majburiyatlariga jiddiy munosabatda bo'la oladilar. Lekin o'quvchi bo'lish xohishi hamda o'qishga jiddiy munosabatda bo'lishning o'zi yetarli emas. Bulardan tashqari, yana bola o'zini darsda diqqat-e'tiborli bo'lishga majbur etish, qonun-qoidalarni o'rganish, qiyin masalani qunt bilan yechish kerak. Boshqacha qilib aytganda, bo'lg'usi o'quvchi o'z xulq-atvori, xatti-harakatini ixtiyoriy ravishda boshqarishi, bilish faoliyatini o'quv masalalarini yechishga qaratishi zarur.

Maktabga qadam qo'yishi bilan bola umumiy ish bilan mashg'ul bo'lgan tengdoshlar guruhiga kiradi. Bu guruh bog'chadagi tengdoshlar guruhidan tubdan farq qiladi. Maktab o'quvchilarining o'zaro munosabatlari bog'chadagiga qaraganda boshqacha asosda quriladi – sinfda bolaning o'rnini boshqacha kriteriya-ko'rsatkichlar, avvalo, o'qishdagi muvaffaqiyat bilan belgilanadi. Bunday sharoitlarda kollektivga kirish uchun bola boshqa bolalar bilan o'zaro munosabat o'rnatishning o'ziga xos usullariga ega bo'lishi kerak, o'rtoqlik hissi yaxshi rivojlangan bo'lishi zarur.

Maktabga psixologik tayyor bo'lishlik – bu bolaning avvalgi psixik rivojlanishi, oilada va bog'chada olib borilgan ta'lim-tarbiya sistemasining natijasidir. Muvaffaqiyatli o'qish uchun zarur bo'lgan xislatlar darhol vujudga kelmaydi, balki asta-sekinlik bilan, bolaning tug'ilgan vaqtidan boshlab shakllanadi. Bu xislatlarining shakllanishida faoliyatning o'yin, rasm chizish, yasash-qurish kabi turlari katta ahamiyatga ega. Aynan shu faoliyat turlarida xulq-atvor, xatti-harakatning ijtimoiy motivlari vujudga keladi, idrok va tafakkur shakllanadi hamda takomillashadi, bolalarning o'rtasidagi o'zaro

munosabatlar rivojlanadi. Albatta, bular kattalarning doimiy rahbarligi asosida amalga oshiriladi, chunki kattalar o'sib kelayotgan avlodga ijtimoiy xulq-atvor tajribasini beradilar, zarur bilimlar va ko'nikmalar hosil qiladilar.

Demak, bolaning maktabdagi o'qishga tayyorligi shaxsning ijtimoiy yetuklik bosqichlaridan biridir. Lekin ijtimoiy taraqqiyotning bunday bosqichiga bola o'z-o'zidan ko'tarilmaydi. Uning bu bosqichga ko'tarilishiga bog'cha va oiladagi butun ta'lim-tarbiya ishi yordam beradi.

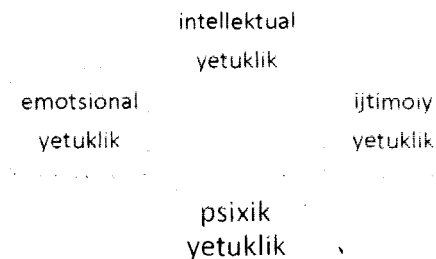
Bola 7 yoshga yetganda, jismoniy jihatdan ancha o'sadi, o'zini idora qilishga o'rganadi, xulq-atvor qoidalarini o'zlashtira boshlaydi. Xotira va tasavvuri o'sadi, ko'pgina she'r va hikoyalarni yoddan biladi. Uning nutqi ma'lum darajada rivojlanib, so'z boyliklari ko'payadi. Natijada u o'z o'rtoqlari va kattalar bilan erkin suhbat qila oladigan bo'ladi.

Bog'cha yoshining oxirlariga kelib, bolalarda turli harakatlar rivojlanadi. Bola ruchka, qalam, qaychi kabi predmetlardan foydalanish malakasini egallay boshlaydi.

O'yin va bog'chadagi didaktik mashg'ulotlar jarayonida bolalarning aql-idroki, xotira va tafakkuri o'sadi. Bular o'z navbatida, bolaning maktabda o'qiy olishi uchun psixologik zamin tayyorlaydi. Maktabga tayyorlik muammosini hal qilishda 2ta nuqtayi nazarni ajratib ko'rsatishi mumkin: pedagogik, psixologik.

1-qarash tarafdorlari bolaning maktabga tayyorligini ularda o'quv malakalari: hisoblash, o'qish, yozishning shakllanganligi bilan belgilaydilar. Ushbu nuqtayi nazar bolalarni ushbu mezonlar bo'yicha tanlash imkonini beradi. Bunda qanday dastur asosida o'qitilish-o'qitilmashligi hal qilinmaydi.

Psixik qarash asosida maktabga tayyorlikni bolaning umumiy psixik rivojlanish ko'rsatkichlarini aniqlash mezonlari yotadi. Bunda maktabga tayyorlik bolaning psixik yetuklik darajasini aniqlash orqali belgilanadi. Psixik yetuklik emotsional, intellektual, ijtimoiy sohalarining rivojlanish darajasi sifatida qaraladi.

1. Emotsional yetuklik sohasi – emotsional barqarorlikda namoyon bo‘ladi.

2. Intellektual soha – idrokning differentsiatsiyasi (pretseptiv yetuklik), ixtiyoriy ravishda diqqatni to‘plash, analitik tafakkur, mantiqiy esda olib qolish, voqelikka ongli (real) munosabatda bo‘lish, yangi bilimlar olishga qiziqish, og‘zaki nutqqa ega bo‘lish, simvollarini tushunish va qo‘llash qobiliyati, ko‘ruv holati koordinatsiyasi rivojlanishida ifodalanadi.

3. Ijtimoiy yetuklik – boshqa bolalar bilan muloqotda bo‘lish ehtiyoji, bolalar guruhi qiziqish va an‘analariga bo‘ysunishi, maktab ta‘limi vaziyatlarida o‘quvchi rolini bajara olish qobiliyatlarida namoyon bo‘ladi.

Bolaning maktabga tayyorligi komponentlari:

1. • motivatsion tayyorlik
2. • irodaviy tayyorlik
3. • ijtimoiy-psixologik tayyorlik
4. • aqliy tayyorlik
5. • o‘qishga layoqatlilik

Motivatsion – bolaning maktabga intilishi, yangilikni bilishga bo‘lgan xohishi

Irodaviy – irodaviy sifatlar: sabr-toqatlilik, ishini oxirigacha yetkaza olish, darsda chalgʻimaslikka yordam beradi.

Ijtimoiy-psixologik – ijtimoiy meʼyorlarga amal qilish, jamoat joylarida, kattalar va bolalar guruhida oʻzini tutishi, xulq-atvor qoidalarini egallashi.

Aqliy tayyorgarlik – idrok, kuzatish, xotira, tafakkurning rivojlanganligi, vaqt va fazoviy tushunchalar, hayvonot va oʻsimlik olami, ijtimoiy hodisalar haqidagi tasavvurlarning shakllanganligi.

Oʻqishga layoqatlilik – kattalarni eshita olish, ularning koʻrsatmalarini bajarish, oʻz faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash.

Oʻz-oʻzini tekshirish uchun savollar:

1. Maktabgacha yosh davrida jismoniy rivojlanish xususiyatlari qanday?
2. Ushbu yosh davrida psixik rivojlanishda qanday yutuqlarga erishiladi?
3. Bu davrda qanday faoliyat yetakchilik vazifasini oʻtaydi?
4. Oʻyin faoliyatining qanday turlari farqlanadi?
5. Oʻyin faoliyati bola psixik rivojlanishiga qanday taʼsir koʻrsatadi?
6. Bolaning maktab taʼlimiga psixologik tayyorligi qanday mezonlar bilan aniqlanadi?

KICHIK MAKTAB YOSH DAVRI

Reja:

1. Kichik maktab o'quvchilarning jismoniy rivojlanish xususiyatlari.
2. Kichik maktab o'quvchilarning psixologik xarakteristikasi.
3. Kichik maktab yoshida bilish jarayonlarining rivojlanishi.
4. Kichik maktab o'quvchilari shaxsining rivojlanishi.

Tayanch iboralar: suyak-skelet sistemasi, qo'zg'alish va tormozlanish, intensiv rivojlanish, adaptatsiya, maktab ta'limi bilan bog'liq qiyinchiliklar, bilish jarayonlari.

Kichik maktab yosh davri 6-7 yoshdan 10-11 yoshgacha, ya'ni 1-4-sinflarni o'z ichiga oladi. Bu davrning o'ziga xos xarakterli xususiyati shundaki, maktabgacha, bog'cha yoshidagi bola endi maktab o'quvchisi. Bu davr bola uchun maktabgacha yosh davrdagi xususiyatlardan maktab o'quvchisi uchun xarakterli xususiyatlarga o'tish davri bo'lib hisoblanadi. Bu davrda shaxsning psixik xususiyatlari tarkib topadi. Shuning uchun ham olimlar o'z tadqiqotlarini hozirgi paytda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning rivojlanish rezervlarini izlab topishga qaratmoqdalar. Bu rezervlarning qo'llanilishi natijasida bolalarni kelgusida o'qish va mehnat faoliyatiga muvaffaqiyatli tayyorlash uchun imkoniyatlar yaratiladi.

Bu davr ham bir yosh davridagidek o'zining jismoniy xususiyatlariga ega bo'ladi. Kichik maktab yoshi davrida tananing butun organlari va to'qimalarida muhim o'zgarishlar ro'y beradi.

Bola 7 yoshdan 11 yoshgacha jismoniy jihatdan nisbatan osoyishta va bir tekisda rivojlanadi. Bo'yi va og'irligi, organizmning mustahkamlanishi ancha tekis va proporsional taraqqiy etadi. Bu yoshdagi bolaning suyak sistemasi tarkib topish bosqichida bo'ladi. Umurtqa pog'onasi, ko'krak qafasi, tos, qo'l, oyoq suyaklari hali to'la yetilmagan bo'ladi.

Bularni o'quv-tarbiya jarayonini amalga oshirayotganda, albatta, e'tiborga olish lozim. O'quvchilarning g'aydani to'g'ri tutishlari, to'g'ri o'tirishlari va to'g'ri yurishlari haqida doimiy g'amxo'rlik qilish zarur.

Bolaning kichik maktab yosh davrida panja va barmoq suyaklari hali yetarlicha yetilmagan bo'ladi. Shuning uchun panja va barmoqlar bilan qilinadigan mayda va aniq harakatlar, ayniqsa, I-sinf o'quvchilari uchun qiyin va toliqtiruvchi bo'ladi.

Kichik maktab o'quvchisida yurak muskullari intensiv ravishda o'sib, uning qon bilan ta'minlanishi kuchayadi. Qon tomirlarining diametri katta bo'lib, bosh miya qon bilan yaxshi ta'minlanadi, shuning uchun o'quvchining ish qobiliyati yaxshi bo'ladi. Bosh miya og'irligi 7 yoshdan keyin sezilarli darajada ortadi. Bu davrda miyaning og'irligi katta yoshli kishi miyasining og'irligiga deyarli tenglashadi. O'rta hisobda 7 yoshda 1280 g bo'lsa, 11 yoshda 1400 g gacha yetadi.

Miyaning analitik-sintetik funksiyasi ortadi, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining o'zaro munosabati asta-sekin o'zgaradi: tormozlanish ancha kuchli bo'la boshlaydi, lekin avvalgidek qo'zg'alish jarayoni ustunlik qiladi, shuning uchun kichik maktab yoshidagi bola yuksak darajada qo'zg'aluvchidir.

Bu yoshdagi bolaning o'qish va dam olish rejimiga rioya qilishi muhim ahamiyatga ega. 7 yoshli bolaning jismoniy taraqqiyoti unchalik toliqmay 3-5 soat mashg'ulot o'tish (3-4 soat maktabdagi dars va uy vazifalarini bajarish) imkonini beradi.

Jismoniy rivojlanishdagi asosiy o'zgarishlar:

Bu davrda bola jismoniy jihatdan nisbatan tinch va bir tekis rivojlanadi.

Bo'yi va og'irligi proporsional taraqqiy etadi.

Suyak sistemasi tarkib topish bosqichida bo'ladi.

Umurtqa pog'onasi, ko'krak qafasi, tos, qo'l,oyoq suyaklari to'la yetilmagan.

Yurak-qon tomirlari faoliyati barqarorlashadi. Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari muvozanatlashadi.

Shunday qilib, kichik maktab yoshida bog'cha yoshi davriga nisbatan skelet-muskul sistemasining mustahkamlanishi; yurak-qon tomirlari faoliyatining barqarorlashishi; qo'zg'alish va tormozlanish kabi nerv jarayonlarining muvozanatlashishi ro'y beradi. Bularning hammasi esa maktab hayotining, ya'ni boladan jismoniy chidam, aqliy quvvatni talab etuvchi alohida faoliyat – o'quv faoliyatining boshlanishi uchun juda muhimdir.

Shuning uchun ham kichik maktab yoshidagi bolaning psixologik, anatomik-fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etish lozim bo'lib, bu esa keyingi davrlarda bolaning psixik rivojlanishi, bilimlarni o'zlashtirishi uchun muhim shartlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Avval aytib o'tganimizdek, psixik rivojlanishning har bir bosqichi faoliyatning asosiy, yetakchi turi bilan xarakterlanadi. Maktabgacha yosh davrida o'yin faoliyati yetakchi faoliyat turi bo'lib, bu yoshdagi bolalar o'qishsa, mehnat qilishsa ham, baribir ularning asosiy shug'ullanadigan ishlari – rolli o'yinlardir. O'yinda xayol protsessi, simvollar qo'llashni o'rganish rivojlanadi. Bular esa bolaning maktabga tayyorligini xarakterlovchi asosiy momentlardir.

7 yoshli bola maktabga borishi bilan u maktab o'quvchisi bo'ladi. Shu vaqtdan boshlab bolaning hayotida o'yin o'zining bosh rolini yo'qota boradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchining yetakchi faoliyati turi – o'qish bo'lib qoladi. Bu esa uning xatti-harakatlari

motivini sifat jihatdan o'zgartiradi, bolaning axloqiy va bilish kuchlarini rivojlantirishda yangi manbalar ochib beradi.

Bola maktabga qadam qo'yishi bilan uning butun hayot tarzi, ijtimoiy holati, jamoa, oiladagi ahvoli keskin o'zgaradi. Maktabga kirishi bilan uning asosiy vazifasi – o'qish, bilim olish bo'lib qoladi. Bu esa boladan ma'lum uyushqoqlikni, intizomni talab qiladigan mehmattir.

Maktab o'quvchisi o'zi yangi bo'lgan jamoaga qo'shiladi. Bu jamoada u 9 yil davomida o'qiydi, yashaydi, katta bo'ladi. Siuf jamoasi shunchaki tengqurlar guruhi emas. Jamoa o'z a'zolaridan o'zaro talabchanlikni, o'zaro yordamni, javobgarlikni, tashkilotchilik va intizomlilikni talab qiladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchi bilimlarni o'zlashtirish uchun kuzatuvchanlik, ixtiyoriy esda olib qolish, diqqatni to'play olish, umumlashtirish va mulohaza yurita bilish qobiliyatlariga ega bo'lishi kerak. Bu talablar kun sayin ortib boradi. Shunday qilib, bola maktab o'quvchisi bo'ladi. Uning hayotida burilish momenti yuzaga keladi.

Ko'pchilik bolalar bunga tayyor bo'ladilar. Ular maktabga quvonch bilan boradilar. Bolaning bunday ichki pozitsiyasi birinchidan: bolaning sinfda o'zini tutish, kun tartibiga rioya qilish, xulq-atvor qoidalariga taalluqli bo'lgan o'qituvchining talablarini tezda qabul qilishi; ikkinchidan: bilim va malakalarni o'zlashtirish protsessiga ijobiy munosabatda bo'lishi bilan bog'liq.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, maktab hayotining 1-bosqichi uchun xarakterli xususiyat – bolaning o'qituvchi yangi talablariga bo'yunishi va o'quv predmetlarining mazmuniga qiziqishidir. Bolaning bu bosqichni yengil bosib o'tishi maktabda mashg'ulotlarga uning yaxshi tayyorligidan dalolat beradi.

Biroq 7 yoshli bolalarning hammasi ham bunga ega emaslar. Ularning ko'pchiligi u yoki bu qiyinchiliklarni boshdan kechiradi hamda maktab hayotiga darhol kirishib keta olmaydi. Ko'pincha, 1-sinfga kelgan o'quvchilarda 3 turdagi qiyinchiliklarni uchratish mumkin:

- 1 • Yangi kun tartibi bilan bog'liq qiyinchiliklar
- 2 • O'qituvchi va sinfdoshlari bilan o'zaro munosabatlar bilan bog'liq qiyinchiliklar
- 3 • O'qish mazmuni bilan bog'liq qiyinchiliklar

1-tur qiyinchiliklar – bular yangi maktab rejimining xususiyatlari bilan bog'langan (o'z vaqtida uyg'onish va uyqudan turish, darslarni qo'yib yubormaslik, hamma darslarda tinch o'tirish, uy vazifalarini bajarish).

Bu qiyinchiliklarni yengish uchun o'qituvchi va ota-onalar bolaning hayotiga qo'yiladigan talablarni yorqin ifodalab berishlari, bu talablarning bajarilishini doimo nazorat qilib borishlari, bolalarning individual xususiyatlariga mos ravishda rag'batlantirish va jazolash choralarini qo'llashlari lozim.

2-tur qiyinchiliklar 1-sinf o'quvchilarining o'qituvchi bilan, sinfdoshlari bilan, oiladagilar bilan o'zaro munosabatlarining xarakteridan kelib chiqadi. O'qituvchi bolalarga xushmuomalalik, muloyimlik bilan munosabatda bo'lishiga qaramay, u ma'lum harakat qoidalariga amal qilishni talab qiluvchi jiddiy, avtoritetli kishi sifatida gavdalanadi. U doimo bolalarning ishini baholaydi. 1-sinf o'quvchisi yangi muhitga kirib qolganida, o'zini yo'qotib qo'yadi, bolalar bilan darhol til topisha olmaydi, o'zini yolg'iz his qiladi.

Tajribali o'qituvchi har bir bolaga 1 xilda talab qo'yadi, ammo bunda u turli xil bolalar bu talablarni bajarayotgandagi individual xususiyatlarini diqqat bilan kuzatadi. Faqatgina shu asosdagina o'qituvchi o'quvchilarga ta'sir qilishning u yoki bu usulini tanlashga muvaffaq bo'ladi. Natijada bolada o'qituvchiga va uning harakatlariga nisbatan ishonchni tarbiyalash mumkin bo'ladi.

3-tur qiyinchiliklarini ko'pgina 1-sinf o'quvchilari o'quv yilining o'rtalarida boshlaridan kechira boshlaydilar. O'quv yilining boshida ular maktabga shoshib boradilar, turli xil mashqlarni bajarishga qiziqadilar, o'quvchilar baholari bilan farqlanadi. Biroq 1-sinfda o'qish, shunday tuzilganki, bolalar kerak bo'lgan vaqtda esga tushurish va qo'llash lozim bo'ladigan tayyor bilimlarni egallaydilar. Odatda, bu bilimlarga maxsus ehtiyoj sezilmaydi. Bunday mashg'ulotlarda o'quv materialining mazmuniga qiziqish sust tarkib topadi. Shu sababli o'qituvchilar bu turdagi qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun o'quv materialiga qiziqarliroq elementlarni kiritadilar.

Kichik maktab yoshida bilish jarayonlarining rivojlanishi

Kichik maktab yoshida o'quvchilarning o'qish faoliyati qat'iy ravishda maqsadga muvofiqlashtirilgan bo'ladi:

Birinchidan, o'quvchilar o'qish, yozish va hisoblash malakasini egallashlari, arifmetika, ona tili, tabiatshunoslikdan ancha katta hajmda bilim orttirishlari kerak;

Ikkinchidan, bolaning bilim darajasi va bilish qiziqishlari kengayadi hamda rivojlanadi;

Uchinchidan, bilim jarayonlarining taraqqiyoti, aqliy rivojlanish yuzaga keladi, aktiv, mustaqil, ijodiy faoliyat uchun qobiliyat tarkib topadi;

To'rtinchidan, o'qishga bo'lgan yo'nalish, o'qishga nisbatan mas'uliyatli munosabat, o'qishning yuksak ijtimoiy omillari tarkib topishi kerak.

Boshlang'ich sinflardagi o'qish faoliyati dastavval psixik jarayonlarning rivojlanishini, ya'ni tevarak-atrofdagi olamni bevosita bilishni – sezgi va idrokning rivojlanishini hal qiladi.

Idrokning taraqqiyoti. Idrokning ixtiyoriylik elementlari maktabgacha bo'lgan yosh davrida ham mavjud bo'lishiga qaramay, kichik maktab o'quvchisining idroki dastlab ixtiyorsiz xarakterda bo'ladi. Kichik maktab o'quvchisi hali o'z idrokini boshqara olmaydi, mustaqil ravishda u yoki bu predmetni tahlil qilolmaydi. Masalan, rasm ko'rish yoki matn o'qishda ular materialning bir qismidan boshqa qismiga, bir qatordan boshqasiga o'tib ketadilar, so'zlarni, ayrim detallarni tushirib qoldiradilar.

Kichik maktab o'quvchisining idroki predmetning xususiyatlari bilan belgilanadi. Shuning uchun ham predmetdagi muhim narsani emas, balki boshqa predmetlar fanida yaqqol namoyon bo'luvchi, ajralib turuvchi tomonlarni – predmetning rangi, katta-kichikligi va formasini payqaydilar. Idrok protsessi ko'pincha topish va predmetni nomini atash bilan chegaralanadi. Dastlab bolalar predmetni sinchiklab ko'rib chiqishga qobil bo'lmaydilar.

I-II sinf o'quvchilarning idroki kam differentsiyalanganligi bilan ajralib turadi. Ko'pincha bolalar u yoki bu darajada o'xshash bo'lgan predmetlarni bir-biri bilan almashtirib yuboradilar, masalan, 6 va 9 sonlarini, e va z harflarini. Eng keng tarqalgan xatolardan biri – figura, harf, sonlarni tasvirlashda (ko'zgudagidek), ularni aylantirib yozishdir. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'xshash obyektlarni noaniq differentsiallashtiradi. Bu esa idrokdagi analiz qilish funksiyasining yoshga xos zaifligi bilan bog'liq. Biroq, I va II sinf o'quvchilari narsalarni analiz qilishga, narsalarning belgilarini ajratishga umuman qobil emaslar deb o'ylash mumkin emas. Ba'zan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar kattalarning diqqat-e'tiborlaridan chetda qolgan mayda-chuyda narsalarni ham payqaydilar, ular ko'pincha kattalar e'tibor bermaydigan tasodifiy detallarni ajratadilar. Lekin muhim va jiddiy detallarni idrok qila olmaydilar. Demak, o'quvchi idrok qilishda chuqur, uyushgan holda va maqsadga muvofiq analiz qilishga ojizlik qiladi.

O'quvchilar bunday xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun o'xshash obyektlarni bir-biri bilan taqqoslashi, ular o'rtasidagi farqlarni ajratishi kerak. Bunda idrok yanada chuqurroq bo'lib, xatolar soni ham kamayadi. Masalan, bo'ri bilan itning rasmini, burgut bilan

lochinning rasmini, it bilan mushukning rasmini alohida-alohida namoyish qilinganda, o'quvchilar bu o'xshash obyektlarning rasmlari birgalikda namoyish qilingandagiga nisbatan muhim belgilarni kamroq ajratganlar hamda ko'p hollarda muhim belgilar bilan tasodifiy belgilarni adashtirib yuborganlar.

Asta-sekin idrok jarayoni muhim o'zgarishlarga duch keladi. Bolalar idrok texnikasini o'zlashtiradilar, ular ko'rish, eshitish, muhim narsani ajratish, predmetdagi ko'pgina detallarni ko'rishga o'rganadilar, idrok protsessi maqsadga qaratilgan, boshqariladigan ongli jarayonga aylanadi.

Ixtiyoriy idrokning rivojlanishida so'z katta rol o'ynaydi. So'z idrok harakatlarini yo'naltiradi, ularga rahbarlik qiladi va bola idrok vazifasini so'z yordamida shakllantira oladi.

Ta'lim jarayonida idrok uyushgan kuzatish xarakteriga ega bo'la boradi. Shu munosabat bilan idrokda so'zning roli o'zgaradi. I va II sinf o'quvchilarida so'z, asosan, biron narsani atash vazifasini, ya'ni obyektни tanigandan so'ng uni so'z bilan atash vazifasini bajaradi. Shu bilan idrokning analiz protsessi tugallanadi. Kichik maktab yoshining oxirlarida so'z bilan atash obyektning umumiy nomini bildiradi, bundan oldin esa shu obyekt chuqur analiz qilinadi.

Idrokning rivojlanishi o'z-o'zicha sodir bo'lmaydi. Bu jarayonda o'qituvchining roli juda katta. O'qituvchi o'quvchilarni har kuni birorta narsani shunchaki ko'rishga emas, balki sinchiklab qarashga, o'qituvchining aytganlarini shunchaki eshitishga emas, balki yaxshilab tinglashga o'rgatadi. U o'quvchilarning u yoki bu obyektlarni idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlarini alohida uyushtiradi, narsa va hodisalarning muhim belgi hamda xususiyatlarini namoyon qilishga o'rgatadi, diqqatni nimaga qaratish lozimligini ko'rsatadi, idrok qilingan obyektlarni planli va sistemali tarzda analiz qilishga o'rgatadi. Bu ishlar ekskursiya, maktabda turli ko'rgazmali qurollarni namoyish qilish, amaliy ishlarni tashkil qilish jarayonlarida, rasm darslari va o'quvchilarning mehnat faoliyatlarida amalga oshiriladi.

Diqqatning rivojlanishi. Maktabga keluvchi bolalar hali maqsadga qaratilgan diqqatga ega emaslar. Ular, asosan, o'z diqqatlarini o'zlari uchun bevosita qiziqarli bo'lgan, yorqin va odatdagidek bo'lmagan narsalarga qaratadilar. Maktabda olib boriladigan ish sharoitlari birinchi kunlardan oq boladan ayni vaqtda

uni qiziqtirmasligi ham mumkin bo'lgan predmetlarni kuzatish va ma'lumotlarni o'zlashtirishni talab qiladi. Asta-sekin bola o'z diqqatini faqat tashqi jihatdan o'ziga jalb qiluvchi predmetlarga emas, balki zarur bo'lgan narsalarga qaratish va diqqatni barqaror saqlab turishga o'rganadi. II va III sinflarda ko'pchilik o'quvchilar ixtiyoriy diqqatga ega bo'lib, ular o'qituvchi tushuntirayotgan yoki darslikdagi har qanday materiallarga o'z diqqatlarini to'play oladilar. Diqqatning ixtiyoriyligi, uni ongli ravishda, maqsadga muvofiq tarzda u yoki bu masalaga qarata olishni bilish – kichik maktab yoshida orttirilgan muhim xususiyatdir.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, I va II sinf o'quvchilari 30-35 minut davomida jim o'tirishlari va o'z diqqatlarini saqlab turishlari mumkin. Bundan ortiq esa saqlab tura olmaydilar. Darsni tashkil qilishda, albatta, buni hisobga olish, kichik tanaffuslar qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Vaqti-vaqti bilan o'quvchilarning mashg'ulot turlari almashtirib turilsa, toliqish bo'lmaydi. Mashg'ulotlarning xilma-xil bo'lishi diqqatning barqarorligini stimullashtiradi.

Ta'lim protsessida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ixtiyoriy, barqaror, konsentrlashgan diqqatni rivojlantirish imkoniyatlari juda katta. Ta'lim jarayonining o'zi boladan ixtiyoriy diqqatni to'plash uchun irodaviy zo'r berishni talab qiladi. Ana shu asosda o'z diqqatini tashkil qilish va uni ishga solish hamda ongli ravishda boshqara olish ko'nikmasi tarkib topadi.

Xotira. Kichik maktab o'quvchisining xotira jarayonlarida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Maktabga qabul qilinganda, bolalar ixtiyoriy esda olib qoladilar, biroq u takomillashgan emas. Masalan, 1-sinf o'quvchisi ko'pincha uyga berilgan vazifani esda qoldirmaydi, ammo qiziqarli, ixtiyorsiz ravishda kuchli hissiyotlarni tug'diruvchi narsalarni oson va tez eslab qoladi. Hissiyot esda olib qolishning tezligi va mustahkamligiga katta ta'sir etadi. Shuning uchun bolalar yorqin obraz va kuchli kechinmalarni vujudga keltiruvchi qo'shiq va she'r, ertaklarni yengillik bilan esda olib qoladilar.

Ixtiyorsiz esda olib qolish kichik maktab o'quvchisi o'quv faoliyatida katta rol o'ynaydi. 3-sinfga kelgach, ixtiyorsiz esda olib qolish ancha mahsuldor bo'lib qoladi. Ixtiyorsiz esda olib qolish mahsuldorligi shunda namoyon bo'ladiki, ulg'ayishi bilan qiziqarli matn, ertaklarni esda olib qolish hajmi ortadi, endi u mana shu matn

yoki ertakning mazmunini ancha chuqur aytib beradi. Ixtiyorsiz esda olib qolish ancha tushunarli bo'lib qoladi.

Kichik maktab yosh davrida qayta esga tushurish katta qiyinchilik bilan amalga oshiriladi, chunki u maqsad qo'yishni bilishi va tafakkurni aktivlashtirishni talab qiladi. Bularni esa o'quvchilar asta-sekinlik bilan egallaydilar.

O'quvchilar biron narsani yod olishda qayta esga tushirishdan foydalana boshlaydilar. Bunda ko'pincha ular tekstga tayangan holda qayta esga tushiradilar. K. D. Ushinskiyning ta'kidlashicha, eslash qiyin mehnatdir. Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar (2-sinfdan boshlab) esda olib qolish va eslash usullariga o'rgatilmasa, ular materialdan bevosita ta'sirlanish darajasida to'xtab qoladilar.

Unutish jarayoni bolalar qanday qilib esda olib qolishlari, bunda qanday usullardan foydalanishlariga bog'liq bo'ladi. Butun kichik maktab davri davomida o'quvchilarning esda olib qolish ishlari o'qituvchi tomonidan yo'naltirilishga muhtoj bo'ladilar, chunki ular o'z oldilariga muayyan konkret vazifa qo'yishga qiyinaladilar. Masalan, ba'zi bir narsalarni aniq esda olib qolish kerak bo'lsa, boshqalarini o'z so'zlari bilan ifodalab berish uchun esda olib qolish kerak.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, xotiraning barcha jarayonlari yorqin namoyon bo'luvchi yosh xususiyatlariga ega bo'lib, ularni bilish esa o'qituvchiga ta'limni to'g'ri tashkil etishda yordam beradi.

O'qituvchining vazifasi o'quvchilarda esda olib qolish uchun ma'lum ustanovkani tarkib toptirishi, ularni esda olib qolish usullari va vositalariga, materiallarni ma'no jihatdan bo'laklarga ajratish, esda olib qolishning ma'noviy tayanchi sifatida tekst planini tuzish hamda undan foydalanishga, esda olib qolmayotgan materialni o'zaro bog'lash, taqqoslash va ayrim qismlarni bir-biri bilan bog'lashga o'rgatishdan iborat.

Tafakkur. Bu yoshdagi bolalar tafakkuri ta'lim jarayonida juda katta o'zgarishlarning vujudga kelishi bilan xarakterlanadi. Idrok va xotira maktab ta'limi boshlanishidan oldin anchagina taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan bo'ladi, kichik maktab yoshidagi davrda esa intellekt tez sur'atlar bilan taraqqiy etadi. Intellektning rivojlanishida ta'lim mazmuni, o'qituvchining ta'lim-tarbiya protsessini tashkil qiluvchilik roli yaqqol namoyon bo'ladi.

Bola maktabda o'qiy boshlar ekan, konkret tafakkurga ega bo'la boradi. Ta'lim ta'siri natijasida hodisalarni tashqi tomondan bilishdan sekin-asta ularning mohiyatini bilishga, muhim xususiyat va belgilarni tafakkurda aks ettirishga o'tiladi. Bu esa umumlashtirish, xulosa chiqarish, taqqoslash imkonini beradi. Shu asosda bolada tushunchalar tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkur rivojlanishida 2 asosiy bosqichni kuzatish mumkin:

1-bosqichda (1-2-sinf) ularning aqliy faoliyatlari maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurini eslatadi. O'quv materialini analiz qilish ko'rgazmali-amaliy planda amalga oshiriladi. Bunda bolalar real predmetlar yoki ularning tasvirlariga tayanadi.

2-bosqichda (3-sinfga kelib) kichik maktab yoshidagi bolalarning tafakkuri o'zgaradi. Bolalar endi predmetlarning xususiyatlari asosida ularni klassifikatsiya qila boshlaydilar. Predmetlar va ularning xususiyatlarini analiz va sintez qilish, umumlashtirish faoliyati rivojlana boradi.

Xayol. Hayol muhim psixik jarayonlardan biridir. O'qituvchi gapirayotgan va darsliklarda yozilgan narsalarni tasavvur qilishni, ko'rgazmali obrazlar bilan ishlashni bilmay turib hech qanday o'quv predmetini o'zlashtirish mumkin emas. Masalan, tarix materiallarini o'rganish uchun o'z xayolimizga o'tish voqealarini keltirishimiz lozim bo'ladi. Tasvirlangan vaziyatni, unda qatnashuvchi obrazlarni, tabiat manzaralarini yaqqol tasavvur qilmay turib, adabiyotlarni o'rganish mumkin emas.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchining xayoli uning o'quv faoliyati ta'siri va talablari bilan tarkib topadi. Shu bilan birga bevosita sur'atlar (muzey va vistavkalarni borib ko'rish, kinofilmlar tomosha qilish, ekskursiyalarga borish) ham xayolni rivojlantiradi. Kichik maktab yoshi davrida dastlab tiklovchi xayol takomillashadi. keyinchalik ijodiy xayol ham yanada rivojlanadi.

Bu davrdagi bolalar xayolining o'ziga xos xususiyati mavjud. 7-8 yoshdagi bolalar ba'zan qandaydir hodisani nihoyatda berilib aytib berayotganlarida, beixtiyor ravishda, mutlaqo bilmay turib, bu hodisaga o'zlaridan nimalarnidir qo'shib yuboradilar. Bu yerda fantaziyaning reallik bilan aralashib ketishini ko'ramiz. Shunisi qiziqarlilik, bolaning o'zi shunday bo'lganligiga chindan ham ishonadi.

Bola aytib berayotgan hikoyasiga kattalarda qiziqish uyg'otishni va ularning diqqatini o'ziga jalb qilishni istagan paytida ham fantaziya qiladi.

O'qituvchining vazifasi – kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ana shunday fantaziya berilishlarining oldini olish zarur, lekin bu ismi yumshoqlik, sezgirlik va ustalik bilan qilish kerak.

Kichik maktab o'quvchilari shaxsining rivojlanishi

Maktabga qabul qilinishi bilan bolaning butun hayoti tartibi, rejimi o'zgaradi, atrofdagi kishilar, avvalo, o'qituvchi bilan ma'lum munosabatlar tarkib topadi.

Odatda, kichik maktab o'quvchilari o'qituvchining barcha talablarini so'zsiz bajaradilar, ular bilan bahslashmaydilar. Ular o'qituvchining baholarini, gaplarini ishonch bilan qabul qiladilar, o'qituvchiga taqlid qiladilar. Bu esa o'zining salbiy va ijobiy tomonlariga ega. Ishonch, topshirilgan ishni so'zsiz bajarishi kabi psixik xususiyatlar muvaffaqiyatli ta'lim va tarbiya uchun zamin hisoblanadi. Shu bilan birga o'qituvchi avtoritetiga bo'ysunish, uning ko'rsatmalarini o'ylamasdan bajarish kelgusida ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir etishi mumkin.

Kichik maktab o'quvchisi shaxsining yo'nalishi uning ehtiyoj va motivlarida ifodalanadi. Kichik maktab o'quvchisida maktabgacha bo'lgan yosh davridagi bolalardek bir qator ehtiyojlar mavjud. Avvaldagidek, bolada o'yin faoliyatiga bo'lgan ehtiyoj kuchli, biroq uning mazmuni o'zgaradi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi o'yinlarni o'ynashni davom ettiradi. Lekin o'ynar ekan, bola soatlab yozishni, hisoblashni, o'qishi, rasm chizishi, ashula aytishi mumkin. O'quv faoliyatini tashkil qilishda buni hisobga olish muhimdir.

Bu davrda o'quvchilarda harakatlanish ehtiyoji ham kuchli. Bola darsda harakatlanmasdan uzoq o'tira olmaydi. Ayniqsa, bu ehtiyoj tanaffus vaqtida yaqqol namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham bolalarga ko'proq harakatlanish imkonini berish zarur.

Shuningdek, bu davr uchun tashqi taassurotlarga bo'lgan ehtiyoj juda xarakterlidir. Keyinchalik u bilish ehtiyojlariga aylanadi. I-sinf o'quvchisini birinchi navbatda predmet, voqea hodisalarning tashqi tomoni jalb qiladi. Masalan, u katta xohish bilan turli jamoat

topshiriqlarini bajarishga intiladi. Biroq unga intilish faqat tashqi jihatdan, masalan, sanitar sumkasi, qizil krestli qo'lbog' bo'lishi mumkin. Topshiriqlarni bajarishda o'quvchi yangilik hissi yo'qolmaguncha maksimum aktivlik namoyon qiladi.

O'z-o'zini anglash va o'z-o'zini baholash. Maktabgacha bo'lgan davrda o'z-o'zini anglash taraqqiyotining muayyan darajasi – bolaning maktabdagi ta'limiga tayyorligi ko'rsatkichlaridan biridir. Bu davrda bolada o'zini ijtimoiy mavjudot deb hisoblash vujudga keladi. O'z-o'zini anglash rivojlanishning bu darajasi o'ziga xos shaxsiy yangi tuzilma – o'quvchining ichki pozitsiyasining tarkib topishi bilan bevosita bog'langan. O'quvchi holatiga intilish bola shaxsini xarakterlaydi, uning xulq-atvori, xatti-harakati va uning voqelikka hamda o'z-o'ziga bo'lgan munosabat sistematikasini belgilaydi.

kichik maktab
yoshida shaxsning
rivojlanishi

o'z-o'zini anglash

o'z-o'ziga baho
berish

O'quv faoliyatida bolaning o'z-o'zini bilishi amalga oshiriladi. U atrofdagilar tomonidan baholanadi va shuning uchun o'quvchining ular o'rtasidagi o'rnini belgilaydi. Endi o'quv faoliyatida bola o'zini biladi, unda o'zi haqida tasavvurlar, o'z-o'zini baholash tarkib topadi. O'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari shakllanadi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'zi haqidagi tasavvurlar o'ziga bo'lgan munosabatlar, ya'ni o'z-o'zini baholash bilan uzviy bog'langan. O'zi haqidagi tasavvurlarning shakllanish darajasiga ko'ra bolalar 3 guruhga bo'linadi.

I-guruhga shunday o'quvchilar kiradiki, ularning o'zlari haqidagi tasavvurlari adekvat va barqarordir. Bu guruhga kiruvchi bolalar o'z

xatti-harakatlarini tahlil qilishi, bu xatti-harakat motivlarini ajratish, o'zi haqida o'ylash bilan xarakterlanadi.

O'quvchilarning 2-guruhi shu bilan xarakterlanadiki, uning a'zolarining o'zlari haqidagi tasavvurlari beqaror va adekvat emas. Bu o'quvchilarda o'zlaridagi muhim sifatlarni ajratib ko'rsatish, o'z xatti-harakatini tahlil qilish malakasi yetarli emas. Faqat ba'zi hollardagina bu gruppaga kiruvchi bolalar o'zlarini adekvat baholashlari mumkin.

3-guruhga o'quvchilar uchun xarakterli narsa ularning o'zlari haqidagi tasavvurlari ularga boshqalar, ayniqsa kattalar tomonidan berilgan xarakteristikadan iborat. Bu bolalarning o'zi haqidagi tasavvurlari rivojlanishi (quyi) past darajada.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, kichik maktab o'quvchilarida o'z-o'zini baholashning barcha turlari: adekvat – barqaror, yuqori – barqaror, beqaror (yuqori yoki past).

Adekvat o'z-o'zini baholashga ega bo'lgan bolalar – aktiv, tetik, topqir, xushmuomala bo'ladilar, mag'rurlik, o'ziga haddan ortiq ishonish kabi shaxsiy sifatlar o'z-o'zini yuqori baholovchi bolalarda yengil shakllanadi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Kichik maktab yosh davrida jismoniy rivojlanishda qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?

2. Bolaning maktabga qadam qo'yishi bilan uning mavqei qanday o'zgaradi?

3. 1-sinf o'quvchilarida qanday qiyinchiliklar uchraydi?

4. Bu davrda bilish jarayonlari rivojlanishiga nimalar ta'sir ko'rsatadi?

5. Shaxs rivojlanishida qanday yangi tuzilmalar paydo bo'ladi?

O'SMIRLIK DAVRI

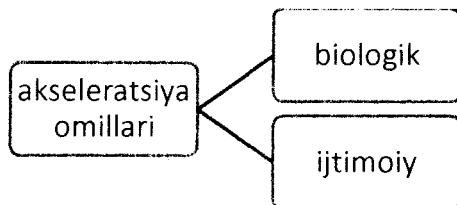
Reja:

1. O'smirlik davrida jismoniy rivojlanish xususiyatlari.
2. O'smirlik davrida yuzaga keluvchi asosiy o'zgarishlar (kattalik hissi).
3. O'smir bilan kattalar o'rtasida vujudga keladigan ziddiyatlar va ularning sabablari.
4. O'smirlar o'quv faoliyati xususiyatlari.
5. O'smir shaxsining shaxsining rivojlanishi.

Tayanch iboralar: akseleratsiya, kattalik hissi, tengdoshlar bilan bo'ladigan muloqot, yangi psixologik tuzilmalar.

O'smirlik davri 11-15 yoshlarni o'z ichiga oladi. Lekin bu yosh chegaralari shartli bo'lib, unga akseleratsiya hodisasi ta'sir ko'rsatadi.

Akseleratsiya – shaxs psixik rivojlanishining tezlashishi, jadallashishi.

Bu davrda jismoniy rivojlanishda jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bo'y 11-12 yoshdan 6-7 sm dan 10 sm o'sadi, lekin qizlarda oldinroq boradi. 13-14 yoshdan ikkala jins o'rta bo'y o'sishi baravarlashadi. 15 yoshdan o'g'il bolalar o'sishida qizlardan oldinda boradi. Tananing umumiy hajmidan 7-8 % ini qon tashkil qiladi, qon bosimi birmuncha oshadi: simob ustuning 110-115 mm darajada boradi. Yurak qisqarish chastotasi bir muncha sekinlashadi: 11 yoshda minutiga 85-90 marta ursa, 14-15 yoshda 70 martagacha pasayadi.

11-12 yoshda o'smirning ichki sekretsia bezlari qayta quriladi. Gipofizning old qismidan ishlab chiqariladigan garmonlar gavdaning o'sishini ta'minlaydi. Gipofiz o'rta qismi kuchayishi sababli pigmentlar almashinishi o'zgaradi, natijada soch qorayishi, yuzlarning

oqarishi kuzatiladi. Qalqonsimon bezning funksiyasi ham kuchayadi. Bu bez ishlab chiqaradigan tiroksin garmoni organizmda modda almashinuvi va energiya sarfini orttiradi.

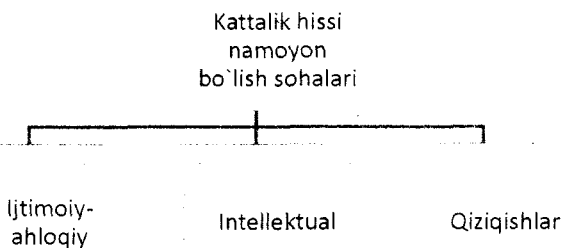
O'smirlarning jismoniy rivojlanish xususiyatlari .

- Organizmdagi qayta qurish endokrin tizimidagi o'zgarishlar bilan boshlanadi.
- Gipofiz faollashuvi natijasida boy o'radi, tana og'irligi ortadi.
- Jinsiy etilish sodir bo'ladi. Bu jarayon qizlarda 11-13 yoshda, o'g'irlar bolalarda 13-15 yoshda jadal boradi.
- Muskul kuchi va massasi ortadi, bu esa sport bilan shug'ullanish imkonini kengaytiradi.
- Yurak qon tomirlariga nisbatan tezroq ortadi. Bu esa yurak-qon tomirlari tizimining funktsional buzilishiga sabab bo'ladi. Natijada yurak urishi, qon bosimi oshishi, bosh og'irishi va aylanishi kuzatiladi.

O'smir jismoniy taraqqiyotidagi o'zgarishlar yangi psixologik tuzilmalarga sabab bo'ladi:

1. O'smir uchun sezilarli o'zgarishlar oqibatida shaxsiy kattalik hissi yuzaga keladi.
2. Jinsiy balog'atga yetish yangi hissiyot, ichki kechinmalar yuzaga kelish manbai hisoblanadi.

O'smirlilik davrida shaxs rivojlanishida namoyon bo'ladigan xususiyatlardan biri – kattalik hissining vujudga kelishidir. .

A. M. PRIXOJAN bo'yicha o'smirlikda o'z-o'ziga baho berish bosqichlari:

O'smirlik davrining 1-bosqichida (10-11 yosh) o'ziga bo'lgan munosabatda 34 % o'g'il bolalar va 26 % qizlar o'zlarini batamom salbiy jihatdan tavsiflaydilar. Ularning javoblarida o'zini yo'qotib qo'yish, tushunmovchilik holatlari uchraydi. Biroq tekshiruvda ishtirok etgan ko'pchilik o'smirlar (70 %) o'zlarining nafaqat salbiy, balki ijobiy xislatlarini ham ta'kidlaganlar. Lekin bunda salbiy xislat va xulq shakllarini baholash ustunlik qiladi.

O'smirlik davrining 2-bosqichida (12-13 yosh) o'zini qabul qilish bilan bir qatorda vaziyat bilan bog'liq bo'lgan o'ziga salbiy munosabat ham kuzatiladi va bu atrofdagilar, birinchi navbatda tengdoshlarining bolaga bergan bahosi bilan bog'liq bo'ladi. Shu bilan bir qatorda o'smirning o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lish va o'zini hurmat qilish ehtiyoji ham aktuallashadi. o'ziga shaxs sifatida ijobiy munosabatda bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'smirlik davrining 3-bosqichida (14-15 yosh) "operativ o'z-o'zini baholash", ya'ni ayni vaqtda o'ziga bo'lgan munosabatni belgilovchi o'ziga baho berish yuzaga keladi. Bunda o'z-o'ziga baho berish o'smirning shaxs xususiyatlari hamda xulq-atvorini ijtimoiy normalar bilan taqqoslashga asoslanadi. Normalar o'smir uchun o'z shaxsining ideal shakli sifatida namoyon bo'ladi.

O'smir shaxsining rivojlanishida o'z-o'zini baholash alohida ahamiyatga ega. O'smirning o'z-o'zini baholashi kichik maktab yoshiga nisbatan barqarorlashadi. O'smirlardagi adekvat o'z-o'zini baholash o'z-o'zini tarbiyalash imkonini beradi. Bu o'smirning ideallarida namoyon bo'ladi.

O'smirlarda o'z shaxsini mustaqil tahlil qilish va baholash tendensiyasi kuzatiladi. Dastavval, o'qish faoliyati bilan bog'liq sifatlar anglanadi. Bular:

- mehnatsevarlik;
- matonatlilik;
- diqqat-e'tiborlilik;
- tirishqoqlik.

So'ngra boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarni ifodalovchi sifatlar anglanadi:

- o'rtoqlik hissi;
- mehribonlik;

- vazminlik;
- qaysarlik hissi.

O'smirning o'quv faoliyati xususiyatlari

O'smirlik davri uchun o'qish asosiy turlaridan biridir. O'smirning psixik taraqqiyoti ko'p jihatdan uning qanday o'qishiga bog'liqdir.

O'smirning o'qish faoliyatida o'ziga xos qiyinchiliklar va qarama-qarshiliklar bor. Lekin shu bilan birga pedagog tayanishi lozim bo'lgan ustunliklar ham mavjud. Bu ustunliklar shundan iboratki, o'smirlardagi kattalik hissi, ularning mustaqilligi o'quv faoliyatining barcha turlariga bo'lgan mashg'ulotni mustaqil tashkil etish formalari ham, murakkab o'quv materialini ham maktabdan tashqarida o'zining bilish faoliyatini qurish imkoniyatlari ham o'ziga jalb qiladi. Ammo, u bu tayyorlikni hali qanday amalga oshirishni bilmaydi. Pedagogning vazifasi – o'quvchilardagi bu intilish, qiziqishlarni so'ndirmaslik.

O'smirlik yoshiga o'tish o'quvchilarning o'qish faoliyatidagi muhim qayta o'zgarishlar bilan bog'liqdir. O'qish faoliyatining yangi va yuqoriroq bosqichi uning mustaqillik darajasi bilan belgilanadi.

Voqelikka bo'lgan ongli munosabatning o'sishi bilan o'smirlarning o'qishga bo'lgan ongli munosabatlari sezilarli darajada ortadi. O'smirlar o'qish faoliyati motivlari murakkab tuzilishga ega. Ular tarkibiga:

1. Keng ijtimoiy motivlar – a) bilim olishning ijtimoiy jihatdan muhim ekanini anglash; b) mustaqil hayot va mehnatga tayyorlanish uchun o'qish zarurligi va hokazo.

2. Bilish motivlari.

3. Shaxsiy motivlar – bolalar kollektivida obro' qozonishga intilish va rahbarlik rolini o'ynash kabi motivlar kiradi.

O'smirlarning o'qishga bo'lgan ijobiy munosabatlarining tarkib topishida o'quv materialining g'oyaviy-ilmiy mazmuni, uning hayot va amaliyot bilan bog'liqligi, bayon qilishning emotsional xarakteri katta ahamiyatga ega. Ekspeditsiyalar, turli xil to'garaklar o'smirlarning o'qishga bo'lgan ijobiy munosabatlarining tarkib topishiga yordam beradi.

Fan asoslarini egallash jarayonida hayot tajribasi va bilim saviyasi ortib qolmay, balki o'smirlarning qiziqishlari tarkib topadi va

rivojlanadi. Qiziqishlar kichik maktab yoshidagidan farq qiladi. Birinchidan, o'smirlarda qiziqish sohasi ancha keng. Ijtimoiy siyosiy qiziqishlar ham asosiy o'rin egallaydi. O'smirlarning bilishga oid qiziqishlari o'qish ishlarining qo'yilishi bilan nihoyatda bog'langan.

O'smirning qiziqishlari faqatgina ancha keng va turli-tuman bo'lib qolmay, balki ancha chuqur va mazmundor bo'lib qoladi. Masalan, texnikaga. O'smirlarning qiziqishlari ancha barqaror bo'ladi. Shuni ham e'tiborga olish kerakki, o'smirlik yoshida zararli qiziqishlar ham bo'lishi mumkin. O'smirlik yoshining oxirlariga kelib, muayyan kasbga bo'lgan qiziqishlar tarkib topa boshlaydi. Bu esa ko'pchilik o'smirlarning 8-sinfidan keyin texnikum, bilim yurtlariga borishlari bilan bog'liq. Biroq, ko'pincha ularda kasb haqida to'liq tasavvur bo'lmaydi.

O'qish faoliyati xarakterining o'zgarishi o'smirdan aqliy faoliyatining ancha yuqori va uyushgan bo'lishini talab etadi. O'smirda idrokning ko'lami orta boradi. O'smirlik yoshida xotira va diqqatda muhim o'zgarishlar yuz beradi. Ularning ixtiyoriligi ortadi. Xotira va diqqat uyushgan, idora qilinadigan va boshqariladigan jarayonlar xarakterini kasb etadi. Fikrlash faoliyatida ham muhim siljishlar ro'y beradi. O'smir fikrlash faoliyatining asosiy xususiyatlari – abstrakt tafakkurning o'sib borishidan, konkret obrazli va abstrakt tafakkur o'rtasidagi nisbatning abstrakt tafakkur foydasiga o'zgarishidir.

Aynan o'smirlik yoshida maktab va maktabdan tashqari muassasalar ta'lim-tarbiya ishining ta'siri ostida, fan asoslarini egallash asosida qobiliyatlar tarkib topa boshlaydi. Avvalgi davrlarda ham qobiliyatlar namoyon bo'ladi, ammo o'smirlik davrlarida ular chinakam rivojlana boshlaydi. Buning sababi – o'smirlik chog'ida chuqur, ta'sirchan, barqaror qiziqishlar yuzaga keladi, tevarak-atrofga ongli munosabat vujudga keladi, mustaqil ijodiy tafakkur taraqqiy etadi.

Bu davrda tarbiyaviy vazifa:

- 1) Yuzaga kelib bo'lgan qobiliyatlarni har tomonlama o'stirish;
- 2) Barcha o'smirlarning qiziqishlarining va qobiliyatlarini faollik bilan tarkib toptirish uchun sharoit yaratish;

Buni darslarda, olimpiadalarda, badiiy havaskorlik konkurslari, ko'rgazmalar o'tkazib, turli to'garaklar uyushtirib amalga oshirish mumkin.

O'smirning atrofdagilar bilan munosabat xususiyatlari.

O'smir psixik taraqqiyotida atrofdagilar bilan ijtimoiy o'zaro munosabatlar tizimining tarkib topishi asosiy o'rinni egallaydi. O'smirlarda tengdoshlari bilan muloqotda bo'lish ehtiyoji, o'z-o'zini tasdiqlash, o'zini realizatsiya qilish ehtiyoji kuchli.

O'smirlilik davridagi muhim xususiyatlardan yana biri – tengdoshlari bilan bo'ladigan munosabatlarning chuqurlashuvidir. O'smir katta yoshdagi kishilarga qaraganda, o'z tengdoshlari bilan yaqinroq muloqotda bo'lishga intiladi, chunki ular bir-birlarini ko'proq tushunadilar, ularning dunyoqarashi, tushunchalari bir-biriga yaqinroq. Kattalar bilan bo'ladigan muloqot tengdoshlari bilan muloqotning o'rnini bosa olmaydi.

O'smirning tengdoshlari, o'rtoq, sinfdoshlariga bo'lgan munosabati kichik maktab yoshidagidan farq qiladi: uning munosabatlari ko'p qirrali va mazmunliroq.

O'smirlilik davrida yaqinligi darajasi bo'yicha turli xil o'zaro munosabatlar vujudga keladi:

I. V. Straxov bo'yicha, o'smirlarning tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlari quyidagi shaklda amalga oshishi mumkin:

Oshna-og'aynigarchilik munosabatlari

O'rtoqlik munosabatlari

Do'stlik munosabatlari

Ular o'rtasidagi muloqot o'quv faoliyatidan, maktabdan tashqariga chiqq boshlaydi va o'smir hayotining zarur va muhim sohasiga aylanadi. Tengdoshlari bilan muloqot o'qishni ikkinchi o'ringa surib qo'yadi va ota-onalari bilan bo'ladigan muloqot qiziqsiz bo'lib qoladi.

O'smirda bir tomondan, tengdoshlari bilan muloqotga, buralikdagi faoliyatga intilish, ikkinchi tomondan, o'rtoqlari tomonidan hurmatga ega bo'lish xohisli namoyon bo'ladi. Bu muhim

ehtiyoj bo'lib qoladi. Munosabatlardagi ko'ngilsizlik, eng yaqin ega bo'lmaslik, yoki do'stlikning buzilishi, o'smir uchun eng og'ir musibat hisoblanadi. Yolg'izlikni his etish o'smir uchun juda og'ir. Sinfdo'stlar bilan yaxshi munosabat o'rnatma olmaslik, o'smir endi o'ziga do'stini maktabdan tashqarida izlashga undaydi. O'smir ularni topadi, biroq ular hamma vaqt ham yaxshi bo'lavermaydi.

Kichik yoshli o'smir – shaxsiy xislatlariga ko'ra jamoatchi. Ular jamoat ishlariga intiladilar va sevadilar. Va shu orqali muloqotdagi ehtiyojlarini qondiradilar, o'zlarining tashabbuskorlik, mustaqillik, aktivlik kabi xislatlarini namoyon qiladilar.

O'smirning kattalar bilan munosabatlarida yuzaga keladigan qarama-qarshilik, ziddiyatlarning turlari:

qarama-qarshilikning 1-turi	• Ziddiyatning chuqurlashuvi va nizoning murakkablashuvi
qarama-qarshilikning 2-turi	• Ziddiyatlar vaqti-vaqti bilan vujudga kelishi bilan xarakterlanadi
qarama-qarshilikning 3-turi	• Nizo va ziddiyatlar asta-sekin yo'qolib boradi

Shunday qilib, o'smirlik davrida shaxsning turli xil sifatleri tarkib topadi, yangi psixologik xususiyatlar vujudga keladi. O'qituvchidan o'smirlarga shu xususiyatlarga mos munosabatda bo'lish talab etiladi. Tarbiyaning vazifasi – odob va mohirlik bilan o'smirlarda namoyon bo'ladigan noto'g'ri qarashlarni yengish, ularning adashishlariga yo'l qo'ymaslikdan iborat. O'smirlar bilan munosabatlarda qat'iy ohang bilan buyruq bermaslik, so'zsiz bajarishni talab qiladigan ko'rsatmalar va qat'iy talablar qilmaslik zarur. Lekin, talablardan umuman voz kechmaslik lozim.

O'smir bilan gaplashganda ishonch, maslahat yoki iltimos ohangida gaplashishi kerak. Buyruq ko'pincha salbiy reaksiyani yuzaga keltiradi, maslahatga esa umuman boshqacha munosabatda bo'ladi.

Shuning uchun ham bu xususiyatlarni bilgan holda tarbiya metodlarini qo'llash lozim. O'smir davrida qizlar bilan o'g'il bolalar o'rtasidagi munosabatlarda jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bir-birlariga nisbatan qiziqish, yoqish xohishi vujudga keladi. Shu

munosabat bilan o'zining tashqi ko'rinishiga qiziqish ortadi. Jismoniy va jinsiy rivojlanishda qizlar oldinda boradilar. 5-6 sinflarda ko'pchilik qizlar o'g'il bolalarga nisbatan baland va kattaroq bo'ladilar. Buning natijasida bolalarda to'la qonli emasligi hissi vujudga kelishi mumkin. Kichik o'smir yoshidagi munosabatlar bilan katta o'smirlar o'rtasidagi munosabatlar tubdan farq qiladi. Ularda tortinchoqlik, uyalish vujudga keladi. Bu ba'zilarida ochiq namoyon bo'lsa, boshqalarda yopiqchasiga bo'ladi.

Kichik o'smir yoshida qizlar bilan o'g'il bolalar o'rtasida do'stlik kam bo'lsa, katta o'smirlarda esa tez-tez uchratish mumkin.

Qarama-qarshi jinsdagi tengdoshlariga bo'lgan qiziqish o'smir shaxsi rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Kuzatuvchanlik, o'zining psixik holatlariga nisbatan diqqat-e'tiborlilik paydo bo'ladi. Simpatiya shaxs imkoniyatlarini ishga soladi, unda yaxshiroq bo'lish istagi, yaxshilik qilish, yordamlashish, himoya qilish xohishini vujudga keltiradi.

Shunday qilib, o'smirlilik davrida o'rtoqlari bilan bo'ladigan muloqot o'smir shaxsi rivojlanishiga hol qo'yuvchi ta'sir ko'rsatadi. Do'stlar bir-biriga aktiv ta'sir qila boshlaydilar, bir-birlarini tarbiyalaydilar, bir-birlari uchun namuna bo'lib, qoladilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Nima uchun o'smirlilik o'tish davri deb ataladi?
2. Akseleratsiya jarayonining mazmuni nimada?
3. Ushbu davrda bola organizmida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
4. Kattalik hissi yuzaga kelishining asosiy sabablari nimada?
5. O'quv faoliyati qanday xususiyatlarga ega bo'ladi?

ILK O'SPIRINLIK DAVRI

Reja:

1. Ilk o'spirinlik davrida psixik va jismoniy taraqqiyot xususiyatlari.
2. Ilk o'spirinlik shaxsining xususiyatlari.
3. Ilk o'spirinlik davrida aqliy faoliyat xususiyatlari.
4. Ilk o'spirinlikning mehnat faoliyati va kasb tanlashi.

Tayanch iboralar: jinsiy yetilish, ijtimoiy chegara, organizm evolyutsiyasi, ichki dunyo va o'z-o'zini anglash, fuqarolik, ijtimoiy rollar.

Taraqqiyot psixologiyasida o'spirinlik, odatda, jinsiy yetilishdan boshlanib, kattalikning boshlanishi bilan tugallanadigan rivojlanish bosqichi sifatida qaraladi. Biroq, shu qarashning o'zi ya'ni birinchi chegara fiziologik, ikkinchisi ijtimoiy chegara ekanligining o'zi bu holatning ko'p qirrali va murakkab ekanligini ko'rsatadi.

O'spirinlik davrining bir qancha nazariyalari mavjud. Bular: biologik nazariyalar, psixologik, psixoanalitik, ijtimoiy nazariyalardir. Biologik nazariya tarafdorlari o'spirinlikni avvalo, organizm evolyusiyasining ma'lum bosqichi deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, boshqa barcha tomonlarning rivojlanishini aynan biologik protsesslar belgilaydilar. Psixologik nazariyalar esa asosiy e'tiborni psixik evolyutsiya qonuniyatlari, ichki dunyo va o'z-o'zini anglash xususiyatlariga qaratadilar. Psixoanalitik nazariyalar esa o'spirinlik deganda psixoseksual rivojlanishning ma'lum bosqichini tushunadilar. Yuqorida ta'kidlangan nazariyalarning barchasi o'spirinlikka insonning rivojlanish protsessini yo individ, yoki shaxs sifatida qarash nuqtayi nazaridan yondoshadilar. Biroq bu rivojlanish turli sotsial va madaniy muhitda turlicha kechadi. Sotsial nazariyalar o'spirinlikni sotsiallashtirishning ma'lum bosqichi, bolalikdan mustaqil va mas'uliyatli kattalik faoliyatiga o'tish sifatida qaraydilar. Tadqiqotchilarning diqqati asosan inson o'zlashtirishi lozim bo'lgan sotsial (ijtimoiy) rollarga, mehnat faoliyatiga qo'shilishi bilan bog'liq bo'lgan muammolarga qaratiladi.

Hozirgi psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks ravishda, ya'ni taraqqiyotning ichki qonuniyatlari va sotsial-

psixologik omillarini hisobga olgan holda o'rganish lozim deb hisoblaydi. Bu ancha murakkab, chunki psixofiziologik taraqqiyot tempi va bosqichlari doim ham ijtimoiy (sotsial) etilishi muddatlari bilan mos kelavermaydi. Akseleratsiya protsessi natijasida bolalar tez rivojlanib, bundan 2-3 avlod avvalgi bolalardan o'rtacha hisobda 2 yil oldin to'la o'sishga erishmoqdalar. Jinsiy yetilish ham 2 yilcha oldin boshlanib, 2 yil oldin tugallanmoqda. Shu tufayli o'smirlik davri chegaralari 14-14,5 yoshni tashkil qilmoqda. Bunga muvofiq, o'spirinlik davri ham erta boshlanmoqda. Biroq, bu bosqichning mazmuni 1-navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatdagi tutgan o'rni, bilim darajasi shu sharoitlarga bog'liq.

Demak, ilk o'spirinlik davrining chegaralari 14,5 yoshdan – 17 yoshgacha. Bu davrning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

Ilk o'spirinlik davri ham boshqa yosh davrlariga o'xshab o'zining fiziologik xususiyatlariga ega.

Ilk o'spirinlikda bo'y o'sishi sekinlashadi, tana og'irligi oshadi

Yurak va qon tomirlari rivojlanishidagi notekislik yo'qoladi. Qon bosimi muvazantlashadi

Nerv sistemasi va miyaning rivojlanishida o'zgarishlar sodir bo'ladi. Miya ichki hujayralarining tuzilishi murakkablashadi. Miyaning analitik-sintetik faoliyati faollashadi.

Ilk o'spirinlik davri – inson jismoniy taraqqiyotining tugallanishi davridir. Bu davrda tananing bo'yiga o'sish o'smirlik davriga nisbatan sekinlashadi. Qizlarning bo'yi 16-17 yoshda, o'g'il bolalarniki 17-18 yosh oralig'ida o'sib bo'ladi. Tana og'irligi ortadi, o'g'il bolalar bu jihatdan qizlarga etib oladilar. Muskul kuchi tez ortadi: 16 yoshli bolaning muskul kuchi 12 yoshli bolanikidan deyarli 2 baravar ortiq bo'lib qoladi. Insonning bo'yi o'sib bo'lganidan keyin taxminan 1 yil o'tgach, u normal katta yoshli kishining muskul kuchiga ega bo'ladi. Bunda ovqatlanish rejimi va jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish katta

ahamiyatga ega. Ilk o'spirinlik davrida inson tana tuzulishining shakllanishi tugaydi.

Organizm rivojlanishining ko'rsatkichlari bo'lib -- bo'y va og'irlikning o'zgarishi hisoblanadi. Bu davrda bo'y o'sish tezligida o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bo'yiga o'sish sekinlashadi, og'irlikning oshishi kuchayadi. O'g'il bolalarda bo'y o'sishi -- 12-14 yoshga to'g'ri kelib, yiliga 5-6 sm ortadi. 16 yoshdan (20 yoshgacha) bo'y o'sishi yiliga 3,07 smni tashkil etadi. Qiz bolalarda bo'yning jadal o'sishi ertaroq bo'lib, 12-15 yoshga to'g'ri keladi. 14 yoshdan keyin bo'yning o'sishi jihatidan qizlar o'g'il bolalardan orqada qoladilar. 16-18 yoshda qizlarda ham bo'yning umumiy o'sishi pasayadi.

Tana og'irligining ortishi o'g'il bolalarda 14-15 yoshga to'g'ri kelsa, qizlarda 1-2 yosh oldinroq bo'ladi. 15-16 yoshda ko'krak qafasining kengayishi kuzatiladi. Muskul kuchi ortadi, organizmning chidamliligi, jinsiy ish qobiliyati kuchayadi. Ilk o'spirinlik davrida jinsiy etilishning 1-bosqichi yakunlanadi.

Ilk o'spirinlik davrida yurak va qon tomirlarining rivojlanishidagi o'smirlarga xos bo'lgan notekislik yo'qoladi va ularning rivojlanishi tenglashadi, qon bosimi muvozanatlashadi.

Nerv sistemasi va miyaning rivojlanishida o'zgarishlar sodir bo'ladi. Lekin bu o'zgarishlar miya massasining ortishi hisobiga emas, balki miya ichki hujayralarining tuzilishi murakkablashuvi hisobiga boradi.

Katta yarim sharlar po'stloq qismining analitik-sintetik faoliyati aktivlashadi. O'smirlik yoshidagi yigit va qizlarda nerv qo'zg'aluvchanligining ortishi, nerv sistemasi normal ishlashining buzilishi ro'y beradi. Bu esa o'spirinlar yashash rejimining noto'g'ri dars tayyorlash yoki televizor ko'rish, toliqish, normal uxlamaslik, chekish, noratsional ovqatlanish natijasida vujudga keladi.

O'spirinlik yoshidagi yigit va qizlarning jismoniy jihatdan rivojlanishi, ularda psixik xususiyatlarining takomillashuviga, shaxs xususiyatlari, sifatlarining yuqoriroq darajaga ko'tarilishiga imkon yaratadi. Buning barchasi katta maktab o'quvchusining jismoniy va aqliy faoliyatiga tayyor ekanligini bildiradi. Jismoniy rivojlanish mehnat, sportda ko'mikma va malakalarning shakllanishiga yordam beradi, kasb tanlash uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Shu bilan birga jismoniy taraqqiyot shaxsning ba'zi sifatlarining rivojlanishiga ta'sir etadi. O'zining jismoniy kuchini va boshqalar uchun yoqimli

ekanligini anglash yigit va qizlarda o'ziga yuqori baho berish, o'ziga ishonishning shakllanishiga, o'zining jismonan zaifligini anglash esa, aksincha, yuqori sinf o'quvchilarida yovvoyilik odamovilik, o'zining kuchlariga ishonmaslik, pessimizm kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Biroq jismoniy yetuklik sotsial balog'atga etganlikni bildirmaydi. O'z mohiyatiga ko'ra, o'spirinlik – sof jismoniy yetuklikdan sotsial (ijtimoiy) yetuklikka o'tish davri hisoblanadi. Uning asosiy mazmuni esa "kattalar" hayotiga qo'shilish, jamiyatda mavjud bo'lgan norma va qoidalarni o'zlashtirish tashkil etadi.

Katta maktab o'quvchisi mustaqil hayotga qadam qo'yish ostonasida turadi. Bu esa taraqqiyotning tamomila yangi sotsial vaziyatini vujudga keltiradi.

O'spirin – bola bilan kattalar o'rtasidagi oraliq holatni egallaydi. Bolalik holati uning kattalarga qaramligi bilan xarakterlanadi. Bu esa uning hayot faoliyatining bosh mazmuni va yo'nalishini belgilaydi. Bola rollar kattalarnikidan sifat jihatdan farq qiladi, buni esa ikkala tomon ham yaxshi anglaydi. Hayot faoliyatining murakkablashuvi bilan o'spirinlarda sotsial rollar diapazoni faqat miqdor jihatdan kengayib qolmay, ularning sifat jihatdan o'zgarishi ham ro'y beradi, ancha mustaqil va mas'uliyatga ega bo'lgan yangi rollar paydo bo'la boshlaydi. 16 yoshda pasport oladi, 18 yoshida mehnatkashlar deputatlari sovetlariga bo'ladigan saylovlarda ishtirok etish va nikoh qurish huquqiga ega bo'ladi. O'spirin amalga oshirilgan jinoyat uchun javobgar hisoblanadi. Bularning barchasi o'spirinning grajdanlik yetukligining ko'rsatkichi hisoblanadi.

Ilk o'spirinlik davrida mehnat va o'qish faoliyatining bab-barobar asosiy turlari bo'lib qoladi. Yigit-qizlarning ko'pchiligini litsey va kollejlarda o'qishni davom ettirsalar, boshqalari umumiy mehnatni ishi va qishloq yoshlari maktablardagi o'qish bilan birga qo'shgan holda ishlab chiqarish jamoatlarida mehnat qila boshlaydilar. Bunday sharoitda va uning ta'siri ostida yigit-qizlarning aqliy hamda ma'naviy tomondan rivojlanishida xarakterli o'zgarishlar ro'y beradi.

Ammo kattalik statusi elementlari bilan bir qatorda o'spirin hali uni bolalik holati bilan bog'lab turuvchi "qaramlik" (bog'liqlik) holatini saqlab qoladi. Moddiy jihatdan yuqori sinf o'quvchisi otonasining qaramog'ida bo'ladi. Maktabda unga, bir tomondan, kattaligini ta'kidlab tursalar, ikkinchi tomondan, ulardan kattalarning

gaplariga quloq solishni talab qiladilar. Bu faqat maktabda emas, maktabdan tashqarida ham kuzatiladi. O'spirinlar holatining noaniqligi, ya'ni ba'zi hollarda katta deb hisoblash, boshqa hollarda esa buni tan olmaslik, va ularga qo'yiladigan talablar o'spirinlar psixologiyasiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi.

Yuqori sinf o'quvchisining yangi ijtimoiy pozitsiyasi u uchun o'qishning ahamiyatini, uning maqsad, vazifa va mazmunini o'zgartiradi. Yuqori sinf o'quvchilari o'quv jarayoni kelgusida nima berishi nuqtayi nazaridan baholaydilar. Bu davrda professional va o'qishga bo'lgan qiziqishlar o'rtasida mustahkam aloqalar o'rnatiladi. Agar o'smirda o'quv qiziqishlari kasb tanlashni belgilasa, yuqori sinf o'quvchilarida buning aksi – kasb tanlash o'quv qiziqishlarining shakllanishiga yordam berishini kuzatishi mumkin. Ya'ni bu davrda o'quvchilar tanlangan kasb uchun zarur bo'lgan predmetlar bilan qiziqqa boshlaydilar.

Ilk o'spirinlik davrida shaxsning xususiyatlari avvalo o'z-o'zini anglashning rivojlanishida namoyon bo'ladi. O'z-o'zini anglash oddiygina o'sishdan iborat bo'lib qolmasdan, sifat jihatdan o'ziga xos xarakterga ega bo'ladi. Bu esa o'z shaxsining ma'naviy-psixologik xususiyatlarini anglash va ularga baho berish ehtiyoji bilan bog'langan. Katta maktab yoshidagi o'quvchining o'z-o'zini anglash shu tomondan o'smirning o'z-o'zini anglashdan farq qiladi. Aynan shu narsa katta maktab yoshidagi o'quvchida o'zining psixik hayotiga, o'z shaxsining sifatlariga, o'z qobiliyatlariga chuqur qiziqish uyg'otadi, xuddi shuning uchun ham o'z xatti-harakatlariga nazar tashlash o'z his-tuyg'ularini va kechinmalarini bilib olish ehtiyoji paydo bo'ladi.

O'z-o'zini anglash hayot va faoliyat talablaridan kelib chiqadi. Kollektivdagi yangi vaziyat, tevarak-atrofdagilar bilan bo'ladigan yangicha munosabatlar o'quvchining o'z imkoniyatlarini baholashga, o'zining shaxsiy xususiyatlarini o'ziga nisbatan qo'yilayotgan talablarga javob bera olish yoki javob bera olmasligi nuqtayi nazaridan anglashga majbur qiladi.

Yuqori sinf o'quvchisi o'zining kuchli va ojiz tomonlarini, o'zining ustunligi va kamchiliklarini o'smirda nisbatan yaxshiroq va chuqurroq baholaydi. Biroq o'smir ko'pincha katta yoshdagi o'quvchiga qaraganda o'ziga to'g'riroq baho beradi. Chunki o'smirlarda o'z-o'zini anglashning rivojlanishiga boshqa kishilarning

fikrlari ta'sir etadi. O'smir (ayniqsa kichik yoshdagi o'smir) go'yo o'ziga tevarak-atrofdagilar ko'zi bilan qaraydi, uning aynan o'zi haqidagi fikrlari ko'pincha ota-onalari, o'qituvchilari va o'rtoqlarining fikrlarini takrorlaydi. Tabiiyki, uning o'z-o'ziga baho berishi ham ancha ob'ektiv bo'ladi, chunki u tevarak-atrofdagilarning ob'ektiv bahosini takrorlaydi. Katta yoshdagi o'quvchida esa yoshning ortishi bilan o'z shaxsi, xatti-harakatlari va faoliyatini mustaqil tahlili qilish va baho berish tendensiyasi kuchayadi. O'z-o'ziga baho berish esa hamisha tashqaridan berilgan bahoni anglashdan ko'ra murakkabroqdir. Shuning uchun ham katta yoshdagi o'quvchi o'zining shaxsiy xususiyatlarini va xatti-harakatlarini o'smirda qaraganda yaxshiroq tahlil qila olsa ham, o'ziga ayrim hollarda unchalik ob'ektiv baho bera olmaydi. Shuning uchun ular ko'pincha o'z shaxslariga ortiqcha baho beradilar, manmanlik, kekkaygan, takabburlik hollariga yo'l qo'yadilar, atrofdagi kishilar mensimasdan munosabatda bo'ladilar, boshqalar esa o'zlariga etarli baho bermaydilar, o'zlarini "arzimas", "ko'zga tashlanmaydigan" odam deb hisoblaydilar.

Agar katta maktab yoshidagi o'quvchi shaxsiga umuman, uning barcha xususiyatlarini hisobga olgan holda baho bera olsalar, o'smir o'zining shaxsiga ayrim ishlar, xatti-harakatlar yoki ayrim xususiyatlar va belgilarga qarab baho beradi va bu bahoni umuman shaxsiga tadbiiq qiladi.

Demak, shunday xulosa chiqarish mumkinki, katta maktab yoshidagi o'quvchiga o'zi, o'z shaxsi to'g'risida to'g'ri, ob'ektiv tasavvur hosil bo'lishi uchun unga ko'p o'ylab, ustalik bilan yordam ko'rsatish kerak. Agar o'qituvchining bergan bahosi do'stona va to'g'ri bo'lsa, uning fikrlari takt bilan o'quvchining imkoniyatlariga ishonch bilan aytilgan bo'lsa, hatto o'qituvchining keskin tanqidiy mulohazalari ham yaxshi qabul qilinadi.

Katta maktab yoshidagi o'quvchilarda o'zini anglash asosida o'z-o'zini tarbiyalash ehtiyoji o'sadi. O'z-o'zini tarbiyalash odatda xatti-harakatlardagi ayrim kamchiliklarga barham berishga yoki ba'zi bir ijobiy sifatarni rivojlantirishga qaratilibgina qolmasdan (o'smirlar uchun xarakterli bo'lganidek), shu bilan birga shaxsni umuman, yigit va qizlarda vujudga keladigan umumlashtirilgan ideallarga mos ravshda tarkib toptirishga ham qaratilgan bo'ladi. Biroq, ba'zan o'quvchilar tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash

imkoniyatlariga unchalik ishonmaydilar. Ayrim o'spirinlik odam organizmi va psixikasida ko'p narsalar tug'ma bo'ladi deb o'ylaydilar. Buning natijasida esa o'z-o'zini tarbiyalash masalalariga beparvolik bilan qarash hollari ham uchraydi.

Agar shunday o'spirinlarga o'z qarashlarining noto'g'ri ekanini ko'rsatib berilmasa, o'quvchilar o'z-o'zini tarbiyalashning katta imkoniyatlari borligiga ishonitirilmasa, inson o'z xatti-harakatlari uchun o'zi javobgar ekanligi tushuntirilmasa, o'z-o'zini tarbiyalash yaxshi natija bermaydi.

Bu davrda yuqori sinf o'quvchilarining ba'zilar o'z-o'zini tarbiyalashni noto'g'ri tushunadilar. Ularning ba'zilar o'z iradalarini tarbiyalash, mustahkamlash maqsadida turli ishlarni qilib ko'radilar. Masalan: 2-qavatdan sakrash, ximiya darsidagi mashg'ulotlarda organizm uchun zararli suyuqlikni ichib yuborish va hokozo.

Bunda o'qituvchining vazifasi – o'spirinlarning o'z-o'zini tarbiyalashini to'g'ri tushintirish, ularga maslahatlar berish hayotda uchrab turadigan haqiqiy qiyinchiliklarni engish uchun o'z-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanish zarurligini tushintirishdan iborat.

Katta maktab yoshi boshdan kechiriladigan his-tuyg'ularning boyligi va xilma-xilligi bilan, hayotning turli tomonlariga emotsional munosabatda bo'lishi bilan apalib turadi. Katta maktab yoshidagi o'quvchilarda ochiq ko'ngillilik va tez ta'sirlanish saqlanib qoladi, lekin o'smirlarda farqli, emotsional holatlar ancha-mustahkamroq bo'lib qoladi.

O'spirinlik davrida birinchi marta o'ziga xos bo'lgan tuyg'u – sevgi paydo bo'ladi. Bu holat maktab o'quvchisining emotsional hayotida butunlay yangi bir holat bo'lib, bu holat o'smirda mavjud emas. O'smirlarga nisbatan shaxsiy mehr-muhabbat hissining ko'rinishlari, ishqibozlik, ko'ngil qo'yish, hatto bir marta sevisish haqida gapirishi mumkin, lekin chuqur, kuchli, haqiqiy his sifatida sevgi faqat o'spirinlikda vujudga keladi. O'spirinlik sevgisi odatda sof, pokiza, beg'ubor, xilma-xil kechinnialarga boy bo'ladi.

Yigit va qizlarning sevgisini boshdan kechirishida bir-birini hurmat qilish, do'stlik, o'zaro yordam va bir-birini tushunish kabi xususiyatlar xarakterli bo'lib, ular bu-birlaridagi yuksak ma'naviy sifatlarni qadrlaydi.

Bu davrda sevgi hissi aks ettirilgan, kishiga yaxshi ta'sir ko'rsatadigan badiiy adabiyot, kinofilm va spektakllarga qiziqish

paydo bo'ladir. (A. Qodiriyning "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon" asarlarini qiziqish bilan ko'rib chiqadilar). O'z hissiyotlarini o'zi ham qog'ozda bayon qilish, ko'pincha she'riy shaklda izhor etish ehtiyoji tug'iladi.

Agar maktab o'quvchilarida sevgi hissi vujudga kelsa, unga qanday munosabatda bo'lish kerak?

Ayrim o'qituvchilar yuqori sinf o'quvchilarida ana shu hisning paydo bo'lishidan ko'pincha cho'chydilar va asabiylashadilar. Ular bu tuyg'uda "mon berilib ketishlik" ni, "zararli va bemavrid sevgini" ko'radilar, hamda bu o'qishga va jamoat faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, debhisoblaydilar. Bu hisga ko'pincha salbiy munosabatda bo'ladilar.

Aslida, 16-17 yoshda boshqa jinsdagi kishiga mayl qo'yish va qiziqish bilan qarash normal holat hisoblanadi. O'spirinlik davridagi sevgi sog'lom sevgi bo'ladi. Samimiy kechinmalar olamiga qo'pollik bilan bostirib kirish sira ham mumkin emas. Yigit va qizning ana shu tuyg'uga berilgani uchun uning ustidan kulish, haqorat qilish va koyishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Birinchi sevgi alomatlarini avaylash, ularga sezgirlik va ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish kerak. Lekin bu ana shu tuyg'ularga beparvo va befarq qarash kerak, degan ma'noni bildirmaydi.

Bu tuyg'uning qanday xarakterda bo'lishi, yigit va qiz o'rtasida qanday munoabatlarni keltirib chiqarishi o'quvchilar shaxsining ma'naviy darajasiga bog'liq. Ko'p hollarda sevgi tuyg'usi yigit va qizlarga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. U o'spirinlarda o'z kamchiliklarini tugatishga, shaxsning ijobiy fazilatlarni hosil qilishga intilishni vujudga keltiradi, o'qib-o'rganishga, qiyinchiliklarga qarshi kurashishni o'rgatadi, bu tuyg'u katta yoshdagi o'quvchilarda olijanob tuyg'ular va intilishlarni tarbiyalaydi. Shunday ekan, tarbiyachi bunday tuyg'uni qadrlashi va hurmat qilishi, uning vujudga kelishidagi softlikni avaylashi, hech bo'lmaganda halaqit bermasligi kerak.

Ilk o'spirinlik davrida aqliy faoliyat xususiyatlari

Katta maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati o'z xarakteri va mazmuni jihatidan o'smirlarnikidan farq qiladi. Yuqori sinf o'quvchilarining o'quv faoliyati ularning aktivligi va

mustaqilligiga ancha yuqori talablar qo'yadi. Programmani etarli darajada chuqur o'zlashtirish uchun nazariy tafakkur rivojlangan bo'lishi zarur.

V. A. Suxomlinskiyning ta'kidlashicha, yuqori sinfgi o'qishning qiymchiliklari shu narsa bilan bog'liqki, ilgari faktlarni mustaqil ravishda tahlil qilmasdan o'tilgan narsalarni esda saqlab qolish, xulosalarni yodlab olishga qaratilgan yo'l-yo'riqlar qaror topgan edi. Ayrim yuqori sinf o'quvchilarining qiynalishlariga sabab shuki, ular "tevarak-atrofdagi voqelikni bilib olish maqsadida umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanishni bilmaydilar, ana shu bilmaslik shuning uchun ham sodir bo'ladiki, umumlashtiruvchi tushunchalar, xulosa, fikr, hodisa va faktlarni tadqiq qilish yo'li bilan tarkib topmaydi, balki yodlab olinadi".

O'quvchilarda maktabning o'rta sinflaridagi ta'lim jarayonida qaror topgan va mustahkamlangan o'quv faoliyati darajasi bilan yuqori sinflardagi o'quv faoliyati qo'yadigan talablar o'rtasidagi ana shu qarama-qarshilik katta yoshdagi o'quvchilarning aqliy taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuchdir. Bu qarama-qarshilik, o'quvchilarda nazariy tafakkurning, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan o'quv faoliyatining yangi yuqori darajasiga o'tishlariga qarab hal etib boriladi.

Katta maktab yoshidagi o'quvchilarning o'qishga munosabati ham o'zgaradi. O'quvchilar voyaga etib boradilar, ularning tajribasi ortadi ular mustaqil hayot bo'sag'asida turganliklarini anglaydilar. O'quvchilarning o'qishga ongli qarashi kuchayadi, bu esa bevosita hayotiy ma'no kasb etadi.

O'quvchilar o'quv fanlariga tanlab munosabatda bo'la boshlaydilar. Hamma o'quv fanlariga umumiy bir xilda ijobiy qarash ancha ko'zga tashlanadi. Bu holat o'smirlarida ham kuzatiladi. Lekin, o'spirin yoshidagi tanlab munosabatda bo'lish shu bilan farqlanadiki, o'smirlarning o'quv fanlariga tanlab munosabatda bo'lish deyarli butunlay o'qitishning sifati va darajasi bilan belgilanadi. Katta maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv fanlariga tanlab munosabatda bo'lishining sababi esa ularning ko'plarida o'z professional maqsadlari bilan bog'liq bo'lgan va qaror topgan qiziqishlarning mavjud bo'lishidir.

Katta maktab yoshida bilishga oid qiziqishlar kengayadi. O'quvchining qiziqishlari keng va xilma-xil bo'lib boradi: tenikaga, tabiyatga, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, falsafiy-ahloqiy problemalarga, sportga qiziqish ortadi.

Tashkil etilgan to'garaklar, maxsus maktablar va sinflar, ilmiy seksiyalar, fakultativ kurslar, olimpiadalar maktab yoshidagi o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirish uchun juda qulay imkoniyatlar yaratadi. Bu yosh davri faqat badiiy-tasviriy, muzikaviy qobiliyatlarnigina emas, balki matematik, adabiy, konstruktorlik va texnik qobiliyatlarni ham rivojlantirish uchun qulaydir. Ayni 15-17 yoshdan biror sohaga iste'dod yaqqol namoyon bo'lishi mumkin. Buni hisobga olib, o'qituvchilar, hamma yuqori sinf o'quvchilarining har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashishlari, ular orasidan qobiliyatlarini topishlari va qobiliyatlarining rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar yaratib berishga harakat qilishlari zarur.

O'quv faoliyatining o'ziga xos tarzda tashkil etilishining ta'siri ostida o'quvchilarning fikrlash faoliyatida, aqliy ishlar xarakterida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Katta maktab yoshidagi o'quvchi o'zi o'rganayotgan materialini ko'pincha mustaqil tushunib olishiga to'g'ri keladi, buning natijasida uning tafakkurini tobora aktiv, mustaqil va ijodiy xarakter kasb eta boradi. Tafakkurning tanqidiyligi kuchayadi.

Tafakkurning rivojlanishi bilan o'quvchining nutq madaniyati o'sadi, o'z fikrini to'g'ri ifodalay olish tarkib topadi, nutqning tuzilishi murakkablashadi, so'z boyligi ortadi.

Demak, 15-16 yoshdan insonning umumiy aqliy xususiyatlari shakllangan bo'ladi. Shuning uchun, bundan avvalgi yosh davrlaridek aqliy faoliyatning tez templari bilan o'sishi kuzatilmaydi. Ammo ularning takomillashuvi davom etadi. Murakkab intellektual operatsiyalar va tushunish apparatining boyishi va o'zlashtirilishi yigit-qizlar aqliy faoliyatini barqarorlashtiradi, bu jihatdan ularning aqliy faoliyati kattalarnikiga yaqinlashadi.

Katta maktab yosh davri – e'tiqod va dunyoqarashlarning tarkib topish davri ham. Ijtimoiy ahloq tajribalarini asta-sekin egallab borish ma'naviy ongning o'sishi, fan asoslarini o'rganish natijasida o'quvchilarda dunyoqarash qaror topa boshlaydi. Bunda esa jamiyatshunoslik faning roliayniqsa katta: bu fan yuqori sinf o'quvchilarining barcha o'quv fanlari yuzasidan olgan ilmiy

bilimlarini falsafa asosida umumlashtiradi, o'quvchilarning tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonunlariga irod bilimlarini sintez qiladi. Bu fan o'quvchilarda izchil dunyoqarashni tarkib toptirish, ularda g'oyaviy e'tiqodni tarbiyalash uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

Lekin bilimlar amaliy tajriba bilan qo'shilgandagina e'tiqodga aylanadi. Dunyoqarashni yodlab olish, o'zlashtirish mumkin emas. Nazariy bilimlarni egallash – qarash, e'tiqod, dunyoqarashni tarkib toptirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Katta maktab yoshida o'quvchi shaxsning ijtimoiy yo'nalishi kuchayadi, uning jamiyatga, boshqa kishilarga foyda keltirish ehtiyoji ortadi.

Dunyoqarash tarkib topishining birinchi ko'rsatkichi – tabiat va jamiyatning umumiy qonuniyatlariga nisbatan bilish qiziqishlarining o'sishidir.

Ilk o'spirinlik davrida faoliyatning yetakchi turi – o'quv, kasbiy faoliyat hisoblanadi.

Ilk o'spirinlar aqliy taraqqiyotini harakatga keltiruvchi kuch – maktabdagi ta'lim jarayonida qaror topgan va mustahkamlangan o'quv faoliyati darajasi bilan yangi ta'lim muassasasidagi o'quv faoliyati qo'yadigan talablar o'rtasidagi qarama-qarshilikdir.

Katta maktab yoshidagi o'quvchilarning shaxsining taraqqiyotida ijtimoiy foydali mehnatning roli katta. O'quvchilarning mehnati faqat o'zining moddiy natija berishi bilangina muhim emas. O'quvchilar mehnatini to'g'ri tashkil etish shaxsning – kollektivizm; mehnatga muhabat; tashabbuskorlik, maqsadga intiluvchanlik; intizomlilik; qat'iyatlilik kabi sifatlarni tarkib toptirishga yordam beradi. O'quvchilar umumiy mehnatda qatnashar ekanlar, mehnatni va mehnat kishilarini hurmatlash tuyg'usini hosil qiladilar, ularda mehnat qilish ehtiyoji va istagi paydo bo'ladi.

Mehnat tarbiyalovchi mehnatga aylantirishning muhim sharti – uni tashkil etishning kollektiv formalaridir. Kollektiv mehnat, o'zaro mehnat mas'uliyati katta maktab yoshidagi o'quvchi shaxsini tarkib toptirishda katta rol o'ynaydi. Kollektiv mehnat o'quvchilarning mehnatda hamkorlik va o'zaro yordam ko'rsatish tajribasini, bir-birlarini nazarot qilish tajribasini hosil qilishlariga imkon beradi.

Katta maktab yoshi – mehnat hayotida o'z-o'zini aniqlab olish yoshi bo'lib, bu vaqtda o'quvchi o'zining mehnatdagi iste'dodini jiddiy ravshda izlay boshlaydi, unda o'zining kelajakdagi kasbini

belgilab olish intilishi paydo bo'ladi. O'smir odatda, o'zining kelajakdagi kasbi haqidagi hali jiddiy ravshda o'ylab ko'rmaydi. Albatta, V sinf o'quvchilari ham o'zlarining kelajakdagi kasblarini aytib berishlari mumkin, lekin bu ko'proq kasb haqidagi tez-tez o'zgartirib turuvchi orzular bo'ladi. Ulardan farqli, katta maktab yoshidagi o'quvchilar kasbini o'ylab tanlaydilar, nima uchun shu kasbni tanlaganliklarini asoslab beradilar. Ularning ko'pchiligi o'zlarining individual jismoniy va psixik xususiyatlarini biror kasb kishiga qo'yiladigan talablar bilan taqqoslamochi bo'ladilar. Ammo ular bu talablardan yetarli darajada xabardor bo'lmaydilar.

Minglab kasblar bor, lekin muayyan mehnat turiga individual moyillik bilan bo'lgan qobiliyat va uning ijtimoiy ahamiyatga yuqori baho berish birga qo'shilib ketgan vaqtdagi chin yurakdan tanlangan kasbgina kishiga ma'naviy qoniqish va jamiyatga foyda beradi. Yuqori sinf o'quvchilarining ko'pchiligi buni yaxshi anglaydi.

Katta maktab yoshidagi o'quvchi uchun xarakterli xususiyat -- kasblarga tanlab munosabatda bo'lishdir.

Kasb tanlash nimaning ta'siri ostida ro'y beradi? Kasb tanlashning motivlari qanday?

Maktab o'quvchilarida o'zlarining kelajakdagi kasblariga qiziqishning tarbiyalashda maktab va o'qituvchilar ma'lum darajada rol o'ynaydi. O'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, so'ralgan 10-sinf o'quvchilarining 40-50% i kelajakdagi kasbini tanlashga biror o'quv predmetiga bo'lgan qiziqishlari sabab bo'lganligini aytgan. Ko'pgina o'quvchilar xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan kasblarni tanlaydilar, lekin bu kasblarni o'zlarining individual xususiyatlariga, qobiliyatlariga muvofiq keladi deb hisoblamaydilar. Katta maktab yoshidagi o'quvchilarning ko'pchilik qismi kasb tanlashga motiv qilib o'z qobiliyatlarini ko'rsatadilar. Qobiliyatlari haqidagi o'zlashtirishlari, materialini oson egallashlari, maktabdan tashqari mashg'ulotlarning muvaffaqiyatli borishiga qarab, fikr yuritadilar. Ko'p o'quvchilar oilaviy an'analarning mavjudligini moddiy-maishiy ta'minlanganlik sababini, do'stlari va o'rtog'laridan namuna olganligini motiv qilib ko'rsatib o'tadilar.

O'tkazilgan tekshirishlar yuqori sinf o'quvchilarining kasb tanlashga to'la tayyor emasliklari haqidagi xulosa chiqarishga olib keladi. Chunki, maktab yoshidagi o'quvchilar ko'p kasblar to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'lmaganligi sababli ularni to'g'ri tanlay

olmaydilar. Mazkur kasb odamning sifatlariga qanday talablar qo'yishini ham bilmaydilar. Ikkinchidan maktab yoshidagi o'quvchilar o'zlarining biror kasbga layoqatli ekanliklarini hamma vaqt ham obyektiv aniqlay olmaydilar. Reaksiyaning tezligi va aniqligi, harakatlarning muvofiqlashuvi, sezish xususiyatlari, nerv protsesslarining harakatchanligi kabi xarakteristikalar odatda ularga notanish bo'ladi, chunki ko'pincha bular maxsus tadqiqotni talab qiladi.

Ma'lumki, o'quvchilarning kasb tanlashga yo'llash muammosini maktab o'z kuchi bilan to'la-to'kis hal eta olmaydi. Lekin jamoat tashkilotlari, korxonalar va muassasalar, ishga joylashtirish, professional-texnika ta'lim organlari bilan birgalikda ish olib borish mumkin. Avvalo o'quvchilarga kasblarni bilib olishda yordam berish, buning uchun kasblar haqidagi xilma-xil axborot manbalaridan foydalanish, turi kasb egalari bilan uchrashuvlar, korxonalar va oliy o'quv yurtlariga ekskursiyalar, ochiq eshiklar kuni tashkil etish lozim.

Kasbni ongli tarzda tanlashda quyidagilar hisob olinishi zarur:

Turli sohalariga bo'lgan jamiyatdagi ehtiyojni

O'zining muayyan sohaga bo'lgan moyilligi va qobiliyatlarini

O'z shaxsi psixologik xususiyatlarining kasb talablariga mosligini

Garchi barcha o'spirinlar ayni bir xil muammolarga duch kelsalar ham, ularning kattalashishi turlicha bo'ladi. Avvalo bunga rivojlanishning notekisligi qonuni ta'sir etadi. Bu, notekislik bir vaqtning o'zida ham shaxslararo (o'spirinlar turli templarda rivojlanadi va etiladi, shuning uchun bir xil yoshdagi tengdoshlar va sinfdoshlar o'zlarining individual rivojlanishida turli bosqichlarda bo'lishi mumkin) ham shaxsiy (ya'ni individning jismoniy, jinsiy, aqliy, sotsial, axloqiy rivojlanishi turlicha) bo'lishi mumkin.

Baʼzi birovlarda oʻspirinlik joʻshqin va krizislar jiddiy emotsional qiyinchiliklar va xulq-atvordagi qiyinchiliklar; atrofdagilar bilan va oʻzi bilan boʻladigan kuchli konfliktlarning mavjudligi bilan xarakterlansa, boshqalarda esa bir tekis kechadi, bunda kattalar hayotiga oʻtish ancha engil, biroq maʼlum darajada passiv boʻladi. Bunday oʻspirinlar tarbiyachilarga unchalik koʻp tashvish keltirmaydilar, ammo ularning taraqqiyotida moslashish (muvofiqlik) mexanizmlari mustaqillikning shakllanishini toʻsib qoʻyishi mumkin. Oʻspirinlikning 3-tipi sakrashga oʻxshash boʻladigan tez oʻzgarishlar bilan xarakterlanib, shu bilan birga ular shaxs tomonidan (effektiv, samarali) nazorat qilinadi, hamda shiddatli emotsional buzilishlarsiz kechadi. Bunda oʻspirinlar oʻzlarining hayotiy planlarini erta aniqlab oladilar, bunday yigit va qizlar yuqori darajadagi oʻzini nazarot qilish, intizomlilik, muvaffaqiyatga erishish ehtiyojining mavjudligi bilan ajralib turadilar. Ular oʻzlarining shaxsiy hayotlarini aktivlik bilan quradilar shakllantiradilar, biroq ularda oʻz-oʻzini kuzatish va emotsional hayot kuchsizroq rivojlanadi.

Koʻpchilik oʻspirinlarda qiziqishlar aniq farqlanadi va ular faoliyatining u yoki bu turini afzal, deb hisoblaydilar. Baʼzi oʻspirinlar – aqliy mehnatni, boshqalari – jismoniy, uchinchilari – kishilar bilan muloqotni, toʻrtinchilari – jamoat ishlarini sevsalar, beshinchilari – hammasi bilan birma-bir qiziqib chiqadilar, yana boshqalari esa hammasiga bir xilda befarq munosabatda boʻladilar. Ularning motivatsiyalari ham turli-tuman:

1 – yutuqqa erishish va oʻzini tekshirib koʻrish ehtiyoji;

2 – kimgadir foyda keltirish;

3 – bogʻliqlik hissi va atrofdagilarning qoʻllab-quvvatlashi ehtiyoji;

4 – konfliktlardan qochish va hokazo.

Bularning barchasi tarbiyachidan oʻylab va ehtiyotkorlik bilan munosabatda boʻlishni talab qiladi. Oʻspirinlik – birlamchi ijtimoiylashuvning yakunlovchi bosqichi.

Bu esa oʻquv muassasalari oldiga oʻzaro bir-biri bilan bogʻliq boʻladigan 3ta vazifani hal qilishni qoʻyadi:

Mehnatga
tayyorlash

Oilaviy
hayotga
tayyorlash

Fuqarolik
burchlarini
bajarishga
tayyorlash

Bu vazifalarni alohida-alohida hal qilish mumkin emas. Tarbiyaga kompleks ravishda yondoshish lozim. Bu esa g'oyaviy – siyosiy, mehnat va ahloqiy tarbiyaning uzviy bog'liqligini bildiradi. Bunday tarbiyani amalga oshirishda faqatgina o'quv muassasi emas, balki boshqa jamoat tashkilotlari ham qatnashadi. Tarbiyaning samarali bo'lishi uning barcha kanallari – ota-onalar, maktab, yoshlar tashkilotlari, tengdoshlarning norasmiy jamiyatlari va ommaviy matbuot vositalarining hamkorligi hamda muvaffaqiyatli faoliyatga bog'liq bo'ladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Ilk o'spirinlik chegaralari qanday belgilanadi?
2. Ilk o'spirinlikda jismoniy rivojlanishga xos qanday xususiyatlar farqlanadi?
3. Ushbu yosh davrida psixik rivojlanishda qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?
4. Ilk o'spirinlik davrida kasbga yo'naltirish qanday xususiyatlarga ega?

MAVZU: O'SPIRINLIK DAVRI

Reja:

1. O'spirinlik davrida jismoniy rivojlanish xususiyatlari.
2. O'spirinlarda bilish jarayonlarining o'sishi va sifat jihatdan o'zgarishi.
3. O'spirin shaxsining shakllanishi.
4. O'spirinlarda e'tiqod va dunyoqarashning shakllanishi.

Tayanch iboralar: o'spirinlik, jismonan yetuklik, abstraktlash, irodaviy sifatlarning va xarakter xislatlari, e'tiqod, dunyoqarash.

Yigit va qizlar 18 yoshda jismonan yetuklikka erishadi. Ularning jismoniy rivojlanishi kattalarnikidan deyarli farq qilmaydi. Endi organizmning gurkirab o'sishi va rivojlanishi asosan to'xtaydi. Jismoniy rivojlanishning "tinch" davri boshlanadi. Organlarning tarkib topishi va organizm to'qimalarining takomillanishi nihoyasiga yetadi. O'spirinlarning jismoniy baquvvat, mehnatga qobiliyatli bo'lishi ularda bir qator jismoniy va aqliy ishlarni mustaqil bajara olish xususiyatining tarkib topishiga ta'sir etadi.

Qiz va yigitning bo'yiga o'sishi, og'irligining ortishiga qaramay sport bilan haddan tashqari ko'p shug'ullanishi yoki o'ta og'ir jismoniy mehnat qilishi uning organizmida, ayniqsa, suyaklarida yomon iz qoldiradi. O'spirinlarning o'z yoshi va kuchiga yarasha jismoniy mehnat, fizkultura bilan muntazam shug'ullanishi hayotiy ahamiyat kasb etadi. O'spirinlik davrida uning organizmi mustahkamlanishi kerak. Bu davrda o'spirinning jismoniy normal rivojlanishiga ahamiyat bermaslik yoki uni o'z yoshi va kuchiga mos kelmagan ish bilan band qilib qo'yish nihoyatda zararlidir. Organizmdagi bu o'zgarishlar faqat o'spirinning og'irligiga, bo'yiga mos bo'lmay, balki o'pka, yurak, qon tomirlariga ham, asab tizimining faoliyatiga ham ta'sir etadi. O'spirinlarda yurak charchashi-harsillash, yurakning to'xtab-to'xtab ishlashi kabi hollar asta-sekin yo'qolib boradi. Bunday hollar bo'lmashligi uchun o'spirinning asab tizimi sog'lom bo'lishi kerak.

Demak, yigit va qizlar uchun jismoniy mehnat, aqliy faoliyat va dam olishni to'g'ri yo'lga qo'yish juda katta ahamiyat kasb etadi.

Bu davrda o'spirinning asab tizimida ham, faoliyatida ham o'zgarish bo'ladi. Bu o'zgarish miya hajmining kengayishi bilan bog'liq bo'lmay, balki miya hujayralari tuzilishining rivojlanishi bilan ham bog'liqdir.

O'spirinlikda bosh miya po'stlog'idagi hujayralarning tuzilishi katta kishilarning miya po'stlog'i xususiyatiga asta-sekin yaqinlashadi. Bosh miya po'stlog'ining atroflarida asab bog'lanishlarining soni ko'payadi. O'qish va mehnat qilish natijasida bosh miya yarim sharlarida analitik va sintetik faoliyatning rivojlanishiga imkoniyat tug'iladi. Bu holat, o'z navbatida tashqi ta'sirni aniq ajrata oladigan xususiyatni o'stira oladi, farq qilish xarakteridagi (differensiallashgan) tormozlashni vujudga keltiradi. Ularda abstraktlash, atrofdagi voqea va hodisalarni umumlashtirish qobiliyatining o'sib borishini, aqliy faoliyatida analitik va sintetik jarayonlarning murakkablashishini ko'rish mumkin. Shuni ham aytib o'tish kerakki, o'spirinlarda bosh miya yarim sharida tashqi qo'zg'atuvchilarga nisbatan ta'sirlanishning haddan tashqari kuchayganligi aniqlanadiki, bunda normal faoliyat buziladi. Bunga asosan o'qish rejimining buzilishi, kam uxlash, charchash, chekish, qattiq ishlash, tartibsiz ovqatlanish va boshqa odatlar sabab bo'ladi.

O'spirinlarning bilish jarayonlari ta'lim va unumli mehnatning hal qiluvchi ta'siri ostida taraqqiy etib boradi. Uning taraqqiysi bilan o'quv faoliyati bir-biriga chambarchas bog'langan: bir tomondan o'quv faoliyati bilish jarayonlarini taraqqiy ettirsa, ikkinchi tomondan, taraqqiy etib va murakkablashib boruvchi bilish jarayonlari o'quv faoliyatiga munosabatni o'zgartiradi.

O'spirinlik yoshida o'qishga munosabat keskin o'zgaradi. O'qish ko'proq ongli, ma'lum maqsadga qaratilgan bo'lib qoladi. ko'pchilik yigit va qizlar ma'lum ixtisoslikni tanlab o'qiydilar, yangi bilim, atama va tushunchalarni zavq bilan o'zlashtiradilar, mas'uliyatni his qiladilar, xalqqa xizmat ko'rsatish ishtiyoqi o'qishning asosiy motivi bo'lib qoladi. Bu vatanparvarlik tuyg'usining shakllanishiga sabab bo'ladi.

Shuningdek, bu davrda o'spirinlarning o'qituvchi bahosiga munosabati o'zgaradi. Bahoni oshirib yoki kamaytirib qo'yish ularni hayajonlantiradi va hatto fanga bo'lgan qiziqishini kamaytiradi.

O'spirinlik davrida aqliy taraqqiyotda ham katta o'zgarish ro'y beradi. Tez takomil etayotgan ong barcha bilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatib, ularni mukammallashtiradi. Mushohada qilish qobiliyati bolalarning qiziqishi, idrok va xotira jarayoni bilan shakllanadi.

O'spirinlarning bilish jarayonlari o'smirlarning bilish jarayonlaridan sifat jihatidan farqlanadi. Ular o'zlarning bilish jarayonlarini (idrok, xotira, xayol, tafakkur, shuningdek o'z diqqatini) to'la to'kis egallab oladilar. Ular hayot va faoliyatning muayyan vazifalariga bo'ysundiradilar. Xotirani rivojlantirishda mavhum so'z-mantiq xotira, ma'nosiga tushunib, esda olib qolishning roli sezilarli ravishda, ortadi. Garchi ixtiyoriy xotira ustunlik qilsada, ixtiyorsiz esda olib qolish ham o'spirin tajribasidan chiqib ketmaydi. U faqat o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. O'spirinlarning qiziqishlari, xususan ularning bilimga oid va kasb tanlashga oid qiziqishlari bilan ko'proq bog'lanadi. Shu bilan birga aktiv ravishda bilim egallashi, o'qish va jamoat faoliyatida har holda ixtiyoriy xotira yetakchi rol o'ynaydi. Takrorlashga asoslangan so'zma-so'z yodlab olish bu yoshda keng tarqalmaydi. So'zma-so'z yodlab olish qanday alohida hollarda zarurligini (ba'zi bir qat'iy ta'riflar, ifodalalar va qoidalarni yodlash) o'quvchilar yaxshi tushunadilar. O'spirinlar esda saqlab qolish usullaridan reja matnlarini, jadvallarni, ma'ruzalarni tuzish, asosiy fikrlarni ajratib ko'rsatish va ostiga chizish, ilgari ma'lum bo'lgan fikrlarga taqqoslash, solishtirish usullaridan o'smirlarga qaraganda beqiyos darajada keng sur'atda foydalanadilar. SHu bilan bir qatorda, o'smirlar ba'zan ma'nosiga tushunib yodlash usullariga, masalan, o'quv matnining ayrim qismlarini qayta esga tushirish bilan almashinadigan takrorlash usuliga e'tiborsizlik bilan qaraydilar, bu usullar ularning fikricha, "kichik o'quvchilarga" xos. O'spirinlar esda olib qolishga odatda alohida-alohida yondoshadilar, nimani so'zma-so'z esda olib qolish, nimani esda olib qolmasdan faqat tushunib olish kifoya qilishini qayd qiladilar.

Yuqorida xotira to'g'risida aytilgan ko'p narsalarni o'spirinlarning diqqatiga oid tavsiflarga ham to'la asos bilan tadbic

qilish mumkin. Qiziqishlarning differensiallashganligi diqqatning tanlovchanligini, ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqatning roli ancha ortishini belgilab beradi. Lekin ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat faqat epizodik tarzda vujudga kelishi bilan o'spirinlik yoshidan farqli o'laroq, o'smirlik yoshida barqaror hayotiy qiziqishlar mavjud bo'lgan sharoitda bu diqqat doimiy bo'lishi mumkin. O'spirinlik yoshida ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat bilan bir qatorda ixtiyoriy diqqatning ahamiyati ham ortadiki, uni I. V. Straxov ko'rsatib o'tgan bo'lib, u o'quvchilar o'quv materiali bilan bevosita qiziqmasdan, o'rganilayotgan hodisalarning hayotiy ahamiyatini tushunib unga diqqatlarini qaratishlariga oid holatlarni tekshirgan.

Diqqatni ko'chirish va taqsimlash qobiliyati sezilarli ravishda rivojlanib, takomillashib boradi. Xususan, diqqatni taqsimlash bir vaqtning o'zida o'qituvchining tushuntirgan narsalarini ham tinglash, ham ma'ruza – suhbatni yozib borish, o'z javobining ham mazmunini, ham shaklini kuzatib borish mahoratining shakllanishida o'z aksini topadi. Litsey va kollej o'quvchilari o'quv ishlari jarayonida o'zlariga ta'sir qiladigan chalg'ituvchi narsalarga o'smirlardan ko'ra ko'proq qarshi turishga, bardosh berib yengishga qodirdirlar.

Xulosa tariqasida diqqatning o'spirinlar uchun xarakterli bo'lgan yana bir xususiyatini, uning tanlovchanligini ham aytib o'tmoqchimiz. O'spirinlarning ayrimlarida diqqatni tanlovchanligi shu narsada ham ko'rinadiki, ular o'quv materialini idrok qilar ekanlar, hamma vaqt uning ahamiyatiga baho berishga, uni amaliy jihatdan ahamiyatliligi nuqtayi nazaridan idrok qilishga harakat qiladilar. O'quvchi mazkur bo'limning muhimligini aniqlab olgach, uni aktivlik bilan idrok qiladi. Agar unga material muhim bo'lib tuyulmasa, u o'z diqqatini susaytiradi. Shunisi qiziqki, diqqatning bu o'ziga xos harakati ko'pincha atayin ro'y bermaydi: O'spirin hamma vaqt ham o'z diqqatining ikkilanishlari haqida o'ziga hisob beravermaydi. Odatda o'spirinning diqqati shu sohadagi muayyan bilimlarni amalda tatbiq etish haqida gap borgan vaqtdagina ixtiyorsiz ana shu predmetga qaratiladi.

OTMlarida o'quv faoliyatining o'ziga xos tarzda tashkil etilishining ta'siri ostida o'spirinlarning fikrlash faoliyatida, aqliy ishlar xarakterida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Ma'ruza

tipidagi daralar. laboratoriya va boshqa amaliy ishlarni mustaqil ravishda bajarish, referatlar, mustaqil ishlar yozish tobora ko'proq ahamiyat kasb eta boshlaydi, o'spirin o'zi o'rganayotgan materialni ko'pincha mustaqil tushunib olishga to'g'ri keladi, buning natijasida uning tafakkuri tobora aktiv, mustaqil va ijodiy xarakter kasb eta boradi, fikrlash faoliyati yanada yuqoriroq umumlashtirish va abstraksiyalash-tirish darajasi bilan hodisalarni salbiy jihatdan tushuntirish tendensiyasining o'sishi, ayrim fikrlarning haqiqiy yoki soxta fikrlar ekanligini dalillar keltirib isbotlay olish bilan, chuqur xulosalar chiqara olish, o'rganilayotgan narsani sistemaga solib bog'lay olish bilan xarakterlanadi.

O'spirin barcha faoliyat bosqichida mustaqil fikr yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchilikdir.

O'spirinlarga adabiy qahramon qiyofasini ifodalash, asar mohiyati, mazmuni va g'oyasi yuzasidan mustaqil holda hukm va xulosa chiqarish topshirilganda ular, birinchidan, asarni o'qishgan, biroq hech qanday xulosa chiqarishmagan, ikkinchidan, mavzuga ijodiy yondoshmasdan o'qituvchining har bir so'zini esda saqlab qolib, hech o'zgarishsiz qaytadan aytib berishga harakat qilishgan uchinchidan, o'zlari maktabdan va sinfdan tashqari faoliyatlarida eshitganlari, o'qiganlari bilan o'qituvchining axboroti, ma'lumoti, xabarni umumlashtirib javob berishgan, to'rtinchidan, o'z fikrlarini bayon etishga qiynalganlarida asardan ko'chirma keltirishgan O'spirinlarda nazariy tafakkurni shakllantirishda to'garak va fakultativ mashg'ulotlar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o'spirin o'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishda fan o'qituvchilari, guruh rahbarlarining siymolari muhim rol o'ynaydi, ular o'spirinlarda o'rganilayotgan narsa va hodisalarning obyektivligi, haqqoniyligi, to'g'rililigiga ishonch hosil qilishlari, ulardan qanoatlantirishlari va ularni isbotlashga o'rgatib borishlari zarur. Ikkinchidan fan o'qituvchilari ularni narsa va hodisalar to'g'risida original fikr yuritishga yo'llashlari kerak. Uchinchidan, o'quvchilarning mashg'ulotlarda qo'llanaverib, ma'naviy eskirgan, bir qolipdagi so'zlardan, iboralardan foydalanishlariga yo'l qo'ymasliklari kerak. To'rtinchidan, fan o'qituvchilari o'spirin yigit va qizlarga bilimlarini amaliyotga tatbiq qilishni o'rgatishlari shart, buning uchun ularda amaliy malakalarni shakllantirishga harakat qilishlari lozim.

O'spirin fan asoslarini o'qish va tushunish orqali mustaqil fikrlashga, mulohaza yuritish va munozaraga o'rgana boradi. Unda asta-sekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtayi nazari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi. Ularda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidek keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojlana boshlaydi. Tafakkurning tanqidiyligini tarbiyalashda o'qituvchi o'quvchining o'ziga xos tipologik xususiyatiga, aqliy kamolot darajasiga, bilimlari saviyasiga, mulohaza doirasining kengligiga, nutq qobiliyatiga, shaxsiy nuqtayi nazariga, o'qishga nisbatan munosabatiga, qiziqishining xususiyati va darajasiga, aqliy faoliyat operatsiyalarini qanchalik bilishiga, mavjud o'qish ko'nikmasi va malakalariga alohida e'tibor berishi lozim.

O'spirin tafakkurining sifatini uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, tezligi tashkil qiladi. Tafakkurning mazmundorligi deganda o'spirin ongida tevarak – atrofdagi voqelik bo'yicha mulohazalar va tushunchalar qanchalik joy olganligi nazarda tutiladi. Tafakkurning chuqurligi deganda moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatlari o'zaro bog'lanishi va munosabatlari o'spirinning fikrlashida to'liq aks etishi tushuniladi. Tafakkurning kengligi esa o'zining mazmundorligi va chuqurligi bilan bog'liq bo'ladi. O'spirin narsa va hodisalarning eng muhim alomat va xususiyatlarini mujassamlantirsa, o'tmish, hozirgi zamon va kelajak haqidagi mulohazalarini bildirsa, buni keng tafakkur deyiladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda, o'spirin tashabbuskorlik bilan o'z oldiga yangi vazifalar qo'ya bilishi va ularni hech kimning yordamisiz oqilona usullar bilan bajara olishi tushuniladi. Aqlning tashabbuskorligi deganda o'spirinning o'z oldiga yangi g'oya, muammo va vazifalar qo'yishini, ularni amalga oshirishda samarador vositalarni ham o'zi topishiga intilishini anglaymiz. Aqlning pishiqligi vazifalarni bajarishda yangi usullarni tez izlab topish va qo'llay olishda, eskirgan vositalardan qutulishda namoyon bo'ladi. Agar u muayyan vaqt ichida ma'lum soha uchun qimmatli yangi fikrlarni aytgan bo'lsa, nazariy va amaliy vazifalarni hal qilishda yordam bersa, buni samarador tafakkur deyiladi. Tafakkurning tezligi savolga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi.

O'spirinlik davrida o'qish faoliyati avvalgi davrdagidan farq qiladi. OTMlarida o'qish mashg'ulotlari ancha murakkablashadi, bir qator yangi fanlar o'qitila boshlaydi, dars mazmuni kengayadi, bilim hayot va amaliy ishlar bilan qo'shib olib boriladi, o'quvchidan nazariy fikrlash, bilimlarni amaliy masalalar bilan qo'sha bilish talab qilinadi. O'spirin materialni tushunib va uni hayotga tadbiiq eta bilishning zarurligini tushuna boradi, tajribasi ortadi va bilimning mustaqil hayotga nima keragi bor degan savolni qo'ya boshlaydi. Shuning uchun ham dars hayot bilan, tajriba bilan bog'lansagina talabada qiziqish uyg'otadi.

O'spirin tafakkurining tezligi qator omillarga bog'liq. Bular:

1. • fikrlash uchun zarur materialning xotirada mustahkam saqlanganligi
2. • uni tez yodga tushira olishga
3. • muvaqqat bog'lanishning tezligiga
4. • turli his – tuyg'ularning mavjudligiga
5. • o'spirinning diqqati va qiziqishiga
6. • o'spirinning bilim saviyasiga, qobiliyatiga, egallagan ko'nikma va malakalariga

Yana shu narsa xarakterliki, bu davrga kelib o'spirinlar o'zlariga ma'qul bo'lgan yo'nalishni – ilmini oshirishi va kasb-hunar egallashni tanlagan bo'ladilar, talabalarning qiziqishlari ularning ehtiyojlari, intilishlari asosida tarkib topadi. Bunday o'quvchilar ko'p hollarda boshqa fanlarni o'zlashtirishga yetarli ahamiyat bermaydilar. Fan o'qituvchilari bu holning tezda oldini olishlari zarur. Buning uchun darsda talabalarning ijodiy faolligini oshirishga harakat qilish, savol-javoblar, munozaralarni, yangi pedagogik texnologiyani keng qo'llash kerak. Har bir fan o'qituvchisi talabalarda o'z faniga qiziqish uyg'ota olishi, mazkur

fanning o'spirinning kelajak hayotida muhim ahamiyat kasb etishini ular ongiga etkaza bilishi kerak. O'spirinlarning o'rganayotgan fanlarining faqat nazariy tomonlarini emas, ularni amaliyot bilan, hayot bilan bog'lashga o'rgatish kerak.

Bu davrda o'spirinlar ko'p narsaga qiziqib ochiq savollar bera boshlaydilar, ularning savollari javobsiz qolmasligi, ularni o'z ichki kechinmalarini yashirmaslikka o'rgatish kerak.

O'spirinlar o'qish faoliyatidagi xarakterli xususiyatlaridan yana biri ularni mustaqillikka, mustaqil ravishda ishlashga o'rgatishdir. Bu davrdagi mustaqil ishlar, asosan yozma ishlardan, darslarda tushuntirishning yangi usuli – ma'ruzalarni yozib olishdan iborat bo'ladi. Talabalar ko'proq musaqil fikrlash, ijodiy ishlash bilan band bo'la boshlaydi. O'spirinlar bilim asoslarini chuqurroq egallashga harakat qiladilar. Ularning bunday harakatlarini, qiziqishlarini qo'llash kerak.

OTMLarida yaratilgan shart-sharoitlar bilim olish va kasbiy ko'nikmalarning shakllanishiga puxta zamin yaratuvchi moddiy texnik asos ularning puxta bilim olishlarida muhim omildir. O'spirinlarda, voqelikka ilmiy jihatdan munosabatda bo'lishning tarkib topishi ularning ilk o'spirinlardan asosiy farq qiladigan tomonidir. Ularda nazariy bilimlarning ortib borishida auditoriyadan tashqari ishlar, to'garaklar, ularda referat va ma'ruzalar bilan ishtirok etish, ilmiy tadqiqot ishlarida ishtirok etish ijobiy rol o'ynaydi.

O'spirinlarda materialni chuqur, keng o'zlashtirishda xayol jarayoni muhim o'rin tutadi. Ma'lumki, o'quv materialini o'zlashtirishda tasavvur xayoli katta rol o'ynaydi. Ko'pgina talabalar tarixiy voqealar, geografik ma'lumotlar, adabiy obrazlar, hatto, matematik bilimlarni yaqqol tasavvur eta olmasa, ularning ma'nosini chuqur tushuna olmaydi. Yigit va qizlarda tasavvur xayoli bilan birga ijodiy xayol ham muhimdir. Masalan, asbob va mashinalarning texnik konstruksiyasini yasashda, dramatik to'garaklarda va boshqa qator faoliyatlarda bu xayollardan foydalaniladi. Orzu xayolning maxsus shaklidir. O'spirinlik davridagi orzu shaxsiy sifatlarning shakllanishiga juda kuchli ta'sir ko'rsatadi.

O'spirin shaxsining har tomonlama kamol topishida aqliy faoliyatlaridagi o'ziga xos xususiyatlardan tashqari, ularning

hissiyotlari, iroda va shaxslaridagi o'ziga xos individual xususiyatlarning roli ham nihoyatda kattadir.

O'spirindagi o'zini anglash turmush, o'qish, mehnat va sport faoliyatlari taqozosi bilan namoyon bo'ladi. O'quv dargohidagi odatlanilmagan vaziyatning, shaxslararo munosabat va muloqot ko'lamining kengayishi o'zining aqliy, axloqiy, irodaviy his-tuyg'ularining xususiyatlarini oqilona baholash, qo'yilayotgan talablarga javob tariqasida yondoshish o'zini anglashni tezlashtiradi. Ular avval, o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini, yutuq va kamchiliklarini, munosib va nomunosib qiliqlarini aniqroq baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar, o'z shaxsiy fazilatini, xulq-atvorini, aqliy va jismoniy mehnat faoliyatini tahlil qilish, qiyosiy baholash mayli kuchayadi. O'spirin o'z ma'naviyati va ruhiyatining xususiyatlarini to'laroq tasavvur eta olsa ham, ularni oqilona baholashda kamchiliklarga yo'l qo'yadi. Natijada u o'z xususiyatlariga ortiqcha baho berib, manmanlik, takabburlik, kibrlanish illatiga duchor bo'ladi, o'rtoqlari va o'qituvchilariga g'ayritabiiy munosabatda bo'la boshlaydi, ayrim o'spirinlar esa, o'z xatti – harakatlari, aqliy imkoniyatlariga past baho beradilar.

O'spirinlik yoshida yana bir xususiyat murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon hissi, o'z qadr – qimmatini e'zozlash, sezish va fahmlashga moyillikdir. Masalan, o'spirin yigit va qiz sezgirlik deganda nozik, nafis holatlarning farqiga borish, zaruratni tez anglash, xolisona yordam uyushtirishni shaxsning nafsoniyatiga tegmasdan amalga oshirishni tushunadi. O'spirin o'zining ezgu niyatini baholashga jamoada o'z o'rnini belgilash nuqtayi nazaridan yondoshadi, chunonchi, "O'zim tanlagan mutaxassislikka yaroqlimanmi?", "Jonajon respublikam, ota-onamga munosib farzand bo'la olamanmi?" "Jamiyatning taraqqiyotiga o'z ulushimni qo'sha olamanmi?" degan savollarga javob qidiradi. O'qituvchi unga juda ustalik, ziyraklik bilan yordam berishi, har bir mulohazasida pedagogik – psixologik nazokatga rioya qilishi kerak, shunda o'spirin yigit-qizlarda o'z kuchiga va imkoniyatiga ishonch hissi paydo bo'ladi.

O'spirinda o'zini anglash negizida o'zini o'zi tarbiyalash istagi tug'iladi va bu ishning vositalarini topish, ularni kundalik turmushga tadbiq qilish ehtiyoji vujudga keladi. Lekin o'zlarining o'zini o'zi tarbiyalash psixologiyasidagi mavjud nuqsonlarga

barham berish, ijobiy xislatlarni shakllantirish bilan kifoyalanib qolmay, ularni kattalarga xos ko'p qirrali umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

O'spirinlarda ideallar bir necha ko'rinishda namoyon bo'lishi va aks etishi mumkin. Masalan, ular taniqli kishilarning qiyofalari, badiiy asar qahramonlari timsolida o'zlarida yuksak fazilatlarini (sifatlarini) gavdalantirishni orzu qiladilar. Biroq yigitlar bilan qizlar o'rtasida ideal obrazini tanlashda katta farq bo'ladi. Masalan, qizlar ko'pincha mehnatkash ayolning jozibali, nazokatli, iboli, iffatli jamoat arbobining, badiiy asar qahramonining xususiyatlari mujassamlangan qiyofalarni ideal darajaga ko'taradilar. Ammo ayrim o'spirinlar ideallashtirishga arzimagan salbiy xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslarga taqlid qiladilar – baquvvat yo'lto'sar, kishilarni laqillatib ketadigan qallob, kinofilmdagi "mafiya boshlig'i" kabilar emasligini tushuntirish kerak.

O'qituvchi va tarbiyachilar o'quv yurti bilan birgalikda ana shunday ideallarni ustalik va ehtiyotkorlik bilan fosh etishlari, o'spirin yigit – qizlarga taqlid qilish uchun munosib namunalar tanlashda yordam berishlari kerak. Bu jihatdan o'qituvchi va tarbiyachilarning shaxsiy namunasi va kattalarning obro'si juda katta rol o'ynaydi.

O'spiringa o'z shaxsining xususiyatlarini, xarakter xislatlarini obyektiv ravishda tahlil qila bilishda, irodaviy sifatlarini tarbiyalashning aniq maqsadi va sabablarini anglab etishida, o'zining nuqsonlarini aniq his qilish va shunga qarab xarakterning qanday xususiyatlarini o'zida rivojlantirishi zarurligini, qaysi xususiyatlarga esa barham berish kerakligini hal etishda yordam ko'rsatish zarur.

O'spirinlarda irodaviy sifatlarining va xarakter xislatlarini tarbiyalash o'quv dargohidagi jamoatchilik tashkilotlari, pedagoglar jamoasining tarbiyaviy ta'siri doirasida amalga oshishi shart. Zero, o'spirin shaxsining takomillashuvi jamoada munosib o'rin egallash, ijtimoiy burchni anglash va foydali mehnatga qiziqishiga xizmat qilishi kerak. Jamoaning qiyinligi borgan sari ortib boradigan topshiriqlarini bajarishga odatlanar va tobora ortiq mustaqillikni hamda tashabbuskorlikni talab qiladigan harakatlarni amalga oshirar ekan, o'spirin o'zida zaruriy irodaviy sifatlarini

tarkib toptiradi, muvaffaqiyatli irodaviy harakatlar tufayli o'z kuchiga ishonch hosil qiladi, o'sayotganini sezadi va boshqalar bilan birgalikda qiladigan faoliyatidan tobora ko'p qanoatlanish hissini kechiradi.

O'spirinlarda balog'atga etish tuyg'usi takomillashib borib, o'zining o'rnini belgilash va ma'naviy dunyosini ifodalash tuyg'usiga aylanadi. Bu hol uning o'zini alohida shaxs ekanligini, o'ziga xos xislatini tan olinishiga intilishida aks etadi. Bunga esa modaga mayl qo'yish, murakkab tasviriy san'atga, musiqaqa, kasb-hunarga qiziqishini namoyish qilish yaqqol dalildir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'spirin qizlar katta yoshdagilarning ta'siriga osonroq beriladilar, o'spirin yigitlar esa kattalardan ko'ra tengdoshlari ta'siriga ko'proq beriladilar. Shuning uchun o'spirin shaxsining tarkib topishiga o'quv dargohidagi muhit, xususan guruh jamoasi, rasmiy va norasmiy tengqur boshliqlar kuchli ta'sir etadi, guruh jamoasi umumiy maqsadni belgilashga, jamoa a'zolari o'rtasida iliq munosabatlar o'rnatishga, shaxsiy va jamoatchilik munosabatlari rivojlanishiga imkoniyatlar yaratadi. Jamoa ta'sirida matonatlilik, jasurlik, sabr-toqatlik, kamtarlik, intizomlilik kabi fazilatlar takomillashadi va xudbinlik, loqaydlik, munofiqlik, laganbardorlik, dangasalik, qo'rqqoqlik, g'ayirlik singari illatlarning barham topishi tezlashadi. Jamoa a'zolari o'rtasidagi ahillik, birlik, yagona maqsadga intilish, iliq psixologik iqlim mavjud salbiy xatti-harakatlarni yo'qotish uchun xizmat qiladi.

O'spirin shaxsining shakllanish jarayonida jamoat tashkilotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning yuksak talablar qo'yishi natijasida o'spirinlarda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, mas'uliyatlilik, tanqidiylik singari fazilatlar barqarorlashadi, g'oyaviy-siyosiy vatanparvarlik, hamkorlik tuyg'ularini mukammal bosqichga ko'taradi. Ana shularni kuzatib tadqiq etgan psixolog L. I. Umanskiy o'spirinlardagi tashkilotchilik qobiliyati o'zaro uzviy bog'liq quyidagi qismlardan iboratligini ta'kidlaydi:

Tashkilotchilik tuyg'usi (psixologik topqirlik, kashfiyotchilik, odob, amaliy, aql-idrokda o'z ifodasini topadi)

Tengdoshlariga emotsional-irodaviy ta'sir ko'rsatish imkoniyati (muammolar yechimiga jalb qilish, ularning kuch g'ayratini biriktirish)

Tashkilotchilik faoliyatiga moyillik (emotsional his-tuyg'u, ijobiy munosabat, qat'iy qiziqish va h.k)

L. I. Umanskiyning fikricha, o'spirin namunali tashkilotchi bo'lishi uchun unda quyidagi xislatlar bo'lishi kerak:

axloqiy xislatlar

- jamoatchilik, samimiylik, tashabbuskorlik, mehnatsevarlik

irodaviy xislatlar

- qat'iyat, batartiblik, intizomlilik

emotsional hislar

- xushchaqchaqlik, yangilikni his etish, o'z kuchiga ishonch

O'spirinlarni yana bir muhim xislati ularda yuksak darajada do'stlik, o'rtoqlik, ulfatchilik, muhabbatning vujudga kelishidir. Shu his-tuyg'ular yigit va qizlarning ma'naviyati va psixologiyasida qanday tus olishiga qarab, tarbiyaviy chora va tadbirlarni amalga oshirish yaxshi natija beradi. Bu yoshdagi do'stlik o'zidan kichiklar orasidagi do'stlikdan o'z motivlarining chuqurligi va uning oldiga qo'yilgan talabalarning yuksakligi bilan farq qiladi, beg'arazligi, bir-biriga ishonchi, doimiy yordamga tayyorligi, birgalikdagi faoliyatlarida bab-baravar harakat qilish

bilan ajralib turadi. Psixolog tili bilan aytganda, do'st bu "Alter ego", ya'ni ikkinchi "Men" bo'lib, u o'sha paytdagi "Men"ning bir qismi sifatida idrok qilinadi. Bu shunday odamki, shaxs u bilan barcha dardu-hasratlarini muhokama qiladi, muammolarini uning oldiga to'kib soladi. Do'stlikni asosiy sharti – o'zaro bir-birini tushunish, shu shart bajarilmasa, do'stlik haqida gap bo'lishi mumkin emas. Agar ana shunday tushunish bo'lsa, do'stlar gap – so'zsiz ham, qiliqlar, yuz ifodasi, yurish-turishiga qarab ham bir-birlarini tushunib olaveradilar.

Do'stlik elementlari (N. N. Obozov bo'yicha):

1. • o'zaro tenglik
2. • O'zaro yordam
3. • munosabatlardan qoniqish
4. • o'zaro ishonch
5. • q bir-birini qabul qilish
6. • o'zaro hurmat
7. • o'zaro bir-birini tushunish

Do'stlikning boshqa intim, emotsional xislatlardan farqi shuki, u odatda bir jins vakillari o'rtasida bo'ladi va do'stlar odatda 2 kishi, ayrim hollarda 3-4 kishi bo'lishi mumkin. Ikki jins vakillari o'rtasida ham do'stlik bo'lishi mumkin. Faqat u ko'pincha tanishuv bilan sevgi- muhabbat o'rtasidagi oraliqni to'ldirishga xizmat qiladi. do'stlarga xos bo'lgan sifatlarga bir-birini ayash. g'amxo'rlik qilish, shaxsiy muammolarga befarq bo'lmaslik, qo'llab quvvatlash, mehr kabilar kiradi. Ularing ardoqlanishi do'stlikni uzoq davom etishi va ikkala tomon manfaatiga mos ishlarni amalga oshirishga undaydi. Do'sti yo'q o'spirin o'zini juda

baxtsiz, nochor hisoblaydi. Ayniqsa, agar do'sti xoinlik qilsa yoki uning kutishlariga zid ish qilsa, bu holat juda qattiq ruhiy iztiroblarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham har bir yosh o'z do'stini xafa qilib qo'ymaslik, uning ko'ngliga qarab ish qilishga harakat qiladi. Agar ilk o'spirinlikda do'stlik mazmunan ancha yuzaki, bevosita muloqot maqsadlari asosida tashkil etilgan bo'lsa, yosh o'tgan sari u hayot mazmuni va yuksak qadriyatga aylanib boradi.

Agar do'stlik attraksiya (lotincha attrahere "yoqtirish", "o'ziga jalb etish" bir insonning boshqa bir insonga ijobiy munosabat asosida yoqishi va yoqtirishi, o'zaro moyillikni tushuntiruvchi holat) namoyon bo'lishining birinchi ko'rinishi bo'lsa, sevgi qalblar yaqinlashuvining muhim alomatidir. Sevgi bu nafaqat hissiyot, balki boshqalarni seva olish qobiliyati hamda sevimli bo'la olishdir. Shuning uchun ham o'spirinlar uchun bu hissiyotning borligi juda katta ahamiyatga egadir. Aynan o'smirlik va ilk o'spirinlikdagi sevgi beg'ubor, samimiy bo'lib, yosh o'tgan sari uning mazmuni boyib, boshqa qadriyatlar ham o'rin egallay boshlaydi, o'smir bilan o'spirin sevgisida ham sifat farqlari bor. Masalan, o'smirlar bir-biriga mehr qo'yganda ko'proq tashqi qiyofalari, intellektual imkoniyatlari va ijtimoiy mavqelariga e'tibor beradilar, haqiqiy sevgi o'spirinlik yillarining oxirlarida paydo bo'lib, uning asosiy mezonini endi tashqi belgi va afzalliklar emas, balki insoniy fazilatlar hisoblanadi.

O'spirinlik davrida vujudga keladigan his-tuyg'ularni to'g'ri iroda etish, yigit va qizlarga sevgi munosabatlarining naqadar nozikligini, bo'lajak oilaning baxti haqidagi tushunchalarni to'g'ri anglatish yaxshi natija beradi. Yigit va qizlarning ma'naviy olamida uchraydigan ayrim ziddiyatlarni bartaraf etishda, ularni kelajakda oilaning taqdiriga yuzaki munosabatda bo'lmaslikka o'rgatishda va oila qurishga tayyorlashda jinsiy tarbiya muhim ahamiyatga molikdir.

Ota-onalar va o'qituvchilar yigit va qizlarga sevgining ikki turi – shahvoniy tuyg'u zaminida vujudga keladigan beqaror sevgi va chinakam do'stlik, insoniy munosabatlar asosida paydo bo'ladigan haqiqiy sevgi borilgini tushuntirishlari lozim.

O'spirin yigit va qizlarga erkak va ayolning munosabatlarini yogit'i bilan tushuntirish ota-ona, shifokor, psixolog va

o'qituvchilarning muhim vazifalaridir. O'spirinlarni turmush qurishga tayyorlashda, o'quv yurti bilan oilaning hamkorligi zarur, ro'y berishi mumkin bo'lgan ruhiy, jismoniy iztiroblarning oldini olishda hamkorlikka tayanib ish ko'rish kerak bo'ladi.

Ota-onaning o'zaro yaxshi munosabatlari, mehribonligi, g'amxo'rligi oiladagi farzandlarning munosabatlarini to'g'ri shakllantirishga yordam beradi. Ona qizida muloyimlik, qizlarga xos oriyat, uyatchanlik, ibo, iffat kabi fazilatlarini tarbiyalash bilan birga, unga uy-ro'zg'or yumushlarini ham o'rgatishi lozim. Aks holda nimalar bo'lishini ma'naviy qashshoq, yengil-yelpi hayotga ko'nikib, tubanlik botqog'iga botib qolgan ayrim ayollarning ayanchli qismatidan misollar keltirish orqali tushuntirish zarur.

Oiladagi tarbiyaviy ishlar maktabda mustahkamlanishi va rivojlantirilishi, o'spirinlarni turmush masalasiga ilmiy nuqtai nazardan qarashga o'rgatish, yigitning burchi qizni avaylash, uning sharm-hayosini paymol qilmaslik, taqdiriga yuzaki qaramaslik, qiz esa o'z navbatida uyatchan, sharmi-xayoli, qizlarga mos g'ururli bo'lishi zarurligini guruh rahbari, psixolog, o'qituvchilar o'zaro suhbat, savol-javob, munozaralar uyushtirish orqali o'spirin yigit-qizlar ongiga etkazishlari kerak.

Ko'pchilik ota-onalar o'quvchilik yillarida paydo bo'ladigan sevgi hissidaq biroz cho'chiydilar, uni cheklashga, hattoki, qizlarga taqiqlashni ham afzal ko'radilar. Lekin aynan shu hisning borligi yoshlarni ulug'vorroq, sammimiyroq, har narsaga qodir va kuchliroq qiladi.

Olimlar sevgining yoshlarda paydo bo'lishi va uning psixologik tahlilini o'rganishgan. Ma'lum bo'lishicha, sevgining dastlabki bosqichi – o'zaro yoqtirib qolish – simpatiya bo'lib, bunda asosan sevgi ob'ektining tashqi jozibasi rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek xonatlasini chiroyli qilib tiktirib kiyib olgan qizchanning davrada paydo bo'lishi, tabiiy ko'pincha yigitlarning e'tiborini beixtiyor tortadi. Ularning ko'pchiligi birdaniga, bir vaqtda aynan shu qizchani "yoqtirib" qolishadi. Lekin davradagi qaysi yigit unga ham ma'lum jihatlari bilan yoqib qolsa, o'zaro simpatiya shu ikki shaxs o'rtasida ro'y beradi. Vaqtlar o'tib bu ikki yosh bir necha marta uchrashib turishsa, oddiy yoqtirish sevgiga aylanishi mumkin.

Yana shu narsa aniqlanganki, sevgi bilan bog'liq hissiyotlar har bir jins vakilida o'ziga xos xususiyatlarga bog'liq ekan. Masalan, o'spirin yoshlar qizlarga nisbatan romantizmga beriluvchan, tezgina yaxshi ko'rib qoladigan bo'lisharkan. Ularning tasavvuridagi sevgi ancha romantik, ideal ko'rinishga ega bo'ladi. Qizlar esa yigitlarga nisbatan sekinroq sevib qolishadi, lekin sevgini unutish, undan voz kechish ularda osonroq kecharkan. Agar yigitlar bir ko'rishdayoq yoqtirib qolgan qizni sevib ham qolish ehtimoli yuqori bo'lsa (eksperimentlarda sevgi bilan simpatiyaning korrelyatsion bog'liqligi kuchli), qizlarda bunday bog'liqlik ancha past ekan, ya'ni hamma yoqtirganlarini ham sevmas ekan, umuman simpatiyaning paydo bo'lishi biroz qiyin ekan.

Bundan tashqari, o'spirinlik yillardagi sevgi va muhabbat hissi nafaqat qarama-qarshi jins vakiliga qaratilgan bo'ladi, balki aynan shu davrda ota-onasining qadrlanishi va ularga nisbatan sevgi – muhabbat, yaqinlari – aka-ukalar, opa-singil, hayotda ibrat bo'ladigan kishilarni yaxshi ko'rish, Vatanni sevish kabi oliy hislar ham tarbiyalanadi. Shuning uchun ham haqiqiy yuksak muhabbat sohiblari bo'lmish yoshlarni tarbiyalash – jamiyatda insoniy munosabatlarni barqarorlashtirish, odamlar o'rtasida samimiy munosabatlar o'rnatish va ma'naviyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Ta'limning barcha bosqichlarida ma'naviy tarbiyaning ajralmas bo'lagi sifatida ana shunday samimiy munosablarni tarbiyalash, targ'ib etish, kerak bo'lsa, ana shunday sevgi va sadoqat haqidagi qadriyatlarimizni ular ongiga singdirishimiz kerak. Sevgi va muhabbat hislari keng ma'noda – Vatanga, yurtga, borliqqa, kasbga va yaqin kishilarga qaratilgan bo'lishi mumkin. Yuksak his-tuyg'ularning eng oliysi Vatan tuyg'usi bo'lib, u tuyg'u inson bolasining ilk yoshlik davridanoq ongga va qalbga singib boradi. Zero Vatan hissi, shu Vatanning egasi bo'lmish xalqini bilishdan, uning qadriga etishdan, nimalarga qodir bo'lganini tan olishdan, buyukligini e'tirof etishdan boshlanadi. Vatan va xalq egizak tushuncha bo'lib, birini his qilish uchun ikkinchisi bilish kerak. Shuning uchun O'zbekiston deganda o'zbek xalqini tushunamiz, o'zbeksiz O'zbekistonni xayolga keltira olmaymiz. Vatan hissi – xalqni sevmok, hurmat qilmoq, qadriga etmoq va

e'tirof etmoqdir. O'zbekistonliklar uchun, o'zbekistonlik yoshlar uchun, shu yurt, shu tuproqni sevish, uning qadriga yetish – buyuk ne'mat va shu bilan birga yuksak mas'uliyat hamdir.

E'tiqod shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin – Vatanga e'tiqod, dinga, kasbga, ahloqiy me'yorlarga, go'zalikka va shunga o'xshash. O'spirinlik yoshida ahloqiy e'tiqodning, ahloqiy ongning roli kuchayib borishi bilan ajralib turadi. Pedagoglar va tarbiyachilar yigit va qizlardagi ahloqiy e'tiqodning mazmuniga befarq qaramasliklari, demokratik ruhdagi to'g'ri ahloqiy e'tiqodning tarkib topishiga alohida e'tibor berishlari zarur. O'spirinlarning Vatanga, xalqqa, kasbiga, fanlarga, ahloqiy me'yorlarga bo'lgan e'tiqodi ularning mustaqil jamiyatdagi hayoti va faoliyati ta'siri ostida, jamoa ijtimoiy hayotida faol ishtirok etishi ta'siri ostida rivojlanadi, ahloqiy e'tiqodning mazmuni va mohiyatini ancha chuqur tushuna boshlaydilar. O'spirinlar ko'pgina ahloqiy tushunchalarning ijtimoiy jihatdan ko'p ma'noli ekanligi bilan bog'liq eng nozik tomonlarini ham sezishga qodirdirlar. Burch, vijdon, shaxsiy g'ururlik va o'zining qadar – qimmatini bilish tuyg'ulari haqidagi eng murakkab tushunchalar o'spirinlarni chuqur va har tomonlama tushunib olish uchun etarlidir, ular o'spirinlardan shu jihatdan ham farq qiladilar.

O'spirinlarning hammasi ahloqiy tushunchalarni ana shunday yuksak darajada anglaydi deb ayta olmaymiz. O'spirinning e'tiqodi uning tevarak – atrofdagi voqelik ta'sirida rivojlanib borishdan to'g'ri ahloqiy qarashlar va tasavvurlar albatta tarkib topishi uchun demokratiya va mustaqillik sharoitida yashashning o'zi etarlidir, deb aslo xulosa chiqarmaslik kerak.

Psixologlar va pedagoglarning o'tkazayotgan ko'p sonli tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ko'pgina o'spirinlarning o'quv yurtini bitirish vaqtiga kelib jamoa va tarbiyachilar tomonidan to'g'ri g'oyaviy rahbarlik qilmasdan turib shakllanayotgan ahloqiy e'tiqodi hatto, noto'g'ri va etilmagan bo'lishi mumkin. O'spirinning ahloqiy e'tiqodiga to'g'ri g'oyaviy rahbarlik qilganda ham, tasodifiy holatlar, ba'zi bir o'rtoqlar, ko'pincha esa katta yoshdagi kishilarning nojo'ya xatti- harakatlari ham ta'sir ko'rsatishi mumkin (ta'sir ko'rsatmoqda ham). O'spirin yigit va

qizlar hamisha ham o'zlari kuzatayotgan u yoki bu hodisalar va faktlarni, ba'zi bir adabiy asarlar, kinofilmlar, ayniqsa chet el filmlari mazmunini to'g'ri tushuna olmaydilar. Ba'zi alohida jiddiy hollarda noto'g'ri tarbiya, hayotdagi noqulay sharoitlar, vaziyatlar ta'sirida ba'zi bir yigit va qizlarda shunchaki ayrim yanglish fikrlar va noto'g'ri tushunchalar paydo bo'libgina qolmasdan, jamiyatimizga yot bo'lgan ma'naviy prinsiplar va ustanovkalar ham qaror topishi mumkin. Buning natijasida tegishli vaziyatlarda xatti – harakatlardagi salbiy holatlar, axloqsizlik, surbetlik, shaxsiy narsalar bilan ijtimoiy narsalar o'rtasida ichki ziddiyatlar va ixtiloflar, mehnatni hurmat qilmaslik kabi xususiyatlar kelib chiqadi. Bunda pedagog va psixologlarning asosiy vazifasi noto'g'ri e'tiqod va qaror topib bo'lgan salbiy xatti – harakatlarni o'zlashtirishdangina iborat emas, soxta va demokratik g'oyalarimizga yot bo'lgan axloqiy e'tiqodning tarkib topishiga yo'l qo'ymasdan, ma'naviy e'tiqodni qaror toptirish jarayonida uning mazmuniga ta'sir ko'rsatishdan iboratdir.

Ijtimoiy axloq tajribalarini asta-sekin egallab borish, ma'naviy ongning o'sishi, fan asoslarini o'rganish, nazariy tafakkurning shakllanishi oqibatida o'spirinlar dunyoqarashi qaror topa boshlaydi. Faqat o'spirin yoshlarga nisbatangina chinakam dunyoqarashni shakllantirish to'g'risida jiddiy gapirish mumkin, buning uchun ma'naviy, aqliy, psixik yetuklikning muayyan darajasiga erishilgan bo'lishi zarur. Bizning sharoitimizda to'g'ri dunyoqarash avtomatik tarzda o'z-o'zidan tarkib topadi, deb o'ylash kerak emas. Yot ideologik ta'sirlarning imkoniyati ham mavjudligini hayot tajribalari ko'rsatib turibdi. Shuning uchun o'quv yurtlarining rahbarlari, o'qituvchilar, tarbiyachilar o'quvchilarda chinakam ilmiy dunyoqarashni tarkib toptirishda o'z mas'uliyatlarini his etmog'i lozim. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'lga – kasbi, maslagi va e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. "Yangicha fikrlash" va yangicha tafakkur aynan mastaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqoddir. Dunyoqarash – shaxsning shaxsligini (individ emas), uning ma'naviyatini, ijtimoiylashuvi darajasini ko'rsatuvchi kuchli

motivlardandir. Shuning uchun ham uning shakllanish va o'zgarish masalasi muhim masalalardan bo'lib, hamma vaqt va davrlarda ham o'ta dolzarb bo'lib kelgan.

O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach jamiyatda tub islohatlar boshlandi. Ana shu islohatlarning asosiy yo'nalishlaridan biri – ma'naviy-ma'rifiy islohatlar bo'lib, uning asosiy maqsadi jamiyat a'zolari dunyoqarashini istiqloq ruhida shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi siyosatining asosini ham ularda yangicha hurfiylik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirish tashkil etadi. Bu o'rinda psixologiya o'zgarishlar sharoitida e'tiqod, dunyoqarash va ideallar o'zgarishiga sabab bo'luvchi omillarni quyidagilarga ajratadi:

Ma'naviyat va ma'rifat. Ma'rifat bu odamning tabiat, jamiyat va insonlar to'g'risidagi turli bilimlari, tushunchalari, ma'lumotlari majmui bo'lib, uning mazmuni bevosita shaxs dunyoqarashining mazmun mohiyatini belgilaydi, demak yoshlarga qaratilgan va ular o'qib, o'rganish uchun yo'naltirilgan barcha turdagi ma'lumotlar (kitoblar, ommaviy axborot vositalari orqali, muloqot jarayonida), ular asosida shakllanadigan yangicha tasavvurlar yangicha dunyoqarash uchun zamindir. Mustaqillik yillarida, eski, o'zini tarix oldida oqlamagan mafkuradan voz kechildi, yangi mustaqillik g'oyasi, uning asosiy tamoyillari, yoshlarni ma'rifatli qilish borasidagi vazifalar belgilandi. Ular asosida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi qabul qilindi. Ular yoshlarning eng ilg'or ilm-fan yutuqlaridan boxabar qilish, buyuk allomalar merosini chuqur va teran o'rganish, zamonaviy texnologiyalar asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish, yoshlarni ma'rifatli qilishning barcha shart-sharoitlarini yaratishni nazarda tutadi. Bu say'i-harakatlar ma'naviyat borasidagi islohotlar, o'zbek madaniyati, san'ati, adabiyotini rivojlantirish ishlariga, tariximizni tiklash borasida amalga oshirilayotgan olamshumul ishlar tabiiy, yoshlarimizda yangicha dunyoqarashning shakllanishiga asos bo'ladi.

2. Oila. Yurtimizda oila hamisha davlat ximoyasida va oliy qadriyat sifatida e'zozlanadi. Oila ijtimoiylashuvning asosiy va muhim o'chog'i bo'lgan uchun ham uning shu muhitda tarbiyalanayotgan yoshlar e'tiqodi va dunyoqarashidagi roli sezilarlidir. Respublikamizda "Oila yili" deb e'lon qilinishi, "Oila"

ilmiy – amaliy Markazi o'z faoliyatini boshlashi, jamiyatda yoshlar tarbiyasi borasida oilaning roli va mas'uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo'ldi va ularda yurtga, Vatanga, yaqinlariga sadoqat, muhabbat hislarini tarbiyalash orqali dunyoqarashlari mazmuniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

3. Mafkura. Har bir davrning o'z mafkurasiga bo'ladi. Va u shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida uning ongiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kommunistik mafkuradan batamom voz kechgan jamiyatimizda yangi, mustaqillik mafkurasiga shakllanmoqda. Zero, mafkura jamiyat a'zolarining tabiat, jamiyat va ijtimoiy jarayonlar xususidagi g'oyalari, bilimlari majmui bo'lib, har bir ijtimoiy guruh o'z e'tiqodiga mos mafkurani tanlaydi. Mustaqillikdan ruhlangan, uning moddiy va ma'naviy ne'matlaridan bahramand bo'layotgan o'zbekistonliklar o'tgan qisqa vaqt mobaynida uning qadriyatlarini, har bir shaxsga yaratilayotgan cheksiz imkoniyatlari, ilm va bilim borasidagi shart-sharoitlarni anglab o'zlari ongli ravishda ana shu fuzumga sadoqat va uni sevish, ardoqlash va ximoya qilishga tayyorgarlik falsafasini shakllantirmoqdalar. Yangi mafkura mustaqillik va milliy qadriyatlar g'oyasi ta'sirida shakllanmoqda va bu tabiiy, birinchi navbatda yoshlar dunyoqarashini o'zgartiruvchi muhim shartdir. Bunda fan asoslarini o'spirin tomonidan puxta o'zlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin bilimlar amaliy tajriba bilan qo'llanilgandagina e'tiqodga aylanadi. Dunyoqarashni yodlab olish, o'zlashtirish mumkin emas.

Pedagoglarning (T. K. Muxina, G. E. Zalenskiy) tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy fanlar bo'yicha o'zlashtirilgan materialning haqiqiyliigi, uning ishonarli ekanligi emotsional ravishda his etish bilan bog'lansagina bilimlarni o'zlashtirish o'spirinning aktiv mustaqil fikri bilan bog'langan taqdiridagina e'tiqod xarakteriga ega bo'ladi. G. E. Zalenskiyning tadqiqoti o'spirinlarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish jarayoni ijtimoiy hodisalarga to'g'ri baho bera bilishni tarkib toptirish bilan, ularga to'g'ri munosabatda bo'lishni tarbiyalash bilan bog'liq ekanligini ko'rsatdi. G. E. Zalenskiy o'quvchilarga sotsial-iqtisodiy hamda ijtimoiy faktlar va hodisalarni mustaqil ravishda ilmiy tahlil qilish va ularga baho berish usullarini maxsus o'rgatish juda ham mumkin va zarur ekanligini eksperiment asosida ko'rsatib berdi.

Bu o'rinda ham asosan o'quvchilarning mustaqil fikrlashini faollashtirishga, to'g'ri rahbarlik qilgan holda tayanish kerak.

4. Ijtimoiy ustanovkalar. Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm – bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu-shaxsning atrof muhitda sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarni ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki xozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Rus psixologi V. A. Yadov o'zining dispoziitsion konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

A) Elementar ustanovkalar (set) – oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'pincha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart-sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

B) Ijtimoiy ustanovkalar (attitud) – ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

V) Bazaviy ijtimoiy ustanovkalar – ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashni o'zgartirish demakdir.

G) Qadriyatlar tizimi – ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsuli sifatida jamiyatda qadr-qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovkadir.

Masalan, sahih xadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham ilohiy, ham eng buyuk insonlar tomonidan yaratilgan, avloddan-avlodga o'z qadriini yo'qotmay kelayotgan qadriyatlardir. Ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning turli usul va psixologik vositalar orqali ham yoshlar dunyoqarashini o'zgartirishga erishish mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. O'spirinlikning ijtimoiy jixatdan etilish davri ekanligini izohlab bering.

2. O'spirinlik davrida jismoniy rivojlanish xususiyatlarini ko'rsating.

3. O'spirinlarda bilish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari qanday?

4. O'spirinlar mustaqil fikrlashda qanday kamchiliklarga yo'l qo'yadilar?

5. O'spirinning mustaqil fikrlashini rivojlantirish omillarini sanab bering.

6. O'spirinlarda o'z-o'zini anglash qanday namoyon bo'ladi?

7. O'spirin yoshlarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish deganda nimalar nazarda tutiladi?

MAVZU: KATTALIK DAVRI PSIXOLOGIYASI

Reja:

1. Kattalik davrining tabaqalanishiga bo'lgan turli yondoshuvlar.
2. Yoshlik davri va uning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.
3. Yetuklik davrining birinchi bosqichi o'tish davri sifatida.
4. Yetuklik davrining ikkinchi bosqichida shaxsning psixologik xususiyatlari.

Tayanch iboralar: yoshlik, mutaxassis, mahorat, jismoniy yetuklik, nafaqa yoshi, o'tish davri, ijtimoiy faoliyat, o'rta yosh inqirozi.

Kattalik davri ontogenezning ancha uzoq davom etadigan davri bo'lib, hayot davomiyligi uzun bo'lgan, rivojlangan davlatlarda ushbu davr inson hayotining qariyb 75 % ini tashkil etadi.

Kattalik davrining o'zi 3 bosqichga bo'linadi (T. V. Sklyarova bo'yicha):

- Erta kattalik (yoshlik);
- O'rta kattalik (yetuklik);
- Kechki kattalik (keksayish va keksalik).

E. P. Ilin kattalik davrini 2ga ajratadi (E. P. Ilin Psixologiya vzroslosti, Piter, 2018):

1. Yetuklik.
2. Keksalik.

Uzoq vaqtgacha kattalik davrida insonning psixik sohasi o'zgar olmaydi, degan fikr ustunlik qilgan. Shveysariyalik psixolog E. Klapedning fikricha, katta yoshli inson "psixikaning toshdek qattiqlashgan" holatida bo'ladi. Agar insonda qandaydir sababga ko'ra bolalik va o'spirinlik davrida psixik taraqqiyot jarayoni tugallanmagan bo'lsa, yetuklik davrida rivojlanishni ta'minlovchi mexanizmlar o'z funksiyasini bajarishni to'xtatganligi sababli rivojlanish jarayoni imkoniyatlariga tayanish mushkul.

U. Djeysning yozishicha, 25 yoshdan keyin kattalar yangi g'oyalarni egallay olmaydilar: beg'araz qiziquvchanlik yo'qoladi, aqliy bog'lanishlar o'rnatilib bo'ladi, assimilyasiyaga qobiliyat tugaydi. Uning fikriga ko'ra, 30 yoshdan so'ng ko'pchilik insonlarda xarakter xuddi gipsga o'xshab qotib, mustahkamlanib bo'lgan bo'ladi

va uni hech qachon o'zgartirib bo'lmaydi. Shu sababli kattalik davrini o'rganishga zaruriyat yo'q, deb hisoblangan.

Bolalar psixologiyasi bo'yicha o'tkazilgan ko'p sonli tadqiqotlar bilan taqqoslaganda, yaqin vaqtlargacha kattalar psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar o'tkazishga unchalik e'tibor qaratilmagan. Lekin XX asrning 20-30 yillaridayoq shu munosabat bilan N. A. Ribnikov (1928) psixologlarning asosiy kuchi va e'tibori inson hayotining ilk davrlariga qaratilganligini qayg'urib ta'kidlagan.

Bu haqida XX asrning 60-yillarida B. G. Ananov ham ta'kidlab o'tgan. Va aynan 60-yillardan boshlab B. G. Ananov rahbarligida kattalik davrini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar o'tkazila boshlagan.

Kattalik davri bir-biridan farq qiluvchi bir necha rivojlanish bosqichlariga bo'linadi, biroq yetuklik davrida psixik rivojlanish jarayoni bolalik, o'smirlilik va o'spirinlik davridagi rivojlanish jarayonidan tafovutlanadi.

Kattalik davrida rivojlanishning **eng muhim xususiyati** – uning xronologik yoshga minimal darajada bog'liqligidir.

Katta yoshli inson tafakkuri, xulqi va shaxsidagi o'zgarishlar ko'p jihatdan inson hayotidagi muayyan holatlar – uning tajribasi, shug'ullanadigan mashg'uloti, ustanovkalari bilan belgilanadi.

Kattalikda rivojlanishning borishini intellektual yoki jismoniy jarayonlarning qandaydir bosqichlari sifatida aniq chegaralash mumkin emas. Balki rivojlanishni oilaviy hayot va kareraga erishish sikllari tarkibiga kiruvchi, madaniyat bilan belgilanuvchi ijtimoiy orientirlar (yo'nalganlik), shuningdek, ijtimoiy rollar orqali ko'rish mumkin.

Kattalar psixologiyasi 2ta bo'limdan iborat:

1. Yetuklik davri psixologiyasi.
2. Keksalik davri psixologiyasi.

Yetuklik psixologiyasiga nisbatan yangi fan bo'lgan **akmeologiya** yaqin. Akmeologiya – inson rivojlanishining cho'qqisini (pik) o'rganadi.

Keksalik psixologiyasi esa gereontologiya fani bilan yaqin.

XX asrning 2-yarmida kattalik davri bosqichlari ham taraqqiyot psixologiyasi kontekstida ko'rib chiqila boshlandi. Buning bir qancha sabablari mavjud:

– Hayot davomiyligining ortishi va bu bilan bog'liq holda yetuk insonning kasbiy krerasining uzayishi:

– Katta yoshli insonlar bilan ishlash, oilalar bilan ishlash, keksalik yoshidagi insonlar bilan ishlashni o'z ichiga oluvchi ijtimoiy ishlar sohasining kengayishi.

Kattalik yoshi davrlari xarakteristikalarining o'ziga xosligi (spetsifikasi) ni inobatga olib, turli avtorlar yoshlik chegarasini turlicha belgilaydilar. Masalan,

G. S. Abramova – 23-30 yosh;

V. I. Slobodchikov – 19-28 yosh;

E. I. Isaev – 19-28 yosh;

B. Livexud – 24-28 yosh.

Yoshlik davrining umumiy tavsifi

Yoshlik – asosiy va eng qadri yosh davri hisoblanadi. Yoshlarning xulq-atvor stereotiplari ko'p hollarda millatning ijtimoiy yuzi sanaladi.

Ushbu yosh energiyaga boyligi, ko'pchilik sohalardagi uddaburonlik (til, AKT, biznes va h.) bilan xarakterlanadi. Bu davrda hali hayotdan charchash hollari namoyon bo'lmaydi. Yoshlik davrida boshqa davrlarga nisbatan inson ijodiy faoliyatga qobiliyatliroq, dunyoni va o'zini o'zgartirishga qodir bo'ladi. Yoshlik davrida inson maksimal darajaagi ish qobiliyatiga ega bo'lib, o'zining jismoniy va psixifizik taraqqiyotida yuqori ko'rsatkichlarga erishadi.

Yoshlik davrida inson sog'lom, kuchga to'la, o'zini har qanday ishlarga qodir his qiladi, sub'ektiv jihatdan unga engib bo'lmas to'siq, qiyinchiliklar yo'qdek tuyuladi. O'z g'oyalari amalga oshirish uchun yoshlar kechayu-kunduz ishlashga ham tayyor bo'ladilar.

Ushbu yosh davrida **asosiy vazifa** – ijtimoiy, professional, oilaviy hayotning barcha jabhalarini qamrab olish, ijtimoiy va shaxslararo rollarning turli-tumanligini o'zlashtirishdir.

Yoshlik davri chegaralari 23-25 yoshlardan iborat bo'lib, bu davrning o'ziga xos xususiyatlardan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok qilish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalga oshirishdan iborat.

Yoshlarning mehnat faoliyati quydagi 3ta muhim belgisi bilan boshqa yosh davrlaridan farqlanadi:

Mutaxassislik mohiyatiga, ishl shart-sharoitiga moslashish, jamoada o'z o'rnini ega bo'lish va uning a'zolari o'rtasida qadr-qimmatga erishish (1-3yilgacha)

Mutaxassis sifatida o'z-o'zini takomillashtirish uchun ijodiy jihatdan shug'ullanish yoki kasbiy mahoratini egallash (3-8 yil)

Egallangan mahorat sirlaridan umumli foydalanish, tashabbuskorlik namoyon qilish, mehnat samaradorligini oshirishda ijtimoiy etuklikni namoyish qilish (10yil)

Yuqoridagi bosqichlar barcha kasbkor egalariga mos kelsada. lekin ishlab chiqarishga ertaroq va kechroq kirib kelgan odamlar yosh jihatdan tafovud mavjud bo'ladi.

Hozirgi mutaxassislarning ko'pchiligi o'quv yurtlarida nazariy bilimlar bilan amaliy ko'nikmalar o'rtasida uzilib qolishlar mavjudligi sababli, mustaqil jamiyatning dastlabki kunlaridan aniq qiyinchiliklarga uchrashadi. bu qiyinchiliklar o'z mohiyatiga ko'ra 3 xildir:

1. Ijtimoiy qiyinchiliklar notanish muhit shart-sharoitlari, shaxslararo munosabatlar, mehnat jamoasining saviyasi, undagi kishilarning xarakter xislatlari, ishlab chiqarish jamoasining qadriyatlarini, ma'naviyati, an'analari va hokazo.

2. Bilim va bilishga oid qiyinchiliklar: maxsus o'quv yurtida olgan bilimlardagi uzilishlar, saviyaning cheklanganligi, ijodiy

izlanish faoliyatining zaifligi, tashabbuskorlikning etishmasligi va boshqalar.

3. Mutaxassislik bilan bog'liq o'ziga xos qiyinchiliklar: ishlab chiqarishning mohiyati, xususiyati, texnologiya, qurilmalar, asboblari, amaliy ko'nikmaning bo'shligi yoki ular bilan yetarlicha tanishmaganligi, kasbining iqtisodiy negizini to'la anglab yetmaslik muammolari oldida lol qolish. Bu qiyinchiliklarni yengish davrida insonning ruhiy holatlari, jarayonlari va xususiyatlarida miqdor hamda sifat o'zgarishlari ro'y beradi.

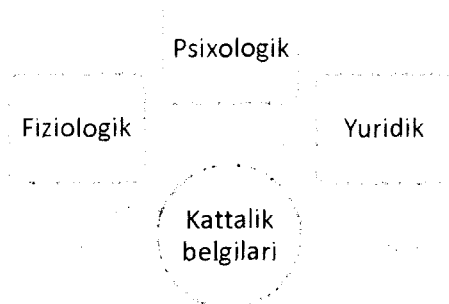
Yoshlarning mehnat faoliyati bilan bog'liq qiyinchiliklar

Ijtimoiy
qiyinchiliklar

Bilim va bilishga
oid qiyinchiliklar

Mutaxassislik
bilan bog'liq
qiyinchiliklar

Yoshlik davridoshlarni biz endi kattalar qatoriga qo'shilishimiz mumkin. Katta bo'lib qolganlikning turli belgilari bor:

Fiziologik – hamma organlar to'la rivojlangan. Jinsiy organlar ham, 25 o'qizlarda jinsiy etilishning 26-30 yoshga, maksimum – 28-

30 yoshlarga to'g'ri keladi va 60 yoshlargacha shu tarzda bo'ladi. Erkaklarda jinsiy hayotga ehtiyojning maksimal tabaqasi 25-30 yoshlarga to'g'ri keladi, shundan keyin asta-sekinlik bilan kamayib boradi.

Yuridik – jihatdan, bu yoshdagilar ijtimoiy hayotda qabul qilingan qonun qoida normalarini buzganliklari uchun jazolanadilar.

Psixologik – nuqtai nazardan u yangicha muhit, yangi bilimlar olish jarayonlari davom etadi, bu oilali bo'lish, ota yoki ona bo'lish va h.k.

Kognitiv soha xususiyatlari. Ushbu yosh davrida kognitiv jarayonlarning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Sensor soha. Ko'rish. 50 yoshgacha (ba'zilarida 60 yoshgacha) ko'rish o'tkirligi bitta darajada saqlanadi, so'ngra tez sur'atlar bilan pasaya boshlaydi. Ko'zning ranglarga bo'lgan sezgirligi 20-30 yoshlarda maksimum darajaga erishadi, keyin susayadi.

Eshitish. Ushbu sezgi turi kattalikning barcha davrlarida yomonlashadi. 50 yoshda ko'pchilik kuchsiz tovushlarni eshitmaydi. 20 yoshda eshitish etalon darajada deb olinsa, 30 yoshda eshitish sezgirligi 10 dB, 40 yoshda 20, 50 yoshda 30 dB ga tushadi.

O'rta kattalik davrida asta-sekin ta'm bilish va hid bilish sezgilari hamda og'riqqa bo'lgan sezgirlik pasayadi.

Diqqat. B. G. Ananev laboratoriyasida aniqlanishicha, ixtiyoriy diqqatning yuqori darajasi 18-33 yoshlarga to'g'ri keladi. 34-35 yoshdan boshlab ixtiyoriy diqqat pasaya boshlaydi.

Xotira. Kattalar xotirasi Y. I. Petrov tomonidan tadqiq qilingan (1968, 1974, 1979). 18-30 yoshgacha xotiraning barcha turlari stabil darajada saqlanadi. Keyingi 10 yillikda xotiraning asta-sekin pasayishi kuzatiladi.

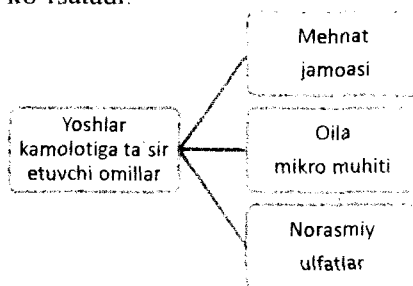
Tafakkur va intellekt. D. Veksler ma'lumotlariga ko'ra 19-20 yoshda intellect rivojlanishning maksimal darajasiga erishadi, keyin stbillashuv bosqichi boshlanadi. Bu ma'lumotlar E. I. Stepanov tadqiqotlarida ham tasdiqlangan. 30-34 yoshda intellektual funktsiyalar mahsuldorligi pasayishi ro'y beradi. Agar 20 yoshlilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini 100 % deb olinsa, 30 yoshda 87 %, 50 yoshda 80 %, 60 yoshda 75 % bo'ladi (Pako).

Kreativlik. A. K. Konatov ma'lumotlariga ko'ra erkaklarda 25 yoshdan 55 yoshgacha kreativlik bitta darajada saqlanib qoladi, 55

yoshdan keyin pasayadi. Ayollarda yosh o'tishi bilan pasaya boshlaydi.

jins	yosh			
	25 yoshgacha	26-40 yoshgacha	41-55 yosh	55 yoshdan yuqori
erkaklar	6.8	6.8	6.9	6.0
ayollar	6.5	6.4	6.2	5.9

Yoshlik davrida yigit va qizlar kamolatiga uchta muhim psixologik mehanizm, ya'ni mehnat jamoasi, oila mikromuhiti va norasmiy ulfatlar ta'sir ko'rsatadi.

Shaxs xarakterini shakllantiruvchi yoki uning mustahkam ichki rishtalarni emiruvchi omil mehnat jamoasidagi ijtimoiy fikrdir. Jamoaga bo'ysunish har bir a'zoning burchidir. Ayrim hollarda ko'ngillikning ta'zyiqiga uchragan shaxsda prinsipiiallik, adolatlilik singari hislar, shaxsiy nuqtai nazar bo'shashib qoladi. natijada ikkilanish tuyg'usi paydo bo'ladi.

Ulfatlar davrasi shaxsiy mayli, qiziqish, intilishi, orzu-istagi, maqsadi, qarashlari, ishi va xulqi bir-biriga mos tengdoshlardan iborat bo'lib, u ham inson xarakteriga o'zgarishlar kiritadi.

Oila muhiti ham yigit va qizlarning ruhiyati hamda ma'naviyatini o'zgartiradigan omil vazifasini o'tashi mumkin.

Oiladagi inqirozlar. Yangi oila, yangi muhit, sevisish, sevishish, hurmat, oilada o'z o'rnini topa olmaslik va boshqa holatlar oilada inqirozlar kelib chiqishga sabab bo'ladi. Oiladagi inqiroz turmishning 5 yilida yaqqol ko'zga tashlanadi va birgalikdagi 15 yilda ham shunday inqiroz bo'lishi mumkin.

Yoshlar nafaqat oila qurish, balki uni saqlab qolish uchun kurashishi, inqiroz davridan o'tishlari ham kerak. Sevgi inson erkinligining yuksak ko'rinishidir. chunki "sev" deb majburlab bo'lmaydi. Ayol va erkak o'z sevgilariga tayanib o'zlarining kichkina jamiyatini, ya'ni oila qurishga intiladi.

Oila muqaddas makon. Oila erkak va ayolni bir umrlik tinchtotuvlik, baxtli hayotda yashash xaqidagi hayotiy, rasmiy bitimidir. Sevgi yaratilishining o'zi bir sir. Sevgi bilan do'stlik bir-biridan tafovutlanuvchi munosabatlar no'lib, ularning farqi, sevgida bir-birlariga romantik, ideallashtirib qarash mavjud bo'lsa, do'stlikda bir-birlariga munosabat real-haqqoniy bo'ladi.

Oila qurishda yigit va qizlar boshqa oiladan nusxa ko'chirishlari emas, balki o'z takrorlanmaydigan oilalarini qurishlari kerak. Ko'pincha yosh oila qurganlar o'z oilalarida ko'rganlarini yangi oilaga tadbiiq qilmoqchi bo'ladilar. Agar oila namunali bo'lgan bo'lsa buning zarari yo'q, lekin aksincha bo'lsachi?

Oila a'zolarining bir-birlarini tushunishlari, oiladagi o'z o'rinlarini to'g'ri taqsimlashlari oilani tinchligini kafolatlaydi. Kundalik mayda-chuyda gaplar, ishlar, bir-birini tushunmaslik, birinchi farzandning dunyoga kelishi va boshqa omillar ajralishga sabab bo'ladi.

Sevgining barqarorligi oilada, turmushda sinaladi. Har qanday sevgi xis tuyg'u bilan bog'liqdir. Sevgi-muxabbat munosabatlarida farzandingiz, ota-onangiz, turmush o'rtog'ingizga qarab uning kayfiyatini, holatini, xafaligini ich-ichingizdan his qilasisz.

Yoshlik, katta bo'lish davrida inson hayot imtixonidan o'tadi. Endi u faqat "men" iniga qarab emas, o'zgalar xohish istagi, ikkinchi "Men" ning kayfiyatiga, emotsional holatiga qarab ish yuritadi.

Yoshlik davrining eng dolzarb muammolaridan biri his tuyg'uga asoslanib qurilgan yosh oilaga juda ko'p talablar qo'yiladi. Bu romantik kayfiyatning yo'qolishiga, faqatgina ijobiy emotsiyalar emas, balki salbiy emotsiyalar paydo bo'lishiga, konfliktli qarashlar, shertigining qarashlariga zid bo'lgan xulqning paydo bo'lishiga olib keladi. Yangi turmish qurganlar orzu qilgan hayot real turmishga to'g'ri kelmay qolishidan, bir-birlarini hozirgi sharoitda ko'rmaganlilaridan kelishmovchiliklar kelib chiqadi.

E. Shastron oilaviy munosabatda kelib chiqadigan agressiyaning sabablarini ushbu his-tuyg'ularda deb biladi. Ularni anglab etmaslik

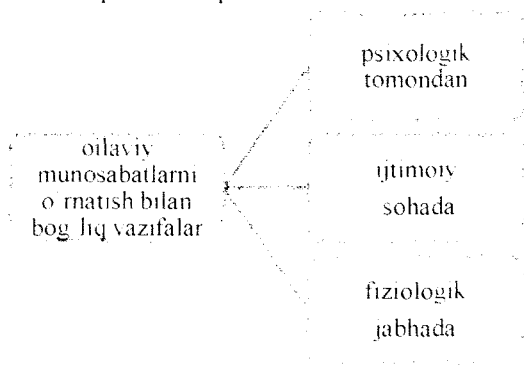
agressiyaning chuqurlashishiga olib keladi. Bular: g'ayrlik, jahl, aybdorlik hissi, xafa bo'lish, tanqid, mulozamat, befarqlik. Befarqlikdan tashqari barcha ushbu xis-tuyg'ular og'riq beradi, ya'ni hayotiy munosabatlarning yo'q bo'lib ketmasligini anglatadi. Faqat befarqlikka og'riq bermaydi, bu degani xislar o'lgan, psixologik muhit yo'qolgan, munosabatlarni yakunlasa ham bo'ladi. Sevmagandan keyin u nima qilyapti, nima haqida o'ylayapti ishi bo'lmay qoladi.

Oilaviy munosabatlarda ushbu maqolni yoddan chiqarmaslik kerak: "So'z – kumush, sukut – oltindir". Turmush o'rtoqlardan birining jahli chiqib turganda albatta boshqasi sukut qilsa "olam guliston".

Yangi ijtimoiy rollarning o'zlashtirilishi. Ba'zi mualliflarning fikricha, er-xotinlik va ota-onalik funksiyalarini o'zlashtirish yoshlik davridagi eng muhim vazifalardan biridir. Odatda, ko'pchilik nikohlar yoshlik davrida quriladi.

Mutaxassislarning fikricha, agar yoshlar 19 yoshdan 28 yoshgacha oila qurmagan bo'lsalar, keying yillarda bu mushkullashadi.

Oilaviy munosabatlarni qurish psixologik, ijtimoiy, fiziologik jabhada vazifalarni hal qilishni taqozo etadi.

Psixologik tomondan umumiy psixologik maydonni qurish vazifasi turadiki, u hech kimning individual maydomini buzmasligi kerak. Bu esa o'zini va boshqalarni bilish, yaqin insoniga o'z ta'sirini kuchini va meyorini anglashni talab etadi.

Ijtimoiy jihatdan oila qurish yangi jamiyatning tug'ilishi bo'lib, uning har bir a'zosi individual xususiyatlarini inobatga olishni

ko'zda tutadi. Ideal oiladan mexanik ravishda nusxa olish (masalan, ota-ona oilasi) o'zining shaxsiy rivojlanish yo'lidan chalg'itadi.

Fiziologik jabhadagi asosiy vazifa er-xotinning bir-biriga moslashishi.

Yoshlik davridagi qiyinchiliklar yoshlarning ota yoki ona bo'lishi bilan bo'g'liq bo'lishi ham mumkin. Yoshlarning tanlash imkoniyatlari juda katta. Tanlash imkoniyati – o'qish, o'rganish, yangi bilimlar olish, hayot saboqlarini o'rganish imkoniyatidir.

Kattalikning o'ziga xos xususiyati ota bo'lish, ona bo'lishdir. Oilaga yangi mehmon keladi. Unga bo'lgan munosabat, oiladagilarning ham bir-birlariga munosabatlari yaxshi yoki yomonga o'zgaradi. Oilada birinchi farzandning tug'ilishi oiladagi psixologik muhitni o'zgarishiga olib keladi. Ayrim ayollarda tug'riqdan keyingi depressiya bo'ladi. Buni tushunmaslik ayolning oilada ajralib qolishiga, munosabatlarning yomonlashuviga olib keladi.

Oiladagi tartibsizliklar, bola tagliklarining sochilib yotishi, ayolning o'ziga qaray olmasligi, ko'proq bola bilan o'ralashib qolishi erkakka yomon ta'sir qiladi, kelishmovchiliklarga sabab bo'ladi. Buning oqibatida oilaviy ajrimlar sodir bo'ladi. Ajralishlar natijasida qanchadan-qancha bolalar tirik etim bo'lib qoladilar.

Ota-onalik rolini yaxshi bilish bu davrda hayotning maqsadi bo'lishi kerak.

Onalar roli:

Birinchi farzand tug'ilishi "ayol" ni "ona" ga aylantirib qo'yadi. U ko'proq vaqtini bolaga baxshida etadi. Onalik instinkti jonlanadi, mas'uliyat paydo bo'ladi. Bolasi uchun jon kuydirib harakat qiladi. Bularning hammasi erkakning rashkiga sabab bo'ladi.

Ona bo'lishlikning qiyinchiligidan yana biri u ayol lavozimini yuqoriga ko'tarilishining cheklanishidir. Ham o'qib yoki ishlab, ham farzand tarbiyasi bilan shug'ullanish o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shunday qiyinchiliklardan qo'rqqan ayrim ayollar ona bo'lishni orqaga suradilar.

Oiladagi qiyinchiliklar bola tarbiyasi, uy-ro'zg'or ishlari, turmush o'rtog'i bilan kelisha olmaslik ayollarda hayotga qiziqishning so'nishiga olib keladi. Bu og'ir oqibatlarga sabab bo'lishi mumkin.

Ayrim ayollar mas'uliyatdan, qiyinchiliklardan qochib o'zlarini har tomonlama rivojlantirishga harakat qilmaydilar. Yoshlari bir joyga borganda ular hamma aybni boshqalarga ag'darishadi. Yoshlik

davridagi o'zining kamchiliklarni, o'qimaganligini, ishlamaganligini oilasiga, turmush o'rtog'iga, sharoitga to'nkaydilar. Ayrim ayollar lavozimdan yuqoriga ko'tarilmaganiga sabab oilasiga o'ralashib qolganligidan deb, o'ylaydilar. Ammo qiyinchiliklardan qo'rqmasdan, xoxlasa oilani ham, ishini ham, o'qishni ham o'rniqa qo'yishi mumkin.

Ayol – ona, yangi insonni dunyoga keltirgan buyuk zotdir. Yoshlik davrida hayotning unga bergan barcha hadyalarini to'g'ri qabul qilib olishi ayolning o'ziga bog'liq.

Ayolning barcha qiyinchiliklarida unga elkadosh bo'lgan inson, turmush o'rtog'i bo'lishi uning baxtidir. Ayol va erkak doimo bir-birlarini tushunishlari, bir-birlariga otalik va onalik vazifalarini bajarishlariga yordam berishlari kerak.

Ayol uchun bu davr qiyin davrlardan biridir. Hali uning turmush tajribalari kam. Jamiyatdagi barcha qiyinchiliklar uning boshiga tushgandek bo'ladi. Bu qiyinchiliklar asta-sekin o'tib ketadi. Lekin asoratlari bo'lmasligi uchun baxtli yashashga birgalikda harakat qilishlari kerak.

Otalik roli:

Oilada otaning asosiy rollaridan biri – boquvchi rolidir. U oilasi uchun moddiy ehtiyojlarni qondirishga harakat qilishlari kerak. Ota bo'lgach u o'zi bilmagan holda ayolini farzandidan rashk qila boshlaydi. Ota oilaning boshlig'i, tayanch bo'lishi kerak.

Otalikning sotsial rolini o'zlashtirishda ayrim qiyinchiliklar sodir bo'ladi. Buni psixologik tuzoqlarga uchrashlarida ko'rish mumkin. Otalik rolini o'zlashtirishda uchrasii mumkin bo'lgan psixooqik tuzoqlar:

1. Maqsadning oddiyliqi. Kiyintiraman, yediraman, ichiryapman otalik shu – deb o'ylaydi.

2. "Men otaman mening deganim bo'lish kerak"

3. Barcha oilalar kabimiz – deb oilaning, oila a'zolarining o'ziga xosligini unitish, ularni tushunmaslik.

4. Kuchning haqliligini ustun qo'yish, ya'ni kuch ishlatib tarbiyalamoqchi bo'ladi.

5. Bola hali kichkina, u bilan onasi shug'ullanish kerak, deb o'ylash.

6. Oilada o'zini judayam erkit tutislii, bunda oila a'zolarining xislatlarini xisobga olmaydi.

7. Hamma narsalar, sovg'alar olib beraman – otalik shu, deb hisoblaydi.

8. O'z jinsini yuqori qo'yishi, oilaviy muammolarni "erkachasi"ga hal qilishi.

9. Erkak har doim o'z yo'lini topib ketadi, deb o'ylashi.

10. Ayolini bolasidan rashk qilishi. "Ayolimning e'tibori bolalarga ko'proq menga e'tibor bermayapti" – deb hisoblaydi.

Yoshlik darvida, ota bo'lishning shunday tuzoqlari mavjud, ammo ularni engib o'tishga harakat qilish kerak. Birinchi farzand tug'ilishi, unga qarash, bolani erkalashdan cho'chimaslik kerak.

Demak, yoshlik davri insonning kuch-quvvatga, orzu-havasga, ijodiy rejalariga, izlash va izlanishlarga, aqliy imkoniyatlarga boy davrdir.

Jamiyatning kelajak taqdiri, xalqning mo'l-ko'chiligi, farovonligi, qudrati, madaniyati – yoshlarga bog'liq, shuning uchun ularning istiqbol rejalari, yaratgan loyihalari, shakllanayotgan ma'naviy va ruhiy olami hech kimni befarq qoldirmasligi kerak.

Yetuklik davri. Hozirgi davrda yetuklik davri bosqichlari turlicha yondoshuvlar asosida ko'rib chiqiladi. D. B. Bromley yetuklik davrini 4ta bosqichga bo'ladi:

1. Ilk yetuklik (21-25 yosh)
2. O'rta yetuklik (25-40 yoshlar)
3. Kechki yetuklik (40-45 yosh)
4. Nafaqa oldi yoshi (55-65 yosh).

B.G. Ananev kattalik davri chegaralarini 18 yoshdan 60 yoshgacha deb belgilaydi va 3 ta bosqichni ajratib ko'rsatadi:

1. Ilk kattalik (18-25 yosh)
2. O'rta kattalik (26-46)
3. Kechki kattalik (47-60).

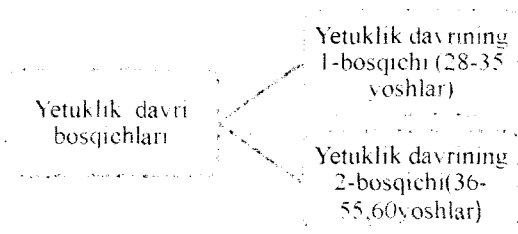
G. Krayg bo'yicha ham yuqoridagi davrlar beriladi, faqat yosh chegaralari jihatidan tafovutlanadi:

1. Ilk kattalik (21-40 yosh)
2. O'rta kattalik (41-60)
3. Kechki kattalik (60-65 va undan yuqori).

Bu chegaraning o'zgarishi oxirgi 10 yillikda inson umri davromiyaligining uzayishi bilan bog'liq.

E. G'oziev bo'yicha yetuklik 2 bosqichga ajratiladi:

Tadqiqotchilar yetuklikning o'zini 2ta bosqichga bo'lishadi: ilk yetuklik va kechki yetuklik. Lekin yosh chegaralarini belgilashda tafavutlar mavjud.

Ilk yetuklik – bu kattalikka o'tish davri bo'lib, organism biologic etilishining cho'qqisiga erishish; yoshlarning optimizmi, ular tomonidan o'zining shaxsiy va kasbiy kelajagini rejalashtirilishi, fuqarolik yetuklikka erishish, ijtimoiy rollarning o'zgarishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda ota-ona uyidan ketib, mustaqil o'z hayotini qurish ro'y beradi.

O'rta yetuklik – bu "gullagan davr", ijodiy va professional yutuqlar cho'qqisi. Lekin ba'zilar hayotiy faollikning pasayishi davridir. 40 yosh – rahbarlik qiluvchilar avlodi davri. Bu davrda ko'pchilik insonlarda to'plangan bilim va malakalarni keying avlodga uzatish ehtiyoji yuzaga keladi. Shu bilan birga realizatsiya qilinmagan imkoniyatlari haqida qayg'urish, vaqt tez o'tishi, rejalarni bajarishga ulgurilmayotganligidan qayg'urish ham mavjud bo'lishi mumkin

Kechki yetuklik – bu ko'p hollarda professional kareraning tugashi, nafaqaxo'r roliga tayyorgarlik, yangi rollarni o'zlashtirish (buv, biva) va shu bilan birga qarishni bo'yniga olmaslik (jismoniy zaiflashuv, tashqi ko'rinishdagi o'zgarishlar) bilan xarakterlanadi. G. Kraynning ta'riflashicha, 45 yoshli erkak o'zini jismoniy jihatdan yaxshi holatda deb hisoblaydi, lekin 15 yoshli o'g'li basketbolda uning ustidan g'alaba qozonsa, emotsional zarbaga duch keladi.

Yetuklik davrining birinchi bosqichi 28-35 yoshni o'z ichiga oladi. Bu davrda inson o'zining kuch-quvvati, qobiliyati, aql-zakovati, ichki imkoniyatlarini o'z kasbiga, ijtimoiy faoliyatiga, jamoat ishlariga to'la safarbar qila oladi. Ko'pchilik erkak va ayollar bu davrda mehnat va ijtimoiy faoliyatta muayyan yutuqlarga erishadilar.

Yetuklik bosqichida jismoniy va aqliy imkoniyatlardan to'laroq foydalanish tajribasi paydo bo'ladi. Bu muayyan ko'nikma, malaka va mahorat asosida ro'y beradi.

35 yosh yoshlik davrining yakun topishidir, ya'ni 36 yoshga etganda yozuvchi, olim yoki boshqa kishilarni endi "yosh" deb atamaymiz. Bu davrdagi krizislar o'tish davrining muammolari bilan birga, oilasidagi to'ng'ich farzandalarini yani o'smirlar bilan bo'ladigan muammolar qo'shilib ancha qiyin kechishi mumkin. Bu davrda yosh buvilar bo'lishi mumkin. 34-35 yoshida to'ng'ich qizi farzandlik bo'lsa, 31-32 yoshida farzandlik bo'lgan onalar bo'lishi mumkin.

30 yoshdagi ayollarda maftunkorlik mavjud. 30 yoshlik ayollarda qat'iyyatsizlik, qo'rquv, najod kutish, hayajon, to'lqinlanish hislari mavjud bo'ladi.

Yetuklikning birinchi bosqichi o'tish davri hisoblanadi, chunki bu bosqichda yoshlik davridan yetuklikka o'tiladi. Bu davrda ayniqsa, erkaklarda reproduktiv tizimning yomon tomonga qayta tuzilishi kuzatiladi. Ularda ayollarga nisbatan qarilikning ilk belgilari ko'proq manoyon bo'la boshlaydi. Bular – ajin tushish, ortiqcha vazn, yurak-qon tomirlari kasalliklari.

Ushbu yosh davrida oilaviy hayotdagi inqiroz holati tugab, munosabatlarning barqarorlashuvi yoki ajralish bilan tugashi kuzatiladi.

O'tish davri – bu umrning juda qisqa davom etadigan davri bo'lib, bu davr insonning kuchga to'lgan, aqliy salohiyati o'z maqsadlarini boshqarish uchun, nazorat qilish uchun yetarli ekanligi bilan xarakterlanadi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Yoshlik davrida psixik rivojlanishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
2. Otalik va onalik rolini egallashda qanday qiyinchiliklar yuzaga keladi?
3. Yetuklikning birinchi bosqichi nima uchun o'tish davri deyiladi?
4. Yetuklik davrining psixologik xususiyatlari qanday?
5. Yetuklik davrining ikkinchi bosqichi qanday tavsiflanadi?

KEKSAYISH VA KEKSALIK DAVRI

Reja:

1. Keksalik va keksayish davri chegaralari
2. Psixogerontologiya haqida tushuncha.
3. Keksalik davrining o'ziga xos xususiyatlari.
4. Keksayish davridagi shaxs psixologiyasi.

Tayanch iboralar: psixogerontologiya, involyutsiya, geriatriya, gerogigiena, geteroxronlik, nafaqa yoshi, uzoq umr ko'rish omillari.

Bu davrni ko'pincha gerontogenez yoki keksayish davri deyiladi. Ko'pchilik tadqiqotchilar hayotning bu davri 60 yoshdan boshlanadi deb hisoblaydilar. Ba'zi olimlarning ta'kidlashicha, bu davr ayollarda 55 yoshdan, erkaklarda 60 yoshdan boshlanadi. Bu yoshga etgan insonlar 3ta guruhga ajratiladi:

1. Keksayish davridagi insonlar;
2. Keksalik davri;
3. Uzoq umr ko'ruvchilar.

Biroq bu davrlashtirish bilan bir qatorda yana boshqalari ham mavjud. Masalan, Bernsайд bu yosh davrini 4ta alohida davrlarga ajratadi:

1. 60-69 yosh (qarilik davridan oldingi yosh davri).
2. 70-79 yosh (qarilik).
3. 80-89 yosh (kechki qarilik).
4. 90-99 (munkayganlik davri).

Inson hayotining ushbu davri qanday xususiyatlar bilan xarakterlanadi? So'nish, kasalliklar, kuchsizlik, ish qobiliyatini yo'qotish bilanmi yoki aksincha, to'laqonli va etarlicha qiziqarli hayot kechirish imkoniyati bilanmi?

Ushbu yosh davrining eng muhim xususiyati qarish jarayoni bo'lib, bu jarayon genetik jihatdan dasturlashgan hisoblanadi. Qarish organizmdagi muayyan yosh o'zgarishlari bilan xarakterlanadi. Bu o'zgarishlar:

- Eng avvalo organizm faoliyatining asta-sekin kuchsizlanishi ro'y beradi.

– Keksalik davriga etgan insonlar jismoniy jihatdan unchalik kuchli bo'lmaydilar, energiyaning umumiy zahirasi yoshlik yillari bilan solishtirganda nisbatan kam bo'ladi.

– Insonning qon-tomir tizimi va immun tizimi faoliyati yomonlashadi.

– Organizm xujayralarining yashovchanligi yo'qoladi, bu esa organizmda suyuqlik miqdorining kamayishi bilan bog'liq bo'lib, bo'g'inlarning qotib qolishini yuzaga keltiradi.

Qarish jarayonida insonning ko'pchilik sensor funksiyalari sezilarli tarzda yomonlashadi. Biroq bu holat barcha qariyalarda ham kuzatilavermaydi. Sensor funksiyalar kuchsizlanishining darajasi va xarakteri turli xil insonlarda kuchli farq qilishi mumkin. Bu esa avvalo insonning individual xususiyatlari hamda shug'ullanadigan faoliyati bilan bog'liq.

Bu davrda operatsiyalarni bajarish tezligi bilan bog'liq bo'lgan **intellektual funksiyalarning** pasayishi kuzatiladi. Bu davrda keksalarda reaksiya vaqti ortadi, perseptiv axborotni qayta ishlash sekinlashadi, kognitiv jarayonlar tezligi pasayadi. Bunday sekinlashuv insonda shaxs xarakteristikalarining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Keksalik davrida xotiraning asosi mantiqiy aloqa hisoblanadi. Mantiqiy xotira tafakkur bilan uzviy bog'langanligi tufayli tahmin qilish mumkinki, keksalarning tafakkuri juda rivojlangan.

Ushbu davr kognitiv sohaning transformatsiyasi va rivojlanishi jihatidan o'zining ijobiy tomonlariga ega. Biroq bu yosh davriga qadam qo'ygan har bir insonda ham kognitiv soha dinamikasi bir xil xarakter kasb etmaydi. Bu jarayonda donolik, donishmandlik shakllanadi.

Keksalik davrida bilish faoliyatining pasayishi **bevosita va bavonsita** sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin.

Bevosita sabablar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Miyaning kasallanishi.
- Alsgeymer kasalligi.
- Miya qon tomirlarining zararlanishi.

Bilish qobiliyati pasayishining bavonsita sabablari:

- Salomatlikning umumiy yomonlashuvi.
- Ma'lumotlilikning past darajasi.
- Bilish faoliyatiga nisbatan motivatsiyaning mavjud emasligi.

Shunday qilib, xulosa qilish mumkinki, ushbu yosh davrida kognitiv soha xarakteristikalarining dinamikasi ko'proq subyektiv omillarga, eng avvalo konkret olingan insonning shaxs xususiyatlariga bog'liq.

Affektiv soha. Sotsiumda keksalar ko'pincha shakllangan stereotiplar prizmasidan qaraladi. Ko'pchilik keksayishni yomon holat sifatida qabul qiladi. Ko'pchilik yoshlar bu yarim mavjud bo'lish holati deb o'ylaydilar.

Keksalik davrida insonning emotsional sohasida o'ziga xos o'zgarishlar yuzaga keladi. Bular:

- Affektiv reaksiyalarni nazorat qilolmaslik darajada kuchayishi.
- Kuchli asabiy ta'sirlanishlar.
- Sababsiz g'amginlik.
- Yig'loqlik.

Ko'pchilik qariyalarda eksentriklik, e'tiborsizlik, o'zi bilan o'zi bo'lib qolishga intilish, murakkab vaziyatlardan chiqib olish qobiliyatining pasayishi kuzatiladi.

Qariya erkaklar ayollarga nisbatan passivroq, lekin ayollarga xos xarakter xislatlarini namoyon qilishsa, keksa ayollar esa agressivroq, praktik, hukmron bo'lib qoladilar.

Motivatsion soha.

Har bir insonning yashash tarzi va uslubi o'ziga xos va takrorlanmas. Yashash uslubi ijtimoiy ehtiyojlar, ya'ni jamiyat hayotida o'z o'rnini topish ehtiyoji bilan motivlashgan. Hayot yo'lining ko'p qismini bosib o'tar ekan, inson mas'uliyat bilan o'zining ijtimoiy yutuq va omadlarini baholashi, yoshlikdagi niyatlarini amalga oshganligidan quvonchni his qilishi yoki maqsadlarining ro'yobga chiqmaganligidan afsuslanishi, jamiyatda u qanday rolni bajarganligi va bajarayotganligini tushunishi mumkin.

Yashash uslubi – inson hayot faoliyati xarakteristikalarining majmui.

Nafaqaga chiqish insonning jamiyatdagi o'rnini va rolini o'zgartiradi, keksalarning motivatsion sohasi rivojlanishiga ta'sir etadi. Hayotning har bir o'n yilligida maqsad, motiv va ehtiyojlar korrektirovka qilinadi.

60 yoshdan oshgan va mustahkam sog'liqqa ega bo'lgan inson avvalgi yosh davrlaridagi ehtiyojlar bilan harakatlanadi. Bu ehtiyojlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- O'zini namoyon qilishga, ro'yobga chiqarishga bo'lgan ehtiyoj.
- Kelgusi avlodga ma'naviy va moddiy meros qoldirish.
- Jamiyat hayotida faol ishtirok etish.
- Jamiyat uchun foydali va kerakli ekanligini his qilish.

70 yoshdan keyin birinchi planga boshqa ehtiyojlar chiqadi. Bu ham bo'lsa – jismoniy salomatligini kerakli darajada saqlash. Insonda jamoat ishlarida qatnashish hojishi yo'qoladi, o'zining ichki dunyosiga qiziqishga e'tibor qaratila boshlaydi. Biroq xobbilari pasaymaydi.

Yosh ulg'ayishi bilan sog'liq bilan bog'liq muammolar chuqurlashsa ham, 90 yoshdan keyin ham inson hayotga qiziqish namoyon qilishni davom ettirishi mumkin, o'z imkoniyatlarini yangi qiziqarli mashg'ulotlarga safarbar etishi mumkin.

Keksalik davrida oilaviy munosabatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Oilaviy munosabatlar insonga himoyalanganlik, barqarorlik, mustahkamlik hislarini beradi.

Men-konsepsiyasi xususiyatlari

Ushbu masala bugungi kunda umr davomiyligi oshgan sari dolzarb hisoblanadi. Keksalik davridagi insonlar soni ortib bormoqda.

Men konsepsiya insonning butun hayoti mobaynida rivojlanib boradi. Bu davrda men-konsepsiya murakkab tuzilma bo'lib, unda bir qator men-obrazlari haqidagi axborot "mujassamlashgan".

Keksalik davrida men-konsepsiyada o'z o'tmishi, buguni va ertangi kuni integratsiyalashgan. Insonning o'z hayotini samarali integratsiya qilishga olib keluvchi sharoitlarga:

- Individ tomonidan normativ inqiroz va nizolarni muvaffaqiyatli hal etish;
- Inson tomonidan adaptiv shaxs xislatlarini shakllantirish;
- Bo'lib o'tgan omadsizliklardan foydali saboq ola bilish;
- Bosib o'tilgan barcha bosqichlar energetik potensialini quvvatlantirish qobiliyati.

Pozitiv men-konsepsiya keksalik davrlarida ham shaxs rivojlanishini va hayotga optimistik qarashni ta'minlaydi, jismoniy qarishni tormozlash imkonini beradi.

Nulq-atvor xususiyatlari

60 yosh arafasida inson yangi hayot bosqichiga qadam qo'yadi. Bosib o'tilgan uzoq hayotiy yo'l inson turmushining mohiyati haqida o'ylashga majbur etadi.

Hayotning ushbu bosqichida insonning xulq-atvorini belgilovchi eng muhim omillar:

- Psixofizik imkoniyatlarning pasayishi;
- Faol ijtimoiy hayotdan asta-sekin uzoqlashish;
- Moddiy farovonlik;
- Yaqin kishilarini yo'qotish va yolg'izlik;
- Umri oxirlab borayotganini anglash.

Ijtimoiy faollik darajasi ko'pchilik insonlarda pasayadi. ko'pchilik qariyalarda oilaviy muloqot bilan chegaralanadi.

Bu yosh davrida dinga qiziqish keskin ortadi.

Barcha qariyalar ham keksalikni og'ir va baxtsiz kechiravermaydilar. Ularning ko'pchiligi baxtli keksalikni boshdan kechiradilar. Ularda hayotga nisbatan tinch va sabrli munosabat shakllanadi. Bu insonning shaxsiy ustanovkalariga bog'liq bo'ladi.

Produktiv keksayishning bosh omili "Men" ning aktualizatsiyasi hamda ijodiy faoliyatga yo'nalganlik hisoblanadi.

Donishmandlik

Donishmandlik – bu hayotning amaliy tomonlariga yo'naltirilgan inson bilimlarining ekspert tizimi bo'lib, o'ylab xulosalar qilish va hayotiy muhim masalalar bo'yicha foydali maslahatlar berish imkonini beradi.

Ko'pchilik tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, **donishmandlik** – bu insonning kognitiv xususiyati bo'lib, uning asosini kristallashgan, madaniy-shartlashgan intellekt tashkil etadi va insonning shaxsi, tajribasi bilan bog'liq bo'ladi.

Pol B. Balltadqiqotlariga ko'ra, insonning donishmandligi bir qator kognitiv xususiyatlarga ega. Bular:

1. **Donishmandlik** hayot mazmuni va konkret insonlar holatiga dahldor murakkab va muhim masalalarni hal qilish bilan bog'liq.

2. **Donishmandlikda** aks etuvchi bilimlar, hukm va maslahat (nasihat) lar darajasi juda yuqori.

3. **Donishmandlik** bilan bog'liq bilimlar keng, chuqur, muvofiqlashgan bo'lib, alohida vaziyatlarda qo'llanilishi mumkin.

4. **Donishmandlik** aql va ezgulik bilan bog'liq bo'lib, undan shaxsiy manfaat hamda insoniyat foydasi uchun foydalaniladi.

5. **Donishmandlikka** erishish oson bo'lmada. ko'pchilik keksalik davridagi insonlarga xos.

Shunday qilib, keksalik davri kognitiv sohani rivojida o'zining ijobiy tomonlariga ega. Biroq hamma keksalarda ham bunday holat kuzatilavermaydi. Ba'zilarida bilish faoliyati pasayishi ham kuzatiladi. Buning sabablaridan biri miya kasalliklari, xususan, Alsgeymer kasalligi bo'lishi mumkin.

Alsgeymer kasalligi – miya hujayralarining buzilishi bilan bog'liq bo'lgan kasallik.

Ushbu kasallikda bosh miya po'stlog'i hujayralari zararlanadi. Keksalar o'limining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

Kasallik simptomlari.

1. Unutish (kuchayib borishi).
2. Orientatsiyani yo'qotish (qayerda, nima, kim ekanligini bilolmaslik).
3. Aqli zaiflik (kiyinish, ovqatlanishni bilmaslik, yaqinlarini tanimaslik).

Shunday qilib, keksalik davri insonning ontogenetik taraqqiyotida o'ziga xos o'rinni egallovchi yosh davri hisoblanadi. Kexsa yoshdagi insonlar bor xonadonda ezgulik hukm suradi va bunday xonadonni yaratganning o'zi o'z panihija asraydi. Qadimdan xalq orasida "qarisi bor uyning parisi bor" degan naql mavjud. Haqiqatan ham kesali davridagi qariya otaxon va onaxonlari bor oilalarda psixologik iqlim ham sog'lom, uning a'zolari o'rtasidaga shaxslararo munosabatlar ham yaxshi yo'lga qo'yiladi.

Sharq allomalaridan biri Bedil ta'kidlaganide, kexsa insonlarada qadrlanadigan eng muhim fazilat – donishmandlikdir. Asad Tusi hamda Nosir Xisrav keksalik hayotning eng ajoyib, shu bilan bir vaqtda eng murakkab davri bo'lib, yosh avlod keksalarni hurmat qilishlari va e'zozlashlari zarur.

Shu o'rinda bugungi kunda mamlakatimizda keksalarni e'zozlash va ularga izzat-ikrom ko'rsatish, hurmatlash eng oliy qadriyatlardan biri sifatida qaralishini alohida ta'kidlash mumkin.

Keksalik davri fanda gerontogenez aatamasi bilan cheklanib, 60 yoshdan so'nggi davr hisoblanadi. Keksalik ba'zi psixologik adabiyotlarda "oltin yosh davri" sifatida tavsiflanadi. Chunki keksalik davrida inson boy hayotiy tajribaga va intellektual salohiyatga ega bo'ladi. Keksalarning **xarakteriga xos fazilatlar** – bosqlik, bo'lar-

bo'lmagga sarosimaga tushmaslik, ochiqko'ngillilik, yomon kayfiyatdan yaxshisiga o'tishning engilligi, psixik zo'riqishlardan o'zini saqlay olish, xushchaqchaqlik, optimizm, yumor hissi, mulohazalilik, o'zini tuta bilish, ehtiyotkorlik, donishmandlik, intellektul va ijodiy faollik, kechirimlilik. Ular uchun xos bo'lgan yana bir jihat – ular oilada, yaqinlari bilan yaxshi munosabatlarni soqlab qolishlari, ularni qadrlashlari, samimiylikka hamisha intilishlari hamda xotirjamliklaridir.

Albatta ushbu ijobiy fazilatlar shu oilada voyaga etayotgan yoshlarning tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, tarbiya jarayonida "shaxsiy namuna", "ibrat" kuchli tarbiyaviy ta'sir vositasi hisoblanadi. Aynan keksalik davrida qariyalar xotirjamlik, samimiylik, donishmandlik bilan atrofdegilarga munosabat bildiradilar. Bu esa o'z navbatida oilaning kichik yoshdagi a'zolarida ham ushbu fazilatlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Keksalar tarbiyaviy ta'sirotlarda donolik bilan o'z hayotiy tajribalari, boshdan kechirgan murakkabliklari hamda bu vaziyatdan chiqish yo'llarini erinmay so'zlab beradilar. Shu bilan birga ular o'z fikrlarini turli xalq maqollari, rivoyat va masallarga murojaat qilgan haolda asoslaydilar.

Tarbiyada ezgu fikrlar bilan birga ezgu amallar ham muhim bo'lib, aynan keksalar tomonidan oqilona amalga oshiriladigan xulq-atvor yosh avlod ongida mustahkamlanishida samarali usul hisoblanadi. "Ming marotaba eshitgandan bir marta ko'rgan avzal" naqliga asosan keksalarning ibrati tarbiyada samaraliroq. Odatda keksalar bor oilada tarbiyalangan farzandlar ruhiyati, xulq-atvori ham o'zgacharoq bo'ladi. Chunki ular nafaqat ota-onalari, shu bilan birga buvi-buvalaridan mehr ko'radilar. Mana shu mehr qanchalik sof, chuqur, pok bo'lsa, farzandlar ulg'aygach, xuddi aks sado singari uni yaqinlariga qaytaradilar. Shuning uchun ham keksalarning mehr bulog'idan baxramand bo'lishga va o'z navbatida ularga izzat-irrom ko'rsatib, ularni e'zozlashga harakat qilish lozim.

Rus psixologi G. S. Abromovanning fikricha keksayish yoshiga yaqinlashgan odamlarni 3 guruhga ajratish mumkin.

1. Tezroq nafaqaga chiqib, boshqa ish bilan shug'ullanishni istovchi odamlar. Ular bunga oldindan tayyorlanadilar, kerak bo'lsa keksalikda zarur bo'ladigan biror mutaxassisligni o'rganib oladilar va nafaqaga chiqishni yangi hayotining boshlanishi sifatida qabul qiladilar yangi sevimli ishida qiziqish bilan faoliyat boshlaydilar.

2. Nafaqaga chiqishdan ancha xavotirlanuvchi odamlar. Ular qanday bo'lmasin nafaqaga chiqishni iloji boricha orqaga surishga harakat qiladilar. Ishdan yoki lavozimdan ajralib qolishsa hech kimga kerak bo'lmay qoladigandek his qilishadi. Shuning uchun bu toifadagilar nafaqa yoshini uzatirish uchun barcha chegaralarni ishga solishga harakat qiladilar va majburan nafaqaga chiqarishganlarida ham o'z ishxonasidan uzilmaslik paytida bo'ladilar.

3. Bu guruhga mansub odamlar uchun esa nafaqaga chiqish va chiqmaslik deyarli ahamiyatsiz. Ular allaqachon keksalikni tan olib, nomigagina ishga kelib-ketishadilar. Bunday odamlar hayotga qiziqish bilan qaramaydilar va shunchaki odamlar orasida mavjud bo'lsalar bo'ladi. "Tuproqdan tashqarida" liklariga qanoat qilib yashayveradilar.

Keksaygan kishilar o'zlarining xilma-xil xususiyatlari bilan boshqa yosh davrdagilardan ajralib turadilar. Ular ijtimoiy faollikdan mahrum bo'la boshlaydilar va holat ularning boshlaydi. Ular fe'l-atvorida inijlik, mehr-muhabbatga tashnalik, qalb nozikligi kabi holatlar kuchaya boradi. Hali amalga oshirilmagan armonlari haqida ko'proq qayg'urish ularni bezovta qila boshlaydi. Aksariyat sezgi organlari zaiflashadi, asab sistemasi kuchsizlanadi, xotira, tafakkur, diqqat, iroda kabi psixologik xususiyatlar susaya boradi. Shuning uchun keksaygan kishilar bola tabiat arazchan, ko'ngli bo'sh, hissiyotga beriluvchan xarakterli bo'lib qoladilar. Shu bois ular bilan muloqotga kirishishida mazkur holatlarni hisobga olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Keksalikda er-xotin o'rtasidagi munosabat yanada mustahkamlanadi. Ular muloqot chog'ida yoshlikdagi taassurotlar kechinmalar, his-tuyg'ular yuzasidan fikr almashadilar. Bir-birlarini qo'mash, hamdardlik kabi yuksak tuyg'ular totuvlikni yanada oshiradi.

Keksalik davrining yana bir xususiyati boshqa kishilarga, begonalarga ham xayrixolik bildirishdir. Ana shu yuksak insonparvarlik hissi tufayli ular er uzidagi jamiki inson zotiga yaxshilik tilaydilar. Keksalardagi rahmdillik, poklik, orastalik, muloyimlik, samimiylik singari tuyg'ularning ifodalanishi boshqa yosh davridagi odamlar tuyg'usiga aslo o'xshamaydi. Shuning uchun "Qari bilganni-pari bilmas", -degan naql bor.

Turli mamlakatlarda keksayish davri – bu nafaqa yoshi hisoblanadi. Garchi bizda bu yoshda “qarilik gashti” haqida gapirilsada, qarilik gashtini surib yashayotganlar, afsuski, kam. Qarilik gashtini, surish yoki azoblarga ko‘milib, tobora so‘nib borish juda ko‘p narsalarga bog‘liq. Lekin insonning o‘ziga juda ko‘p miqdorda bog‘liq bo‘ladi.

O‘z-o‘zini tekshirish uchun savollar:

1. Psixogerontologiyaning predmeti nimadan iborat?
2. Keksayish davri qanday xususiyatlarga ega?
3. Qarilik qavriga xos psixologik o‘zgarishlar nimalarda namoyon bo‘ladi?

UZOQ UMR KO'RUVCHILAR

Reja:

1. Uzoq umr ko'ruvchilarning psixologik xususiyatlari.
2. Uzoq umr ko'rish omillari.

Tayanch iboralar: uzoq umr ko'ruvchilar, xarakter xislati, psixologik portreti, uzoq umr ko'rish omillari, umrni uzaytirish.

Uzoq umr ko'ruvchilarning psixologik portreti. Ularga boy ma'naviyat va kelajakka umid bilan qarash xosdir.

Ularning xarakter xislatlari:

- Muvozanatlilik;
- Bamaylixtirlik (shoshma-shosharlikni yo'qligi);
- Mexnatsevarlik;
- Do'stona munosabatlar;

Ularning emotsional sohasiga xos jixatlar:

- Xushchaqchaqlik;
- Kayfiyatni tezda o'nglab olishlik (ko'ngilsizliklardan so'ng);
- Optimizm;
- Hazil xissi;
- Muammo va xodisalarga sokinlik bilan qarash;
- Qalb muvozanati;
- Kuchli hayajon, extiroslardan qochish;
- Jahldorlikning mavjud emasligi.

Aqliy faoliyatlarida ustunlik qiluvchi xususiyatlar:

- Mulohazalilik;
- Uhtiyotkorlik;
- Hayotiy donolik;
- Intellektual va ijodiy faollik;
- G'amgin, qayg'uli fikrlardan qochish.

Ular yomon narsani unutish, kechirishga moyil bo'lib, bunday narsalarni xotirada saqlamaydilar.

Ularning o'zlariga bo'lgan munosabatlarida o'zini hurmat qilish ustunlik qiladi. O'zlarining qarib borayotganliklariga muqarrar narsa sifatida, bamaylixtirlik bilan qarydilar. Gerontologiya asoschilaridan biri I. I. Mechnikovning ta'kidlashicha, bu davrda o'limdan qo'rqish o'z ahamiyatini yo'qotadi.

Uzoq umr ko'ruvchilarga oilada yaxshi munosabatlar o'rnatish va uni saqlab qolish xarakterli, ular atrofdagilarga juda e'tiborli bo'lib, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarning sabablaridan xalos bo'lishga xarakat qiladilar.

Ular o'zlarini va o'z hayotlarini o'zlari boshqarishni avzal ko'radilar. Salomatliklari xaqida qayg'uradilar. Ularning xulq-atvorlarida o'z-o'zini nazorat qilish ustun.

Uzoq umr ko'rishning psixologik asoslari. Uzoq umr ko'rish yoshi inson organizmining atrof-muhit sharoitlariga yuqori darajada moslashuvchanligidan darak beradi. Uzoq umr ko'ruvchilarni Homo Sapiens turiga kiruvchi biosotsial elita deb qaraladi, chunki dunyoga kelgan 5000 kishidan birigina bu yoshga kirishi mumkin.

Insonning maksimal uzoq umr ko'rishni uning genlarida programmalashgan bo'ladi, shuning uchun uni yanada uzaytirish uchun o'zgartirib bo'lmaydi. Lekin uning qisqarishini oldini olish insonning o'z qo'lida.

Jahon sog'liqni saqash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra inson sog'lig'i:

50 % uning turmush tarziga; 20 % naslga; 20 % ekologiyaga; 10 % tibbiy yordamga bog'liq.

Turmush tarzi deganda – muayyan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda shakllangan insonlarning barqaror hayot faoliyatlari, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarning qonirilishi; muloqot va xulq-atvor normasi tushuniladi.

Sog'lom turmush tarzi – tor tushuncha bo'lib, inson organizmi hayotfaoliyatining ichki va tashqi sharoitlarining majmuini ko'zda tutadi. Ushbu sharoitlar organizm barcha sistemalarini uzoq ishlashga yordam beradi. Shuningdek, sog'lom turmush tarzi – bu salomatlikni mustahkamlash, shaxs uyg'un rivojlanishi, dam olish va mehnat qilishga olib keluvchi ratsional metodlar majmuidir.

Sog'lom turmush tarzi, psixik salomatlik insonning tabiiy ehtiyoji bo'lib, uni qabul qilar ekan butun hayoti mobaynida unga amal qiladi.

Psixik salomatlikni shakllantirish nafaqat tananing gigienasi, shu bilan birga psixogigienani, ma'naviy soha bo'yicha o'z-o'zini tarbiyalashni, ahloqiy hayotiy pozitsiyani, sog'lom fikrlilikni ko'za tutadi.

Ilk davrlardan boshlaboq bolalarni sog'lom turmush tarziga o'rgatish, ularda uzoq umr ko'rish va sog'lom hayotga ustanovkani shakllantirish, kerak (ya'ni sog'lig'ini asrash, uni yo'qotganida emas, borligiga qadriga etish).

S. Pako, G. Offre, L. Bine, U. Maynot, E. Medovir, A. Komfort, I. V. Davidovskiy, B. G. Ananyev, I. V. Nogorniy, E. D. Aleksandrovna va boshqalar uzoq umr ko'rish sirlarini ekologik omillar orqali tushuntirishga harakat qiladilar. Aksariyat olimlarning fikricha, ekologik omillar insonning yashash sharoitiga, kamol topishiga bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladigan omillardir. Insonning ijtimoiy muhit sharoitlari ichiga kasb mehnati, turmush tarzi, madaniyati va manaviyati kabilar kiradi.

Ma'lumotlarga ko'ra, ochiq havoda ortiqcha zo'riqishsiz jismoniy mehnat bilan shug'ullangan odamlarda harakatning tezligi, qad-qomatning tikligi, ma'naviy tetiklik, ruhiy faollik uzoqroq saqlanadi. Mana shu holat jismoniy tarbiya bilan doimiy shug'ullanuvchi kishilarda ham bo'ladi.

Tog'lik xududlarda yashovchilar uzoq umr ko'rishining asosiy sabablari quyidagilar:

- Iqlim sharoiti va jug'rofiy omillar;
- Kun mobaynida 4-5 marta iste'mol qilinadigan go'shtli, o'simlik moyli va sutli oziq-ovqat;
- chekish, ichish va ortiqcha jinsiy aloqaning taqiqlangani;
- madaniy an'analar, o'ziga xos turmush tarzi va va uning xususiyatlari;
- shaxsiy gigienaga rioya qilishi va butun umr bo'yi jismoniy mehnat bilan shug'ullanish;
- bir maromda ham passiv, ham aktiv hordiq chiqarish;
- turmush darajasining yuqori bo'lishi va h.

Uzoq umr ko'ruvchilar uchun yaxshi munosabat juda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga shirin muommala, samimiy muloqot, iolaviy totuvlik, asab sistemasini asrash, barqaror histuyg'u, hamdardlik, psixik faollik, irodaviy tetiklik bo'lishi zarur.

Uzoq umr ko'ruvchilar o'zlarini kamroq bezovta qilishga, jismoniy kuch-quvvatni ayashga, extiyotkorlik bilan harakat qilishga odatlanadilar, ortiqcha axborotlarni qabul qilmaydilar.

Agar uzoq umr ko'ruvchilar er-xotin munosabatida oilaviy hayot kechirayotgan bo'lishsa juda bir-biriga suyanib qoladilar. Tez-tez

birgalikda kechirgan hodisalarini eslab turadilar va suyanadigan shaxsga muxtoj bo'ladilar.

I. V. Davidovskiyning fikricha, uzoq umr ko'ruvchilar asosan ozg'in, faol harakatchan odamlar bo'lib, havodan erkin nafas olishni juda yoqtiradilar, organizm faoliyatiga daxldor tinka quritar kasalliklardan holi bo'ladilar. Uzoq muddatli xotira kuchsizlanadi, 90 yoshda nutqning ichki bog'lanishi buziladi.

Xotiraning obrazli, hissiy turlari nutqning tuzilishiga bo'ysunmay qoladi. Albatta bu fiziologik o'zgarishlar uzoq umr ko'ruvchilarda fe'l-atvorida ham psixologik o'zgarishlar sabab bo'ladi.

Uzoq umr ko'ruvchilarning emotsional sohasiga xos jihatlar:

Xushchaqchaqlik va kayfiyatni tezda o'nglab olishlik

Optimizm va hazil hissi

Muammo va hodisalarga sokinlik bilan qarash

Qalb muvozanati, kuchli hayajon va ehtiroslardan qochish

Jahldollikning mavjud emasligi

Uzoq umr ko'rish sirlari:

1. Ko'p harakat qilish (Bog'da, dalada, tomorqada ishlash 10 yilga umrni uzaytiradi).

2. Hayotga falsafiy qarash – ular hayotda maqsad va reja bilan sokin, tinch hayot tempi bilan yashaydilar. Dam olishdan voz kechmaydilar.

3. To'g'ri ovqatlanish (dengiz mahsulotlari, o'simlikla, dukkakli mahsulotlar). Tabiiy mahsulotlarni iste'mol qiladilar.

4. Mustahkam oila va qarindoshlik rishtalari.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Uzoq umr ko'ruvchilar qanday xususiyatlar bilan xarakterlanadilar?
2. Uzoq umr ko'rishga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Umri uzaytirishda turmush tarzining ahamiyati qanday?
4. Sog'lom turmush tarsi nima?

TARAQQIYOT PSIXOOGIYASI FANINI O'QITISHDA QO'LLANILADIGAN PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN NAMUNALAR

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko'p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakterdagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, *ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi.* Masalan, muammoning ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda tinglovchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma'ruza mashg'ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

Trener-o'qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlarga ajratadi.

Trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirib, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi zarur bo'lgan qismlari tushirilgan matnarni tarqatadi;

Har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini tavsiya etilayotgan sxema bo'yicha tarqatmaga yozma ravishda bayon qiladi;

Navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. So'ng trener tomonidan tahlillar umumlashiriladi, zaruriy axborotlar bilan to'ldiriladi, va mavzu yakunlanadi.

Namuna:

Taraqqiyot psixologiyasi metodlari					
Kuzatish		Eksperiment		Anketa	
afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi
Xulosa:					

«Keys-stadi» metodi

«Keys-stadi» - inglizcha soʻz boʻlib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – oʻrganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni oʻrganish, tahlil qilish asosida oʻqitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921-yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini oʻrganishda foydalanish tartibida qoʻllanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari oʻz ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

«Keys metodi» ni amalga oshirish bosqichlari

Ish Bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot taʼminoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashtirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va oʻquv topshirigʻni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; ✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orgali oʻquv	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil yechim yoʻllarini ishlab chiqish;

topshirig'ining yechimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish	✓ har bir yechimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish. ✓ muqobil echimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	✓ yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; ✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ✓ yakuniy xulosa va vaziyat echimining amaliy aspektlarini yoritish

«FSMU» metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o'zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma'ruza mashg'ulotlarida, mustahkamlashda, o'tilgan mavzuni so'rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg'ulot natijalarini tahlil etishda foydalansh tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo'lgan yakuniy xulosa yoki g'oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog'ozlarni tarqatiladi:

• fikringizni bayon eting

S

• fikringiz bayoniga sabab ko'rsating

M

• ko'rsatilgan sababingizni isbotlab misol keltiring

U

• fikringizni umumlashtiring

– ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhiy tartibda taqdimot qilinadi.

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

Jadvalni to'ldiring

Topshiriq: Psixolog faoliyatida taraqqiyot psixologiyasi bo'yicha bilimlarni qo'llashning o'ziga xos tomonlari

F	
S	
M	
U	

1-guruh

Savol Bolani maktabga psixologik tayyorligi nimalarda ifodalanadi deb o'ylaysiz?

F-fikringizni bayon eting

S-Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
---------------------------------------	--

M-ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U- fikringizni umumlashtiring

2-guruh

Savol Bolaning maktab ta'limiga moslasha olinmasligiga sabab nima?

F-fikringizni bayon eting

S-Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
---------------------------------------	--

M-ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U- fikringizni umumlashtiring

3-guruh

Savol Boladagi emotsional sohamng buzilishiga qanday omillar ta'sir etadi?

F-fikringizni bayon eting

S-Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
---------------------------------------	--

M-ko'rsatilgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring

U- fikringizni umumlashtiring

“Assesment” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod ta'lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o'zlashtirish ko'rsatkichi va amaliy ko'nikmalarini tekshirishga yo'naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yo'nalishlar (test, amaliy ko'nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo'yicha tashhis qilinadi va baholanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

“Assesment” lardan ma'ruza mashg'ulotlarida tinglovchilarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o'rganishda, yangi ma'lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg'ulotlarda esa mavzu yoki ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o'z-o'zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o'qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o'quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo'shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Namuna. Har bir katakdagi to'g'ri javob 5 ball yoki 1-5 balgacha baholanishi mumkin.

Тест

- I. Taraqqiyot psixologiyasi predmeti
- A. Psixologik diaqnoz qo'yish
- B. Yosh taraqqiyotini o'rganish

Книёсий тахлил

- Taraqqiyot psixooqiyasi va differensial psixooqiyaa birligini tahlil qiling

Тушунча тахлили

- Psixik rivoqjanish omillarini izohlang

Амалий кўникма

- O'quvchi shaxsiga psixooqik tavsifnoma tuzing

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod tinglovchilar yoki qatnashchilarni mavzu bo'yicha tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo'yicha dastlabki bilimlar darajasini tashhis qilish maqsadida qo'llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg'ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- tinglovchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo'lgan so'zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
- tinglovchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga etgach, o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna:

“Tushunchalar tahlili” organayzerini to'ldiring

Muhim muammoning echimini topishga yordam beradi va “Tushunchalar tahlili” usuli orqali muammo hal qilinadi.

- 1-guruh

Tushunchalar Mazmuni
O'smirlik

Jismoniy rivojlanish
Akseleratsiya

- 2-guruh

Tushunchalar Mazmuni

O'smirlik inqirozi

Inqiroz belgilari

Ijtimoiylashuv

Venn Diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o'qitishni tashkil etish shakli bo'lib, u ikkita o'zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko'rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga ko'rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o'ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi:
- navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to'rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o'z tahlili bilan guruh a'zolarini tanishtiradilar;
- juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko'rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

Namuna: Taraqqiyot psixologiyasi bo'limlari

Bolalar
psixologiya
si

Psixoger
onto-
logiya

O'smirlar
psixologi
yasi

“Blits-o'yin” metodi

Metodning maqsadi: tinglovchilarda tezlik, axborotlar tizimini tahlil qilish, rejalashtirish, prognozlash ko'nikmalarini

shakllantirishdan iborat. Mazkur metodni baholash va mustahkamlash maqsadida qo'llash samarali natijalarni beradi.

Metodni amalga oshirish bosqichlari:

1. Dastlab ishtirokchilarga belgilangan mavzu yuzasidan tayyorlangan topshiriq, ya'ni tarqatma materiallar alohida-alohida beriladi va ulardan materialni sinchiklab o'rganish talab etiladi. SHundan so'ng, ishtirokchilarga to'g'ri javoblar tarqatmadagi «yakka baho» kolonkasiga belgilash kerakligi tushuntiriladi. Bu bosqichda vazifa yakka tartibda bajariladi.

2. Navbatdagi bosqichda trener-o'qituvchi ishtirokchilarni uch kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiradi va guruh a'zolari o'z fikrlari bilan guruhdoshlarini tanishtirib, bahslashib, bir-biriga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishonirish, kelishgan holda bir to'xtamga kelib, javoblarini «guruh bahosi» bo'limiga raqamlar bilan belgilab chiqishni topshiradi. Bu vazifa uchun 15 daqiqa vaqt beriladi.

3. Barcha kichik guruhlar o'z ishlarini tugatgach, to'g'ri harakatlar ketma-ketligi trener-o'qituvchi tomonidan o'qib eshittiriladi va ishtirokchilardan bu javoblarni «to'g'ri javob» bo'limiga yozish so'raladi.

4. «To'g'ri javob» bo'limida berilgan raqamlardan «yakka baho» bo'limida berilgan raqamlar taqqoslanib, farq bo'lsa «0», mos kelsa «1» ball qo'yish so'raladi. Shundan so'ng «yakka xato» bo'limidagi farqlar yuqoridan pastga qarab qo'shib chiqilib, umumiy yig'indi hisoblanadi.

5. Xuddi shu tartibda «to'g'ri javob» va «guruh bahosi» o'rtasidagi farq chiqariladi va ballar «guruh xatosi» bo'limiga yozib, yuqoridan pastga qarab qo'shiladi va umumiy yig'indi keltirib chiqariladi.

6. Trener-o'qituvchi yakka va guruh xatolarini to'plangan umumiy yig'indi bo'yicha alohida-alohida sharhlab beradi.

7. Ishtirokchilarga olgan baholariga qarab, ularning mavzu bo'yicha o'zlashtirish darajalari aniqlanadi.

TURLI YOSH DAVRLARIDA PSIXIK TARAQQIYOTNI O'RGANISH METODIKALARI

«Klassifikatsiyalash» metodikasi

Maqsad: mantiqiy fikrlashning rivojlanish darajasini (umumlashtirish va mavhumlashtirish qobiliyati, umumlashtiruvchi tushunchalarning shakllanganligini) tekshirish.

Jihoz: o'yinchoqlar, kiyimlar, hayvonlar, o'simliklar, idish-tovoqlar, mebellar, transportlar va hokazolar tasvirlangan predmetli rasmlar.

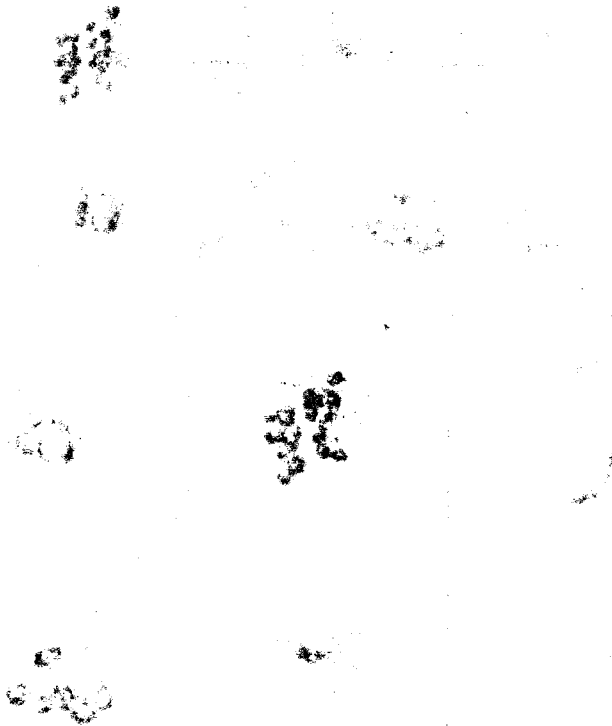
O'tkazish texnikasi: bolaga rasmlar to'plami beriladi va taklif etiladi: «Ushbu kartochkalardan bir-biriga mosini topib, stol ustiga qo'yib chiq». 10-15 kartochka qo'yib chiqilgandan so'ng so'raladi: «Nima uchun ushbu kartochkalar bu qatorda? Bular esa nimaga boshqada?» (bolaning umumlashtirish ko'nikmasi va harakatlarini so'zda ifodalay olishi aniqlanadi). Yo'l qo'yilgan xatolar to'g'rilanadi va kartochkalarni taxlash prinsipi tushuntiriladi («idishni-idish, hayvonlarni-hayvonlarga qo'y»). So'ngra bolaga topshiriqni davom ettirish taklif etiladi.

Agar bola topshiriqni qabul qilmasa, uni klassifikatsiyalash usuliga o'rgatiladi. Boladan tekshiruvchi nima uchun ushbu kartochkalarni bu qatorga qo'yish kerakligini, qolganlarini boshqa qatorga qo'yish lozimligini tushuntiradi, so'ngra o'zi mustaqil bajarishini taklif etadi.

Bajarish me'yori:

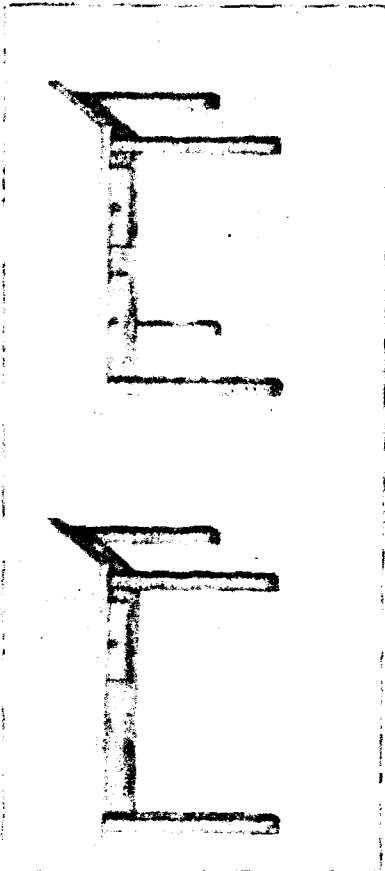
5 yoshli bolalar topshiriqni harakat asosida, umumlashtirish usulini funksional darajada aniqlab bajaradilar. 6 yoshdan boshlab mavhum kategoriyalarni qo'llaydilar.

5-6 yoshdan boshlab bolalarni tekshirishda «Koos kubiklari», «Obyektni ikki belgi bo'yicha klassifikatsiyalash», «Voqealarning ketma-ketligini o'rnatish», «To'rtinchisi ortiqcha» kabi metodikalardan foydalanish mumkin.

«Yetishmaydigan qismlarni top» metodikasi

Tekshirish davomida tavsiya etilayotgan xar bir rasmda ahamiyatli qism etishmaydi. Bola rasmlarni birma-bir ko'rib tezda kamchiliklarini topishi zarur. psixolog sekundomer yordamida (bolaga ko'rsatmasdan) vazifani bajarishga sarflangan vaqtni belgilaydi va bu vaqt ballarda baholanib, bola idrokining rivojlanishini aniqlashga yordam beradi.

Natijalarni baholash

- 10 ball – barcha kamchiliklar 25 sekundgacha aniqlasa.
- 8-9 ball– vazifani bajarishga 26-30 sekundgacha vaqt sarflasa.
- 6-7 ball– vazifani bajarishga 31-35 sekundgacha vaqt sarflasa.
- 4-5 ball– vazifani bajarishga 36-40 sekundgacha vaqt sarflasa.
- 2-3 ball– vazifani bajarishga 41-45 sekundgacha vaqt sarflasa.
- 0-1 ball– vazifani bajarishga 45 sekunddan ko'p vaqt sarflasa.

Rivojlanish darajasi

- 10 ball– juda yuqori.
- 8-9 ball– yuqori.
- 4-7 ball– o'rt.
- 2-3 ball– past.
- 0-1 ball– juda past.

«Nimaligini top» metodikasi

Bolaga rasmning A qismi ko'rsatilib (qolganlari qog'oz bilan berkitiladi) bu rasmda nima chizilganini topish so'raladi.

Vazifani bajarishdan avval bolaga boshqa rasm yordamida topshiriqni bajarish namunasi tushuntiriladi, so'ng ko'rsatma beriladi.

Vazifani bajarishga 10 sekund vaqt beriladi.

Agarda bola ushbu vaqt davomida vazifani bajara olmasa, rasmning B qismi ochib ko'rsatiladi va hokazo

Rasmni aniqlashga sarflangan umumiy vaqt hisobga olinadi.

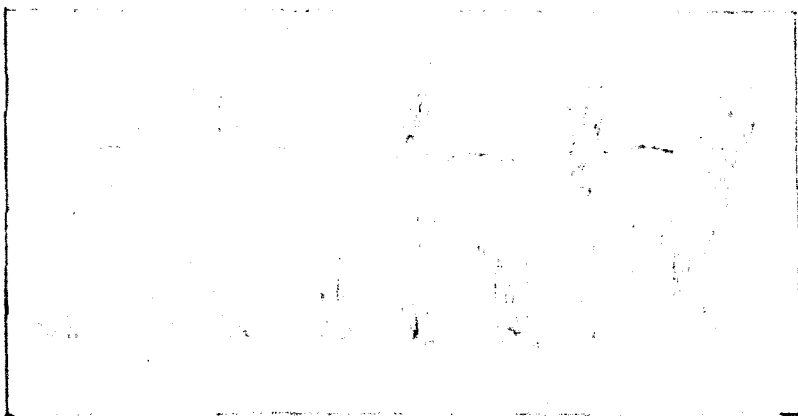
Natijalarni baholash:

- 10 ball– vazifani 10 sekund davomida A variantida bajarsa.
- 7-9 ball– vazifani 11-20 sekund davomida B varianti ko'rsatilgandan so'ng bajarsa.
- 4-6 ball– vazifani 21-30 sekund davomida V varianti ko'rsatilgandan so'ng bajarsa.
- 2-3 ball– vazifani 30-40 sekund davomida G varianti ko'rsatilgandan so'ng bajarsa.
- 0-1 ball– A, B, V variantlar ko'rsatilib, 50 sekunddan ko'p vaqt sarflab vazifani bajara olmasa.

Rivojlanish darajasi:

- 10 ball– juda yuqori.
- 8-9 ball– yuqori.
- 4-7 ball– o'rt.
- 2-3 ball– past.

0-1 ball– juda past.

«Rasmda nima berkitilgan» metodikasi

Ko'rsatma: «Rasmda senga tanish bo'lgan buyumlar chizilgan. Ularning har birini birma-bir aytib ber».

Vazifani bajarishga bir minut vaqt beriladi.

Natijalarni baholash:

10 ball– vazifani 20 sekund davomida bajarsa.

8-9 ball– vazifani 21-30 sekund davomida bajarsa.

6-7 ball– vazifani 31-40 sekund davomida bajarsa.

4-5 ball– vazifani 41-50 sekund davomida bajarsa.

2-3 ball– vazifani 41- 50 sekund davomida bajarsa.

0-1 ball - vazifani bajarishga 60 sekunddan ko'p vaqt sarflab, uni bajara olmasa

Rivojlanish darajasi:

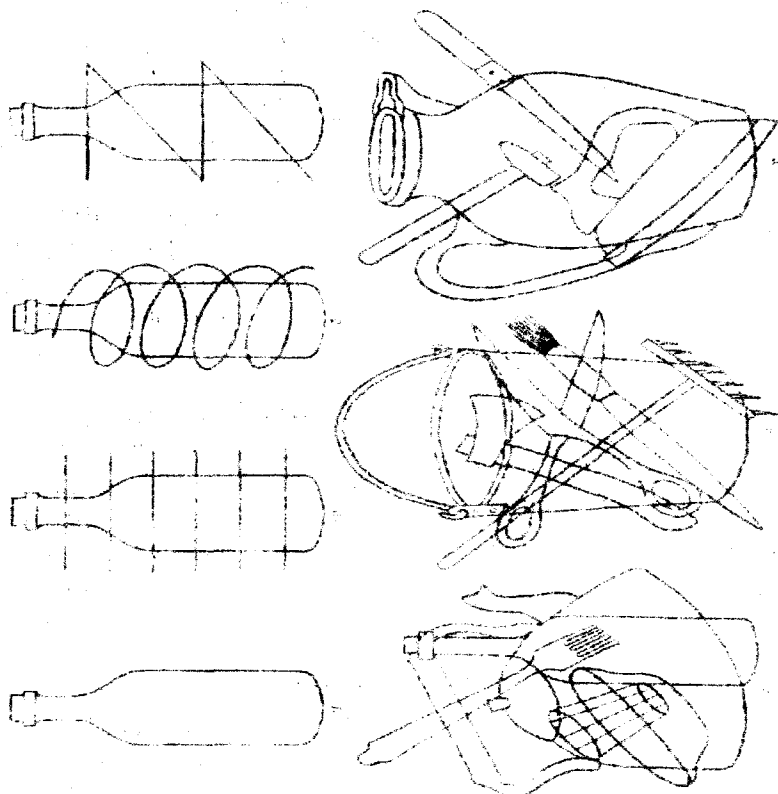
10 ball– juda yuqori.

8-9 ball– yuqori.

4-7 ball– o'rta.

2-3 ball– past.

0-1 ball– juda past.

«Chalkashliklar» metodikasi

Bu metodika bolaning atrof-muhit to'g'risidagi obrazli tasavvurlarini hamda olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqliklar munosabatlarini bilishini va o'z fikrlarini to'g'ri ifodalay olishini o'rganishga yordam beradi.

Ko'rsatma: «Bu rasmga diqqat bilan qarab, uni to'g'ri yoki noto'g'ri chizilganini aniqla. Agarda xato topsang uni ko'rsatib, nima uchun xato ekanligini tushuntirib ber. Haqiqatda bu narsalar qanday bo'lishi kerakligini aytib ber».

Vazifani bajarish uchun 3 minut vaqt beriladi.

Natijalarni baholash:

10 ball – belgilangan vaqt davomida barcha chalkashliklar topilsa, tushuntirilsa va haqiqatda qanday bo'lishi kerakligi to'g'ri aytib berilsa.

8-9 ball – hamma chalkashliklar topilib, lekin 1-3tagacha chalkashlikni tushuntirib bera olmasa va haqiqatda qanday bo'lishi kerakligini aytib bermasa.

6-7 ball – hamma chalkashliklar topilib, lekin 3 yoki 4tasini tushuntirib bera olmasa va ularni haqiqatda qanday bo'lishi kerakligini aytib bermadi.

4-5 ball – hamma chalkashliklar topilib, lekin 5-7 tasini tushuntirib bermasa va ularni haqiqatda qanday bo'lishi kerakligini aytib bermasa.

2-3 ball – belgilangan vaqt davomida 1-4gacha bo'lgan chalkashliklarni payqashga ulguradi.

0-1 Ball – belgilangan vaqt davomida bola 7ta chalkashlikdan faqat 4tadan kamini aniqlasa.

Rivojlanish darajasi:

10 bal- juda yuqori.

8-9 bal- yuqori.

4-7 bal- o'rta.

2-3 bal- past.

0-1 bal- juda past.

«Yil fasllari» metodikasi

Bolaga ushbu to'rtta rasm ko'rsatilib, yilning qaysi fasli tasvirlanganligini aniqlab, o'z fikrini asoslab berish so'raladi.

Vazifani bajarish uchun 3 minut vaqt beriladi.

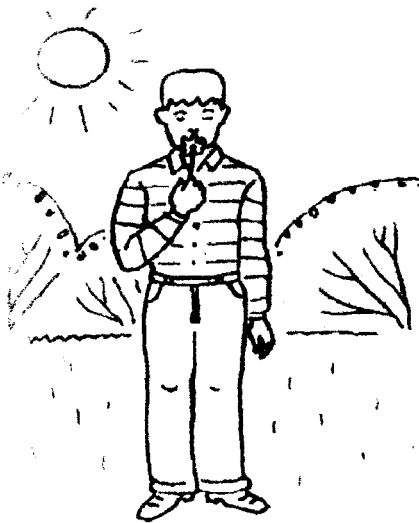
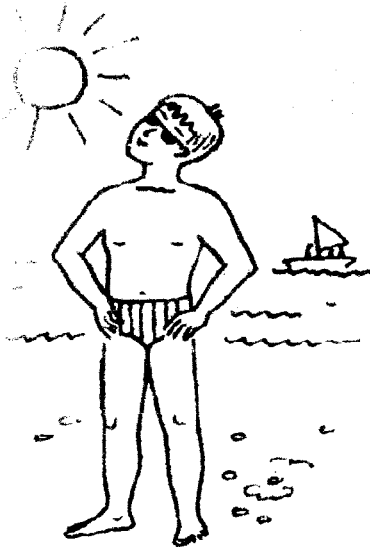
Natijalarni baholash:

10 ball – berilgan vaqt davomida bola barcha fasllarni to'g'ri topib,

rasmdagi fasl belgilarini to'g'ri tushuntirib bersa.

8-9 ball – fasllarni to'g'ri topib, rasmdagi fasllarni 5-7ta belgilarini

aytib bersa.

6-7 ball- fasllarni to'g'ri topib, rasmdagi fasllarni 3-4ta belgilarini aytib bersa.

4-5 ball- rasmdagi 1 yoki 2ta faslni to'g'ri topib, ularni 1-2 ta belgilarini aytib bersa.

0-3 ball-fasllarni to'g'ri topa olmasa va fasllarga xos belgilarni ham aniqlay olmadi.

Rivojlanish darajasi:

10 ball- juda yuqori.

8-9 ball- yuqori.

6-7 ball- o'rta.

4-5 ball- past.

0-1 ball- juda past.

«Guruhlarga ajrat» metodikasi

Bu metodika bolalarning mantiqiy-obrazli tafakkurini o'rganishga yordam beradi.

Ko'rsatma: «Rasmga diqqat bilan qarab, har bir shaklni belgilariga ko'ra guruhlarga ajrat. Shakllarni nomlarini, ularni qaysi belgilariga ko'ra guruhlarga birlashtirganingni aytib ber».

Vazifani bajarishga 3 minut vaqt beriladi.

Natijalarni baholash:

10 ball – 2 minutgacha bo'lgan vaqtda shakllarni quyidagi guruhlarga ajratadi: uchburchak, kvadrat, aylana, romb, qizil rangdagi shakllar (rasmda ular qora rangda), ko'k rang shakllar (rasmda ichi to'g'ri chiziqlar bilan to'ldirilgan), sariq rangdagi shakllar (ichi katakli), katta shakllar, kichik shakllar. Bir shakl belgilariga ko'ra bir necha guruhlarga kiradi.

8-9 bal – vazifani to'g'ri 2 yoki 2,5 minut ichida bajardi.

6-7 ball –vazifani to'g'ri 2,5 yoki 3 minut davomida bajardi.

4-5 ball – 3 minut davomida 5 yoki 7ta shakl guruhlarini aytib berdi.

2-3 bal- 3 minut davomida bola faqat 2 yoki 3ta shakl guruhlarini aytib berdi.

0-1 ball 3 minut davomida bola faqat bir shakl guruhini aytib berdi.

Rivojlanish darajasi:

10 ball– juda yuqori.

8-9 ball– yuqori.

4-7 ball– o‘rta.

2-3 ball– past.

0-1 ball– juda past.

«Grafik diktant» metodikasi

Ushbu metodika bolada ixtiyoriyligni rivojlanish diagnostikasi uchun xizmat kiladi (eshitish, tushunish malakasi va kattalar ko‘rsatmasini aniq bajarish, qoida asosida ishlash, namunani qo‘llash). Individual xamda guruxiy shaklda o‘tkazish mumkin. Katak daftar varag‘idan foydalaniladi.

Topshiriqning bajarilishi.

Ko‘rsatma: «Hozir siz bilan turli naqshlar chizishni o‘rganamiz. CHiroyli va tartibli chizishga harakat qiling. Buning uchun meni diqqat bilan eshiting - men qaysi tomonga va necha kattakka chiziq chizishingizni aytib turaman. Faqat men aytdan chiziqni chizing. Katakka chiziq chizib bo‘lgach, endi qaysi yo‘nalishda chizishingizni aytishimni poylab turing. Har bir yangi chiziqni oldingisi to‘xtagan joydan davom ettiring. Bunda qalamni qog‘ozdan uzmay. O‘ng qo‘l qaysi, buni hamma biladimi? O‘ng qo‘l qalamni ushlab turgan qo‘lingiz (xonadagi aniq orientir ko‘rsatiladi, ya‘ni o‘ng tomondagi eshik yoki deraza ko‘rsatiladi). Demak, o‘ng tomonga chiziq chizing deganimda, 1 katak eshik tomonga qarata chizasiz (katak chizilgan doskaga chizib ko‘rsatiladi.) Endi qo‘limni chiziqdan olmay, 2 katak tepaga, so‘ngra 3 katak o‘ng tomonga chizaman (doskada chiziladi).»

Shundan so‘ng naqsh chiziladi: “1- naqshni chizishni boshlaymiz. Eng yuqori nuqtaga qalamingizni qo‘ying. Diqqat! Quyidagicha chizamiz: 1 katak pastga, qalamni qog‘ozdan uzmay. Endi 1 katak o‘ngga, 1 katak tepaga, 1 katak o‘nga, 1 katak pastga, 1 katak o‘ngga, 1 katak yuqoriga, 1 katak o‘ngga, 1 katak pastga. Endi xuddi shunaqa naqshni chizishni davom ettiring.”

Mustaqil ishlash uchun 2 daqiqa vaqt beriladi. Metodika o'tkazish vaqti 15 daqiqa. Psixolog ishini borishini kuzatib turadi va tekshiruvchi tomonidan yo'l qo'yilgan xatolarni to'g'irlab boradi. Diktovka sekin, uzun pauzalar saqlab amalga oshiriladi.

Keyingi naqshni chizishga kirishamiz. Psixolog tekshiruvchilarga murojaat qiladi: "Endi qo'limizni keyingi nuqtaga qo'ying. Tayyorlaning! Diqqat! Ikatak yuqoriga. Ikatak o'ngga. Ikatak yuqoriga. Ikatak o'ngga. 1 katak pastga. 1 katak o'ngga. Ikatak pastga, 1 katak o'ngga. 1 katak yuqoriga. 1 katak o'ngga, endi xuddi shunday naqshni chizishni davom ettiramiz".

Endi 3-naqshni chizishga kirishamiz: Diqqat! 3 katak yuqoriga, 1katak o'ngga, 2 katak pastga, 1 katak o'ngga 2 katak yuqoriga, 1 katak o'ngga, 3 katak pastga, 1 katak o'ngga, 2 katak yuqoriga, 1 katak o'ngga, 2 katak pastga, 1 katak o'ngga, 3 katak yuqoriga. Endi shu naqshni chizishni o'zingiz davom ettiring.

Eng oxirgi naqshni bajarishdan oldin psixolog tekshiruvchilarga quyidagi so'zlar bilan murojaat qiladi: "Qalamni eng pastki nuqtaga qo'ying. Diqqat! 3 katak o'ngga, 1 katak tepaga, 1 katak chapga (chapga so'ziga aloxida urg'u beriladi), 2 katak yukoriga, 3 katak o'ngga, 2 katak pastga, 1 katak chapga (chapga so'ziga yana urg'u berib aytiladi), 1 katak pastga, 3 katak o'ngga, 1 katak yukoriga, 1 katak chapga, 2 katak yuqoriga. Endi naqshni chizishni davom ettiring".

Natijalar tahlili

Topshiriqni bajarish natijalarini tahlil qilishda:

a) diktovka ostida harakat qilish va naqshni mustaqil davom ettirish alohida baholanadi. Bolaning diqqat bilan eshitish malakasi va tashqi qo'zg'atuvchilarga chalg'imasdan psixolog ko'rsatmalarini aniq bajara olishi baholanadi;

b) o'quv ishlarida bolaning mustaqilligi darajasi alohida baholanadi.

Topshiriqni bajarish darajalari:

1. Yuqori daraja. Ikkala naqsh (mashq xisobga olinmaydi) diktovkaga butunlay mos bo'lsa. Ulardan bittasida alohida xatolar uchrasa.

2. O'rtacha daraja. Ikkala yuqori naqsh ham qisman diktovkaga mos kelsa. Xatolar xam bor: birinchi naqsh xatosiz. ikkinchisi diktovkaga mos kelmasa.

3. O'rtacha-past daraja. Bitta naqsh qisman diktovkaga mos. ikkinchisi umuman noto'g'ri bo'lsa.

4. Past daraja. Ikkala naqsh xam mos kelmasa.

“Uycha metodikasi”

Ushbu metodika bolaning ixtiyoriylik sferasi rivojlanish darajasi diagnostikasi uchun mo'ljallangan bo'lib, bolaning maktabga tayyorgarligini aniqlashda qo'llaniladi. 5-10 yoshli bolalar uchun mo'ljallangan.

Metodikaning mohiyati uycha tasvirlangan rasimga qarab, xuddi shunday uychani chizishdan iborat. Uychaning alohida detallari yozuv harflari elementlaridan tashkil topgan.

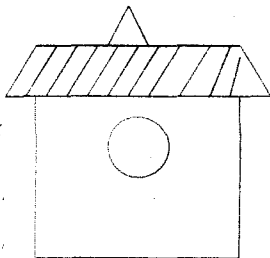
Topshiriq quyidagilarni aniqlash imkonini beradi:

1. Bolaning namunaga qarab orientirovka qila olishi.
2. Nusha ola bilishi.

Bu malakalar ixtiyoriy diqqat, fazoviy idrok, sensonomotor koordinatsiyasi va qo'lning nozik motorikasining muayyan rivojlanish darajasini taqozo qiladi.

Bola oldiga “uycha” rasmi chizilgan varaq qo'yiladi va psixolog: “shoshilmasdan, diqqat bilan xuddi namunadagidek rasm chiz. Agar biror narsam chizmagan bo'lsang yoki noto'g'ri chizsang, rasmini o'chirmasdan uning tepasiga yoki yoniga boshqatdan to'g'irlab chiz.

Topshiriq tushunarlimi? unda ishga kirishishingiz mumkin,” deb ko’rsatma beradi.

So’ngra bolaga oq varaq hamda (qora) qalam beriladi.

Natijalarni qayta ishlash

Eksperimentdan olingan ma’lumotlarni qayta ishlash xatolar uchun qo’yiladigan ballarni hisoblash orqali amalga oshiriladi.

Xatolar sifatida quyidagilar hisoblanishi mumkin:

a) rasmda biror-bir detallar tushib qoldirilishi (panjara, tutun, mo’ri, tom, deraza, uyning asosi) — 4 ball;

b) rasmdagi alohida detallar hajmini, rasm hajmi to’g’ri chizilgan holda, 2 marotabaga kattalashtirish (ballar har bir detal uchun qo’yiladi) — 3 ball;

v) elementning noto’g’ri tasvirlanishi (tutun zanjirlari, chap va o’ng tarafdagi panjara, tom-dagi shtrix chiziqlar, oyna, mo’ri) — 2 ball;

element yaxlit holda baholanadi. Agar uning 1 qismi to’g’ri chizilsa 1ball qo’yiladi. Rasm detalidagi elementlar miqdori hisoblanmaydi.

g) detallarning fazoda noto’g’ri joylashishi (panjara uym asosi bilan bir tekisda bo’lmasligi, mo’ri, oynani almashtirib qo’yilishi va h.k.) - 1 ball;

d) to’g’ri chiziqlarni berilganiga nisbatan 30° ga qiyshaytirib yuborilishi (vertikal va gorizontal chiziqlar kesishishi, panjarani ag’anatib tasvirlanishi) — 1 ball;

e) birlashishi zarur bo’lgan chiziqlar uzilishlari bilan chizilsa (har bir uzilish uchun) — 1 ball. Agar tom-dagi shtrix chiziqlar tom chiziqlari bilan birlashtirilmasa, barcha shtrixovkalar uchun umuman 1 ball qo’yiladi:

j) agar bir chiziq ikkinchisi ustiga chiqib ketsa (har biri uchun) — 1ball. Tom shtrixovkasi yaxlit hisoblanadi;

z) rasmni xatosiz ko'chirilishi — 0, yaxshi rasm uchun 0 qo'yiladi. Shunday qilib, rasm qanchalik yomon chizilsa, tekshiriluvchi to'plagan ball shunchalik yuqori bo'ladi.

0 ball — ixtiyoriy diqqatning yaxshi rivojlanganligi;

1-2 ball — ixtiyoriy diqqatning o'rtacha rivojlanganligi;

4 ball dan yuqori — ixtiyoriy diqqatning kuchsiz rivojlanganligi.

Bunda yosh hisobga olinishi zarur. 5 yoshli bolalar deyarli 0 olmaydilar. Agar 10 yoshli bola 1 ball olsa, bu rivojlanish yaxshi emasligini bildiradi.

«Verballtafakkur darajasini aniqlash» metodikasi

Ushbu metodika bolaning maktab ta'limiga tayyorligini aniqlashda verballtafakkur rivojlanish darajasi diagnostikasi uchun qo'llaniladi. Tekshiriluvchiga bir qator savollarga javob berish taklif qilinadi. Javoblar ijobiy yoki salbiy ballar miqdori bilan baholanadi. Test natijasi — bu alohida savollar bo'yicha to'plangan ballar yig'indisi hisoblanadi («+» va «-»).

Natijalar tahlili:

1. +24 va undan baland — yuqori daraja;
2. +14 dan +23 gacha — yaxshi daraja;
3. 0 dan + 13 gacha — o'rtacha daraja;
4. -1 dan -10 gacha — past daraja;
5. -11 va undan past — juda past daraja.

Savollar:

1. Ot kattami yoki it? Ot = 0. Noto'g'ri javob = -5.
2. Ertalab nonushta qilamiz. Tushdachi? Tushlik qilamiz. Sho'rva, ovqat yeymiz = 0. Noto'g'ri javob = -3.
3. Kunduzi yorug' bo'ladi, kechasichi? Qorong'u = 0. Noto'g'ri javob = -4.
4. Osmon havo rang bo'ladi. O't-maysachi? Yashil = 0. Noto'g'ri javob = -4.
5. Gilos, nok, olxo'ri, olma — bular nima? Mevalar = 1. Noto'g'ri javob = -1.

6. Poezd o'tishidan avval nima uchun yo'lni shlagbaum bilan to'siladi? Mashina poezd bilan to'qnashib ketmasligi uchun, odamlarni poezd bosib ketmasligi uchun = 1. Noto'g'ri javob = -1.

7. Toshkent. Namangan. Qarshi. Bular nimalar? SHahar = 1, Stansiya = 0, Noto'g'ri javob = -1.

8. Soat necha? (Qog'oz soatdan 7dan 15 min., 5ta kam 8, 12dan 15 min. ko'rsatiladi) Amq ko'rsatilsa = 4, qisman = 3, bilmasa = 0.

9. Sigirning bolasi buzoq deyiladi, kuchuk bolasichi? Qo'ynikichi? Kuchukcha, qo'zichoq = 4.

10. Kuchuk ko'proq tovuqqa o'xshaydimi yoki mushukkami? Nimasi bilan o'xshashadi? Mushukka, chunki ularda 4ta oyoq, jun, dum va tirnoqlari bor = 0, mushukka (belgilersiz aytsa) = -1, tovuqqa = -3.

11. Nima uchun hamma avtomobillarda tormoz bo'ladi? Ikkita sabab. (tog'da tormoz berish uchun, burilishda tormoz berish uchun, to'qnashib ketganda to'xtatish uchun, to'xtash uchun) = 1, bitta sabab = 0, noto'g'ri javob = -1 (tormozsiz yura olmaydi).

12. Bolg'a va bolta nimasi bilan bir-biriga o'xshaydi? 2ta umumiy belgi (ular yog'ochdan va temirdan yasalgan, ularni bandi bor, mix qoqish mumkin, bu ish qurollari, orqasi tekis) = 3. Ita o'xshatish = 1, noto'g'ri javob = 0.

13. Olmaxon bilan mushuk nimasi bilan bir-biridan farq qiladi? 2ta umumiy belgini ko'rsatish (ularda 4ta oyoq, dum, jun, teri bo'ladi — ular hayvonlar, daraxtga chiqa oladi) = 3, Ita o'xshatish = 2, noto'g'ri javob = 0.

14. Mix bilan vint nimasi bilan bir-biridan farq qiladi? Agar ular hozir stol ustida turganida ularni qanday tanirding? Vintda aylana chizig'i bo'ladi = 3, vint buraladi, mix qoqiladi = 2, noto'g'ri javob = 0.

15. Futbol, balandlikka sakrash, tennis, suzish ... - bu nima? Sport turi (jismaniy tarbiya) = 3, o'yinlar (mashq, gimnastika, musobaqa) = 2, noto'g'ri javob = 0.

16. Qanday transport vositalarini bilasan? 3ta erda yuruvchi transport vositasi va samolyot yoki kema = 4, 3ta erda yuruvchi transport vositasi yoki to'liq sanalsa (samolyot, kema), faqat «transport vositasi — bu biz qayergadir borish uchun foydalaniladigan harakat vositasi» deb tushuntirilgandan so'ng = 2, noto'g'ri javob = 0.

17. Qarilar yoshlardan nima bilan farq qiladi? 3ta belgi (oq soch yoki sochi yo`q; ajinlar; ishlay olmaydi; ko`p kasal bo`ladi; yoshlarga qaraganda tezroq o`ladi) = 4, bir yoki ikkita farq = 2, noto`g`ri javob = 0 (xassasi bor, chekadi).

18. Nima uchun odamlar sport bilan shug`ullanishadi? 2ta sabab (sog`lom bo`lish uchun, harakatchan bo`lish uchun, to`g`ri yurish uchun, semirib ketmaslik uchun, qiziqqanlari uchun, rekord qo`yish, g`alaba qozonish uchun) = 4, bitta sabab = 2, noto`g`ri javob = 0.

19. Agar kimdir ishdan qochsa — bu noto`g`ri, yomon nima uchun? Chunki boshqalar u uchun ishlashi kerak bo`ladi = 4. U dangasa yoki kam pul topadi va o`ziga hech narsa sotib olamaydi = 2, noto`g`ri javob (o`lib qolmaslik uchun, pul topish uchun) = 0.

20. Nimaga xatga marka yopishtiriladi? Xatni jo`natishga pul to`llash uchun = 5, xat yozilgan odam shtraf to`lash kerak bo`lganligi uchun = 2, noto`g`ri javob = 0.

“Diqqat barqarorligi va mahsuldorligini aniqlash” metodikasi

Bolaga Landolt xalqachalari blankasi tavsiya qilinib, quyidagicha ko`rsatma beriladi:

“Hozir biz “Diqqat-e`tiborli bo`l va tezroq ishla” deb ataluvchi o`yin o`ynaymiz. O`yinda sen boshqa bolalar bilan musobaqalashishing kerak bo`ladi. Keyin musobaqada qanday natijaga erishishingni ko`ramiz. O`ylaymanki, sen ham yaxshi natijalarni qo`lga kiritasan”.

Sinaluvchiga Landolt xalqachalari blankasi ko`rsatilib, qatorlar bo`yicha xalqachalarni tekshirib, ular orasida uzilishi bo`lganlarni topish va ustidan chiziq chizib, o`chirish vazifasi beriladi.

Topshiriqni bajarish uchun 5 daqiqa vaqt beriladi. Har bir daqiqa o`tgach, eksperimentator “chiziqcha qo`y degan” ko`rsatma beradi. Sinaluvchi qaerga kelib to`xtagan bo`lsa, o`sha erga chiziqcha chizib qo`yish kerak. Bunday ko`rsatma har bir daqiqa tugashi bilan beriladi. 5 daqiqa o`tgach, eksperimentator “ishni to`xtat” deb aytadi va bola blankni kelgan joyiga ikkita vertikal chiziq chizib qo`yadi.

Natijalarni qayta ishlashda eksperimentator sinaluvchi bola psixodiagnostik eksperiment o`tkazilgan har bir daqiqa hamda umumiy vaqt – 5 daqiqa davomida ko`rib chiqqan xalqachalar sonini aniqlaydi. Shuningdek, ishni bajarish jarayonida bola yo`l qo`ygan

xatolar soni ham har bir daqiqa bo'yicha va 5 daqiqa bo'yicha alohida aniqlanadi.

Bola diqqatining barqarorligi va mahsuldorligi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

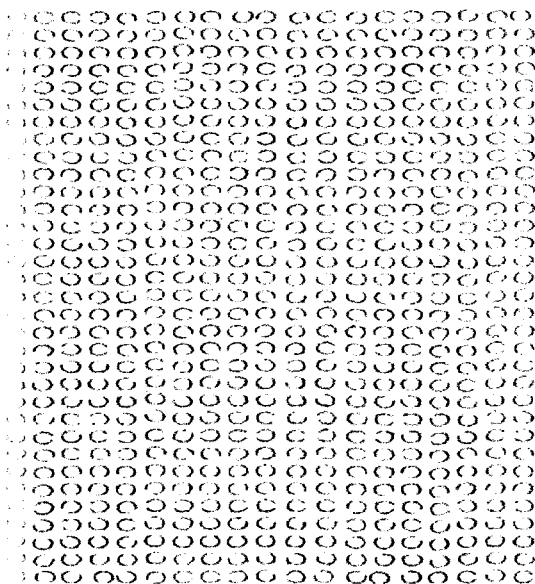
Bu erda: S – diqqat barqarorligi va mahsuldorligi ko'rsatkichi;

N – bola tomonidan 1 daqiqa vaqt davomida ko'rib chiqilgan xalqachalar soni (agar ushbu formula yordamida 5 daqiqa bo'yicha diqqat barqarorligi va mahsuldorligining umumiy ko'rsatkichi aniqlansa, N – 5 daqiqa davomida ko'rib chiqilgan halqachalar soniga, n – 5 daqiqa davomida yo'l qo'yilgan xatolar soniga, mahraj esa 300 ga teng bo'ladi);

n – bola tomonidan bir daqiqa vaqt mobaynida yo'l qo'yilgan xatolar soni.

Natijalarni qayta ishlashda S ning har bir daqiqa bo'yicha hamda umumiy ko'rsatkichi aniqlanadi.

Qo'lga kiritilgan natijalar asosida quyidagicha grafik tuziladi:

- I. Juda yuqori mahsuldor diqqat zonasi.
- II. Yuqori mahsuldor diqqat zonasi.
- III. O'rtacha mahsuldor diqqat zonasi.
- IV. Quyi mahsuldor diqqat zonasi.
- V. Juda quyi mahsuldor diqqat zonasi.

Grafikda ushbu metodika bo'yicha diqqat mahsuldorligining turli zonalar va diqqat psixodiagnostikasi natijalariga ko'ra olinishi mumkin bo'lgan tipik egri chiziqlar berilgan.

Olingan natijalar quyidagicha baholanadi:

6-7 ball – grafikning barcha nuqtalari 3 ta zona oralig'ida joylashib, 3-grafikka o'xshash bo'lsa;

4-5 ball – barcha nuqtalar 4 xil zonada joylashsa va 4-grafikka o'xshash bo'lsa;

3 ball – grafikdagi barcha nuqtalar 5 ta zonada joylashgan bo'lib, 5-grafikka o'xshasa.

Diqqat barqarorligi va mahsuldorligining rivojlanish darajasi:

10 ball – diqqat barqarorligi va mahsuldorligi juda yuqori.

8-9 ball – diqqat barqarorligi va mahsuldorligi yuqori.

4-7 ball – diqqat barqarorligi va mahsuldorligi o'rtacha darajada.

2-3 ball – diqqat barqarorligi va mahsuldorligi past.

0-1 – ball diqqat barqarorligi va mahsuldorligi juda past.

Diqqat taqsimlanishini o'rganish metodikasi

Eksperimentator sinaluvchiga quyidagi vazifalarni bajarishni taklif etadi:

1) 1 dan 20 gacha bo'lgan sonlarni yozish va bir vaqtning o'zida 20 dan 1 gacha sanash. Agar sinaluvchi darhol adashsa, uning diqqatini taqsimlanishi sust;

2) 1 dan 31 gacha sanash lekin bunda sinaluvchi 3 soni bor va 3 ga bo'linadigan (6, 9, 12, 15, 18, 21...) sonlarning o'rniga "yanglishmayman" debaytishi zarur. Masalan, "bir, ikki, yanglishmayman, to'rt, besh, yanglishmayman" va h. k.

Natijalar tahlili.

Xatolar soni hisoblanadi. Bunda maksimum – 12, minimum – 0.

Agarxatolar 0 dan 4 gacha bo'lsa – diqqatning taqsimlanishi yaxshi:

4 dan 7 gacha – o'rtacha;

7 dan 10 gacha – o'rtadan past;

10 dan 13 gacha – past;

To'g'ri sanash namunasi: 1,2 - 4,5, - 7,8, - 10,11, - 13,14, - 16, 17, - 19,20, - 22,23, - 25,26, - 28,29, - 31 (aytish mumkin bo'lmagan so'zlar chiziqcha bilan belgilangan).

"Ustunlik qiluvchi xotira turini aniqlash" metodikasi

Ustunlik qiluvchi xotirani aniqlash uchun esda olib qolinishi lozim bo'lgan material turli yo'llar – ko'rish yoki eshitish orqali beriladi. Bunda turli usullar yordamida esda olib qolishning mahsuldorligi alohida baholanib, natijalarni taqqoslash yordamida ko'rish yoki eshitish xotirasining ustunligi to'g'risida xulosa chiqariladi.

Esda olib qolish uchun sinaluvchiga quyidagi to'rt qator so'zlardan iborat material tavsiya qilinadi:

Qo'l	Radio	Avtomobil	Rasm
Shkaf	ovoq	Ovoz	Ot
Ruchka	Daraxt	Ustun	Torozi
Soat	Ayoz	Gilam	Qisqich
Stul	Koptok	Duxoba	Yo'lbars
Fikr	Qarg'a	Atir	Kostyum
Oyna	Tirnoq	Ishchi	Qoshiq
Irmog	CHiroq	Guruh	Devor
Ko'ylak	Piyola	Mebel	Gul
tarvuz	xarita	etik	son

Birinchi holda eksperimentator birinchi va ikkinchi ustundagi so'zlarni o'zi o'qib eshittiradi. Ikkinchi holda tekshiriluvchi uchinchi a to'rtinchi ustundagi so'zlarni o'zi o'qiydi (so'zlar oldindan varaqqa

yozib qo'yiladi). Har bir ustunni o'qish uchun 10 soniya vaqt beriladi. Ustun o'qib bo'lingach esga tushiriladi.

To'g'ri esda olib qolingana so'zlar miqdori quyidagi formula orqali har bir qator uchun esda olib qolish koeffitsenti aniqlanadi:

$$K = \frac{m}{n} \cdot 100\%$$

Bunda K - esda olib qolish koeffitsenti.

m - ko'rish esda olib qolingana so'zlar miqdori;

n - esda olib qolinishi kerak bo'lgan so'zlar miqdori.

Ko'rish va eshitish orqali esda olib qolishning o'rtacha arifmetik qiymati alohida hisoblanadi. Ular taqqoslanadi va esda olib qolishining qaysi turi ustunlik qilishi haqida xulosa chiqariladi.

Qisqa muddatli xotira hajmini aniqlash metodikasi

Ushbu metodika bolalarni individual tekshirish uchun qo'llaniladi. Bunda maxsus informatsion qidiruv jadvalidan foydalaniladi. Qalin varoqqa bir qator hajmda ramka kesib olinadi. Tekshiriluvchiga esda olib qolish uchun tayyorlangan jadvaldan kesib olingan ramka yordamida birinchi qatordagi sonlar ko'rsatiladi. Jadvalni namoyish qilish vaqti 7-8 yoshli bolalar uchun 10 soniya (o'smirlar uchun 3-5 soniya) jadval olib qo'yilgach, esda olib qolingana sonlar javob varaqasiga yozib qo'yiladi.

Topshiriqning bajarilish tartibi.

Ko'rsatma: "Qisqa vaqt davomida esda olib qolish uchun tavsiya qilinadigan 10 ta raqamdan iborat qatorni ko'rib chiqishingiz zarur. Jadval olib qo'yilgach sonlar tartibini saqlagan holda ularni esda olib qolishingiz lozim".

Topshiriq 10 marta o'tkaziladi. Avval ko'rsatma tekshiriluvchi tomonidan qanday tushunilganligini aniqlash uchun sinov tajribasi bajariladi.

Jadval

4	3	2	8	2	3	6	5	9	1
7	5	7	6	9	5	9	0	8	5
6	3	0	7	6	9	1	0	9	1
7	4	1	7	5	3	9	2	3	4
6	1	7	6	9	5	8	5	9	0
0	7	6	3	2	6	3	8	2	9
8	0	0	3	2	1	5	4	9	5
6	5	4	4	3	8	8	3	1	3
7	2	4	1	0	6	2	3	7	1
3	1	0	1	3	4	0	6	5	1

Natijalarni qayta ishlash

1. Qayta esga tushirilgan sonlarning umumiy miqdori aniqlanadi. Bunda to'g'ri va noto'g'ri esga tushirilgan sonlar ham hisobga olinadi (01).

2. To'g'ri qayta esga tushirilgan, lekin tartibi o'zgargan sonlar miqdori (02).

3. Faqat namoyish qilish tartibi saqlangan sonlar miqdori (03) aniqlanadi. Joyi o'zgargan, noto'g'ri yozilgan, ushbu qatorda mavjud bo'lmagan sonlar hisobga olinmaydi.

Tekshiriluvchilar yoshiga mos ravishda qisqa muddatli xotira ko'rsatkichlari.

Esga tushirish ko'rsatkichlari	yosh							
	8	9	10	11	12	14-15	18-19	21-23
01	4,8	4,9	5,9	6,2	6,9	8	7,1	8,8
02	4,6	4,7	5,3	5,8	6,4	7,5	6,5	7,5
03	3,5	3,7	3,7	4,3	4,1	5,2	4,9	5,7

03 ko'rsatkichi bo'yicha o'quvchilarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

9. 03 ko'rsatkichi 4,5 dan ortiq sonni tashkil etuvchilar (a'lo o'zlashtiruvchilar)

10. 03 ko'rsatkichi 4,5 dan 3 gacha (o'rtacha o'zlashtiruvchilar)

11. 03 ko'rsatkichi 3 tadan kam (yomon o'zlashtiruvchilar guruhi) bo'lib, ular bilan xotirani rivojlantirish, esda olib qolish shakllarini egallash bo'yicha qo'shimcha ish olib borish talab qilinadi.

“Mavjud bo'lmagan hayvon” METODIKASI

Ushbu metodika o'z mazmuniga ko'ra proyektiv metodikalar qatoriga kiradi. Uning yordamida shaxsning muayyan xususiyatlari va psixik holatlari haqida ma'lumot to'plash mumkin. Metodika yo'naltiruvchi xarakterga ega bo'lganligi sababli, u tadqiqot batareyasiga kiruvchi metodikalardan biri sifatida qo'llaniladi. Metodika yordamida:

- o'z-o'ziga baho berish xususiyati; tekshiriluvchining o'z holatidan qoniqmasligi, atrofdegilar tomonidan yetarlicha tan olinmaslik;

- o'ziga ishonmaslik, qo'rqinch, jur'atsizlik kabi sifatlar;
- insonning faoliyatga yo'nalganligi;
- fikrlash xususiyatlari;
- egotsentrizm;
- shaxsning agressivligi;
- xavotirlanish va himoya reaksiyalari;
- shaxsning ijodiy imkoniyatlari kabi jihatlarni o'rganish mumkin.

Metodika universal xarakterga ega. Uni turli yoshdagi, turli rivojlanish darajasiga ega bo'lgan sinaluvcilarda o'tkazish mumkin. Bu erda eng muhimi tadqiqotchi tomonidan rasm va uning detallarini to'g'ri tavsiflashdir. Metodikani o'tkazish uchun oq yoki sarg'ish (silliq bo'lmagan) qog'oz va o'rtacha yumshoqlikdagi qora qalam kerak bo'ladi. Rangli qalamlar, ruchka, flomaster, o'chirg'ichdan foydalanish mumkin emas.

Ko'rsatma: "Mavjud bo'lmagan hayvonnii o'ylab topib, uning rasmini chizing va nom qo'ying".

Metodikani individual tarzda o'tkazish tavsiya qilinadi. Uni o'tkazish davomiyligi chegaralanmagan.

Rasm elementlari va ularning tavsiflanishi (sarlavhani ajratib yozish kerak).

Normada rasm vertikal qo'yilgan varaqning o'rtasida joylashgan bo'ladi. Agar rasm varaqning yuqori chekkasiga yaqin holatda bo'lsa, bu o'ziga yuqori baho berish, jamiyatda egallagan mavqedan norozilik, atrofdagilar tomonidan yetarlicha tan olinmaslik; lavozimga ko'tarilish va tan olinishga nisbatan e'tiroz; o'z-o'zini tasdiqlashga intilish belgisi hisoblanadi.

Agar rasm varaqning quyi qismida joylashgan bo'lsa, buni o'ziga nisbatan ishonchsizlik, o'ziga past baho berish, qat'iyatsizlik, tushkunlik sifatida; jamoada biror mavqeni egallashga intilmaslik; tan olinish hamda o'z-o'zini e'tirof etish mavjud emasligi sifatida baholash mumkin.

Figuraning markaziy qismi tahlili (bosh yoki uning o'rnini bosuvchi qism)

Agar bosh o'ngga qaragan bo'lsa, faoliyatga bo'lgan barqaror intilish, harakatchanlikni bildiradi. Bunda rejalashtirilgan, o'ylangan

barcha fikrlar amalga oshiriladi yoki garchi oxirigacha etkazilmasada uni amalga oshirishga kirishiladi.

Bosh chap tarafga qaratib chizilgan bo'lsa, refleksiya, o'zini boshqalar qanday idrok qilishlari haqida o'ylash, fikrlashga moyillik. Bunday sinaluvchilar harakat kishilari emas, ular o'ylaganlarining bir qisminigina amalga oshiradilar. Ba'zida bu shaxsning faol harakat qilishdan cho'chishi, qat'iyatsizlik sifatida qaraladi (biroq buni boshqa yo'llar orqali tekshirish lozim).

"Anfas" holati, ya'ni bosh rasm chizayotgan shaxs tomonga qarata chizilgan bo'lsa, bu holat egotsentrizm sifatida talqin etiladi.

Agar bosh qismida sezgi organlariga mos detallar aks ettirilsa, ya'ni quloq, og'iz, ko'z – bular axborot olishga qiziquvchanlik, atrofdegilarning o'zi haqidagi fikrlariga ahamiyat berishlik, deb qaraladi.

Qisman ochiq og'iz til bilan uyg'unlashgan holda, biroq lablar aniq chizilmagan holda tasvirlansa, kuchli nutqiy faollik (haddan ziyod ko'p gapirish) sifatida, lablar aniq chizilsa, sezgirlik sifatida baholanadi.

Til va lablarsiz, ayniqsa qattiq botirib chizilgan ochiq og'iz qo'rqinch va tashvish, ishonchsizlikning oson yuzaga kelishidan: tishlar bilan tasvirlangan og'iz – verballagressiya, ko'pchilik hollarda himoyaviy agressiya (shaxsga qaratilgan salbiy murojatga nisbatan qo'pollik qilish, g'ijinish, so'kinish kabilar) dan darak beradi.

SHuni ta'kidlash lozimki, bolalar va o'smirlar uchun og'izni dumaloq shaklda tasvirlash xosdir. Bu esa sinaluvchidagi qo'rqinch va xavotirlanish holatlarini bildiradi.

Rasmda tasvirlangan ko'zlarga alohida ahamiyat berish zarur. Agar ko'z qorachig'i alohida urg'u bilan chizilsa – bu insonga xos bo'lgan qo'rquv kechinmasining belgisi sanaladi. Bunda kipriklarning bor yoki yo'qligiga ham ahamiyat berish zarur. Kipriklar – xulq-atvorning namoyishkorona – jazava usuli. Erkaklar rasmlarida kipriklar tasvirlansa, ularda ayollar xarakteriga xos sifatlar mavjudligidan darakdir. Shuningdek, kipriklar sinaluvchining atrofdegilarni o'z tashqi chiroyi, kiyinish uslubi bilan lol qoldirishga intilishi, bu jihatlariga katta e'tibor bilan qarashini bildiradi.

Agar rasmning bosh qismi butun figura o'lchamiga nisbatan katta bo'lsa, sinaluvchi o'zidagi va atrofdegil kishilardagi fikrlash, eruditsiyani qadrlashidan darak beradi.

Ba'zi hollarda boshda qo'shimcha detallar, masalan, shox tasvirlanishi mumkin. Shoxlar – himoya va agressiya timsoli bo'lib, boshqa belgilar (tirnoq, dag'al jun, igna) bilan birgalikda tasvirlansa, bu tajovuzkor xarakter, spontan yoki himoyaviy agressiya ekanligini bildiradi. Hayvondagi patlar o'zini bezab ko'rsatish, o'zini oqlash, namoyish qilishga moyillik bo'lsa, yol jun va shunga o'xshash soch turmaklari hissiyot, o'z jinsini ta'kidlash, o'zining seksual roliga e'tiborni qaratish belgisi hisoblanadi.

Figuraning tayanch qismlari tahlili **(oyoqlar, panja, ba'zida postament)**

Bunda asosiy e'tibor bu qismining butun figura va shakl o'lchamlari nisbatiga, oyoq qismining tana bilan qanday birlashishiga, oyoqlar hamda panjalarning qaysi tomonga yo'naltirilganligiga qaratilishi zarur. Agar oyoqlar tana bilan aniq, puxta birlashtirilsa, bu qaror qabul qilishning asosligi, o'ylanganligi, ratsionallik belgisi; agar birlashtirish pala-partish zaif bo'lsa yoki umuman birlashmagan bo'lsa yoki oyoq, asos umuman bo'lmasa – bu yuzaki fikrlash, xulosa chiqarishga engil-elpi qarash, ba'zida qaror qabul qilishning impulsivligidan darak beradi. Oyoq, panja shakllarining bir xilligi va bir tomonga yo'nalganligi - qaror qabul qilishning konformligi (mustaqil emasligi), oddiyliqi, standartligi hisoblanadi. Bu detallarning shakli va holatidagi har xillik, aksincha, fikr va ustanovkalarining o'ziga xosligi, mustaqilligi, ba'zida ijodiylik belgisi.

Figuraning yuqorisida joylashgan qismlar tahlili

Qanotlar, qisqichlar, pat, jingalak soch, bantik kabilar - o'ziga ishonch, qiziquvchanlik, atrofdagilarning ishlarida iloji boricha ko'proq ishtirok etish, o'z faoliyatiga berilib ketish belgisi. Bezovchi detallar – namoyishkorlik, atrofdagilar e'tiborni o'ziga qaratishga moyillikdan darak beradi.

Dumlar – sinaluvchining o'z xatti-harakati, qaror va xulosalariga munosabatini bildiradi.

Agar dum qog'ozda o'ngga qarata chizilsa, bu sinaluvchining o'z harakati va xulq-atvoriga munosabat, chapga qaragan bo'lsa, bu o'z fikr, qarorlari, boy berilgan imkoniyatlariga, qat'i'yatsizligiga munosabatni aks ettiradi. Bu munosabatning ijobiy yoki salbiy xarakteri dumning yuqoriga (ishonch va tetiklik) yoki pastga (o'zidan

qoniqmaslik, o'zining haqligidan shubhalanish, aytgan gaplari, qilgan ishlaridan afsuslanish) qaratilishida ifodalanadi. Bunda bir necha, ba'zan takrorlanuvchi bo'g'inglardan tashkil topuvchi, ayniqsa, haddan ziyod qalin, uzun va tarvaqaylab ketgan dumga e'tibor berish lozim.

Figura konturlari. Bo'rtib chiqishlar (arqon, igna tipidagi), kontur chiziqklarining bosib, qalin chizilishi mavjudligi yoki yo'qligiga qarab tahlil qilinadi. U atrofda gildardan himoyalani sh belgisi hisoblanadi. Agar bo'rtib chiqishlar o'tkir burchaklar bilan bajarilsa – tajovuzkor himoya; agar kontur chizig'i "bo'yab", qora qilib chizilsa – qo'rqinch va tashvishlanish; agar qalqon qo'yilsa va chiziqklar ikkitadan bo'lsa – (xavotirlanish) cho'chish va shubhalanish sifatida tahlil qilinadi. Fazoviy joylashuviga qarab bunday himoyaning yo'nalishi aniqlanadi: figuraning yuqori konturi o'ziga nisbatan yoshi kattalar, ota-onalar, o'qituvchilar, boshliqlar, rahbarlar, ya'ni ta'qiq, zo'rliklarni amalga oshiruvchi shaxslarga nisbatan; pastki kontur - o'zidan yosh jihatdan kichkinalar, qo'l ostidagilarning masharalashi, qabul qilmaslik, ular o'rtasida obro'sining yo'qligi; yon tarafdagi konturlar – aniq bo'lmagan xavotir, har qanday vaziyatda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan turli xavfga nisbatan o'zini himoya qilishga tayyorlik deb baholanadi. Agar "himoya" elementlari kontur ichida joylashsa, ya'ni chizilgan hayvon korpusida bo'lsa va ular o'ng tarafga yaqin tursa, bu real faoliyat jarayonidagi hamda chap tarafda bo'lsa – ko'proq o'z fikr, e'tiqod didiga nisbatan himoya sifatida talqin qilinadi.

Umumiy energiya. Umumiy energiyani baholash o'ylab topilgan hayvon haqida tasavvur hosil qilish uchun ishlatilgan detallar, tana, bosh, dum, qanot miqdoriga qarab amalga oshiriladi. Tarkibiy qismlar va elementlar (eng zarurlaridan tashqari) qanchalik ko'p bo'lsa, energiya shunchalik ko'p hisoblanadi. Lekin buning aksi bo'lsa, bu energiyani tejash, organizmning astenikligini, o'tkir somatik kasalliklardan dalolat beradi. Bu belgilarni chiziq xarakteri – zaif - to'rsimon chiziqklar, qalamni bosmasdan, qog'oz ustida shunchaki yurgizish orqali tasdiqlashi mumkin.

Chiziqklar qalin va bosib chizilgan bo'lsa, bu energiya tarzida emas, balki xavotirlanish sifatida baholanadi. Bunda ayniqsa, qattiq bosib chizilgan, hattoki varaqning orqa tarafidan ko'rinib turgan chiziqklarga e'tibor qaratilishi lozim. Bu, ya'ni rasm chizayotgan qo'l muskullarining yuqori tonusi – kuchli xavotirlanishdan darak beradi. Shu bilan birga rasmdagi qaysi detal, qaysi timsol shunday aks

ettirilganligiga diqqat qilish zarur, chunki ular yordamida xavotirlanish nima bilan bog'langanligini aniqlash mumkin.

Mazmuni va mavzusi jihatidan hayvonlar xavf soluvchi, neytral turlarga ajratilishi mumkin (masalan arslon, begemot, bo'ri yoki qushlar, chumoli va olmaxon, it, mushuk kabilar) bu holda chizilgan hayvonlar rasmi – rasm chizayotgan shaxs namoyandasi; o'zini rasmdagi hayvon bilan identifikatsiyalash; o'z shaxsi va "Men"iga munosabat, o'zining mavqei haqidagi tasavvurlar sifatida baholanadi.

Insonga o'xshatib chizilgan ikki oyoq, odamlarga o'xshatib kiyintirish, hayvon yuzi odamnikiga o'xshash qilib, oyoq yoki panja qo'l sifatida tasvirlansa – bu infantillik, emotsional jihatdan yetuk emaslikdan dalolatdir.

Agressivlik darajasi rasmdagi burchaklar xarakteri, miqdori va joylashuvi orqali ifodalanadi. Bunda burchaklarning tasvirdagi boshqa detallar bilan aloqasi ahamiyatli emas. Ayniqsa – tirnoq, tish, tumshuq kabi agressiya timsollariga e'tibor qaratish zarur. Shuningdek, seksual belgilar, ayniqsa, insonga o'xshash figuradagi ko'krak, elin va shunga o'xshash elementlarga e'tibor berish lozimki, ular insonning jinsga nisbatan munosabatini bildiradi. Aylana figurasi (ayniqsa ichi bo'sh) ichki dunyoning sirliligi, yopiqligi, odamovilik, atrofdagilarga o'zi haqida ma'lumot berishni istamaslikni ifodalaydi. Bunaqa rasm odatda tahlil qilish uchun etarli ma'lumot bera olmaydi. Shu bilan birga "hayvon" tanasiga mexanik qismlar o'rnatilishiga ham e'tibor berish talab qilinadi. Masalan, hayvon oyoqlari o'rniga traktor yoki tank zanjirini chizish, 3ta oyoq; bosh qismiga vint, ko'z o'rniga elektr lampochkasi, tanaga turli klavish, antennalar o'rnatish ko'proq shizofreniya bilan kasallanganlarda kuzatiladi.

Insonning ijodiy imkoniyatlari odatda figuradagi elementlarning o'ziga xosligi, uning murakkab tuzilishga egaligi bilan belgilanadi. "Tayyor" mavjud hayvonlarning elementlaridan tashkil topgan rasm, masalan, qanotli mushuk, patli baliq, panjali it – ijodiylikning mavjud emasligi sifatida talqin qilinadi. Figurani qurishda tayyor qismlardan emas, balki turli elementlardan foydalanish originallik ifodasidir.

«Oila rasmi» metodikasi

Tadqiqot uchun - oq qog'oz (21 x 29sm hajmdagi), 6 xil rangli qalam (qora, qizil, ko'k, yashil, sariq, jigarrang), o'chirg'ich zarur. Bolaga qo'yidagicha ko'rsatma beriladi: «Iltimos, o'z oilang rasmini

chiz». Bunda «oila» soʻzining maʼnosini tushuntirish taʼqiqlanadi. Agar bola nima chizish kerakligini soʻrasa, psixolog koʻrsatmani qayta takrorlashi zarur. Vazifani bajarish vaqti chegaralanmagan (koʻpincha 35 minutdan oshmaydi). Vazifani bajarish jarayonida bayonnomada quyidagilar qayd qilinishi zarur:

A) detallarni chizish ketma-ketligi;

B) 15 sekunddan ortiq pauzalar;

V) detallarni oʻchirish;

G) bolaning spontan (dabdurustdan, oʻz-oʻzidan berilgan) izohlari;

D) emotsional reaksiyalar hamda ularning tasvir mazmuni bilan aloqasi.

Vazifa bajarib boʻlingach, psixolog verballyoʻl bilan iloji boricha koʻproq maʼlumot olishga harakat qilishi lozim. Odatda quyidagi savol bilan murojaat qilinadi:

Ayt-chi, bu erda kim tasvirlangan?

Ular qayerda tasvirlangan?

Ular nima qilishayapti?

Buni kim oʻylab topdi?

Rasmda chizilganlarning eng baxtlisi kim? Nima uchun?

Ulardan eng baxtsiz kim? Nima uchun?

Oxirgi ikkita savolga agar bola javob bergisi kelmasa, uni majburlash mumkin emas. Chunki u hissiyotlar bilan bogʻliq.

Suhbat davomida psixolog bola chizgan rasmning mazmunini aniqlashga harakat qilishi zarur:

- agar oila aʼzolaridan biri tasvirlanmagan boʻlsa, unga nisbatan hissiyotlarini;

- uning sabablarini, rasmdagi alohida detallar (hayvonchalar, qushchalar) bola uchun qanday ahamiyatga ega ekanligini bilish muhimdir. Ammo bunda iloji boricha, toʻgʻri, bevosita savollarga murojaat qilmaslik zarurki, bu bolada tashvishlanish, himoya reaksiyalarini keltirib chiqarishi mumkin. Koʻpincha bunday hollarda proyektiv savollarga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir (masalan, «agar qushcha oʻrniga odam rasmi chizilgan boʻlsa, u kim boʻlishi mumkin?», «Akang bilan nusobaqalashsang kim yutgan boʻlardi?», «Biror erga bormoqchi boʻlsa, akang oʻzi bilan kimni olib ketar edi?»).

• Suhbatdan so'ng bolaga 6 turdagi vaziyatni hal qilish taklif qilinadi: ulardan uchtasi oila a'zolariga nisbatan negativ hissiyotlarni, uchtasi ijobiy munosabatni aniqlashga qaratilgan:

Tasavvur qilaylik, sirkka 2ta chiptang bor. Kimni o'zing bilan birga sirka taklif qilar eding?

Tasavvur qilaylik, oilangiz mehmonga borishi kerak. Biroq kimdir kasal bo'lib uyda qoladi. U kim?

Konstruktordan uy yasayapsan, lekin uning uddasidan chiqa olmayapsan. Kimni yordamga chaqirasan?

Senda qiziqarli filmga bir necha chiptalar bor, lekin u oila a'zolarining,sonidan 1taga kam. Uyda kim qoladi?

Tasavvur qilaylik, sen kimsasiz orolga tushib qolding, u erda kim bilan yashashni xohlarding?

Senda qiziqarli loto o'yini bor. Oila a'zolaring bilan uni o'ynamoqchisizlar. Ammo bitta odam ortiqchalik qilayapti. Kim loto o'ynamaydi?

Interpretatsiya uchun quyidagilarni bilish zarur:

a) tadqiq qilinayotgan bolaning yoshi;

b) oila a'zolari soni, aka-singillari yoshi;

v) agar iloji bo'lsa, bolaning uy va bog'chadagi, maktabdagi xulqi haqida ma'lumotlar.

«Oila rasmi» metodikasi interpretatsiyasini shartli 3 qismga ajratish mumkin:

- «oila rasmi» strukturasi tahlili;

-oila a'zolari grafik tasviri xususiyatlari tavsifi;

-rasm chizish jarayoni tahlili.

«Oila rasmi» strukturasi tahlil qilish va chizilgan hamda real oila tarkibini taqqoslash

Odatda, oilada ijobiy emotsiyalarni his qiluvchi bola oilani to'laligicha aks ettiradi. Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, 6-8 yoshli, normal intellektga ega bo'lgan bolalarning 85% (oilasi bilan yashovchi) rasmda oila a'zolarini to'liq rasmini chizadi. Agar oila a'zolaridan birortasi tushib qolgan bo'lsa, bunga alohida e'tibor berilishi talab qilinadi. Chunki u emotsional ziddiyat, oiladagi mavjud vaziyatdan qoniqmaslikdan dalolat beradi.

Ba'zi hollarda rasmda umuman odamlar aks ettirilmasligi yoki oilaga umuman aloqasi bo'lmagan odamlar aks ettirilganligini ko'rish

mumkin. Bunday holatlar juda kam uchraydi. Buning sababi – oila bilan bogʻliq boʻlgan salbiy kechinmalar: rad etilganlik hissi, himoyasizlik hissi, yuqori darajadagi xavotirlanish hamda psixologning oʻrganilayotgan bola bilan yaxshi aloqa oʻrnata olmaganligi boʻlishi mumkin.

Amaliyotda baʼzan bolalar oila aʼzolaridan birini tushirib qoldirishlari ham uchraydi. Buning sababi oʻsha oila aʼzosining emotsional yoqimsizligi, u bilan nizoli munosabatning mavjudligidir. Odatda, koʻproq aka yoki singillar rasmi chizilmay qoladi. U yoki bu oila aʼzosi rasmi nima uchun chizilmagan degan savolga himoya javobi beriladi - masalan: «joy qolmagani uchun chizmadim». «U oʻynashga ketgan» kabi. Baʼzida esa ochiqdan ochiq: «Chizgim kelmadi, chunki u men bilan urishadi». «U biz bilan birga yashashim xohlamayman» deb javob beradilar.

Baʼzan real oila aʼzolari oʻrniga bola biror hayvoncha, qushcha rasmini chizishi mumkin. Bunda, psixolog uchun bola ular bilan kimni identifikatsiya qilayotganligi muhim (koʻpincha bola oiladagi taʼsirni kamaytirishni xohlagan aka yoki ukasini shunday aks ettiradi).

Baʼzi rasmlarda bola oʻz rasmini chizmaydi yoki oilasi oʻrniga faqat oʻzini aks ettiradi. Bu bolaning oʻzini oila tarkibiga qoʻshmasligidan, oilada hamjihatlik mavjud emasligidan dalolat beradi.

Rasmda «Men»ning mavjud boʻlmasligi qabul qilinmaslik, rad etilish hissini boshidan kechirayotgan bolalar uchun xarakterli.

Oila tarkibining kattalashtirilishi ham bizga baʼzi maʼlumotlar berishi mumkin. Odatda bu oiladagi psixologik ehtiyojlarning qondirilmaganligi bilan bogʻliq. Oilada yolgʻiz farzand boʻlsa, affilyatsiya ehtiyojlari qondirilmasa, qarindosh yoki qoʻshni bolalar yoki baʼzida kuchukcha, mushukcha rasmini aks ettirishi mumkin.

Oila aʼzolarining joylashishi

Rasmda oila aʼzolarining joylashishi oiladagi oʻzaro munosabatlarning psixologik xususiyatlaridan darak berishi mumkin.

Oilaning jipsligi, oila aʼzolari bir-birlari bilan qoʻl ushlab turishi, umumfaoliyat bilan birlashuvi oilaning normal psixologik muhiti koʻrsatkichi hisoblanadi. Bunga qarama-qarshi xarakteristikali rasmlar emotsional aloqalarning past darajasidan dalolat beradi.

Oilaning bir qismi bir guruhda chizilgan, bitta yoki bir necha shaxs alohida tasvirlangan rasmlar psixologik jihatdan qiziqarlidir. Agar bola o'zini alohida ajratib qo'ysa, bu unda ajralib qolganlik hissi mavjudligini bildiradi. Agar oila a'zolaridan birortasi alohida qilib chizilsa, bolaning unga nisbatan negativ munosabati, undan bolaga kelayotgan xavf haqida tahmin qilish mumkin.

Rasmda oila a'zolarini guruhlarga birlashtirish oilaning psixologik mikrostrukturasini aniqlash imkonini beradi.

Chizilgan figuralar xususiyatlari tahlili

Oila a'zolarining grafik tasvir xususiyatlari bolaning ayrim oila a'zosiga nisbatan emotsional munosabatini, bola uni qanday idrok etishi, bolaning «Men-obrazi», uning jinsiy identifikatsiyasi kabi keng qamrovli ma'lumotlar berishi mumkin.

Bolaning oila a'zolariga emotsional munosabatini baholashda quyidagilarga alohida e'tibor berish zarur:

1) tana detallari miqdori: bosh, soch, quloqlar, ko'zlar, ko'z qorachig'i, kipriklar, qosh, burun, yuz, og'iz, bo'yin, yelka, qo'llar, kaft, barmoqlar, oyoq, tovonning mavjudligi;

2) kiyim detallari va bezaklar: bosh kiyimi, yoqa, galstuk, bant, cho'ntak, kamar, tugmacha, soch turmak elementlari, kiyimning murakkabligi, bezaklar;

3) figurani chizishda qo'llanilgan ranglar miqdori.

Odatda insonga ijobiy emotsional munosabat uning rasmini chizishda (pozitiv) ijobiy konsentratsiyada namoyon bo'ladi, ya'ni tana detallarining miqdori, kiyim detallari va bezaklari hamda turli ranglar qo'llanilishida ifodalanadi. Va aksincha, insonga negativ munosabat sxematik tasvir, ba'zida tananing muhim qismlari (bosh, oyoq, qo'l) tushib qoldirilishida ham aks etadi. Odatda, bolalar ota yoki onasini ko'rishini kattalashtirib chizishadi. Bu haqiqatga yaqin. Ba'zida esa chizilgan figurani munosabati oila a'zolari real munosabatlariga mos kelmaydi, masalan, 7 yoshli bola o'z otalaridan balandroq tasvirlanishi mumkin. Bu bola uchun figuraning kattaligi kuch, ustunlik, ahamiyatlilikni ifodalash vositasi bo'lib xizmat qilishidan dalolat beradi.

Masalan, 6 yoshli qiz rasmida onasi otasidan 3 marta katta qilib chizilgan. Bu oilada ona avtoritar rahbar bo'lib, dominantlik qiladi.

Ba'zi bolalar o'zlarini hammadan katta yoki ota – onalari bilan teng qilib chizadilar. Bu – esa bir tomondan, bola egotsentrizmidan, ikkinchi tomondan qarama-qarshi jinsdagi ota yoki onaga «raqobatchu» ekanligini ta'kidlash maqsadida qilinadi. Shu bilan birga «raqibini» kichraytirish yoki umuman chizmaslik hollari ham uchrashi mumkin.

O'zlarini ahamiyatsiz, ortiqcha deb his qiluvchi hamda ota – onalari tomonidan mehribonchilik, g'amxo'rlik talab qiluvchi bolalar o'zlarini boshqa oila a'zolariga nisbatan ancha kichik hajmda tasvirlaydilar.

Shuningdek, impulsiv, o'ziga ishongan, ustunlikka moyil bolalar o'zlarini juda katta, hatto butun daraxt hajmida tasvirlasalar, xavotirlanish, himoyasizlik hissi mavjud bolalar o'zlarini haddan tashqari kichik qilib chizadilar.

Oila a'zolari xususiyatlarini tahlil qilishda tananing ayrim qismlari tasviriga alohida e'tibor berish lozim. Chunki, tananing alohida qismlari muayyan faollik sohasi bilan bog'langan bo'lib muloqot, nazorat, xavotirlanish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Qo'llar dunyoga ta'sir etish, boshqa odamlar xulq-atvorini jismoniy nazorat qilish vositasi hisoblanadi. Agar bola qo'llarini baland ko'targan holda tasvirlagan bo'lsa, barmoqlari uzun bo'lsa, bu ko'pincha uning agressiv istaklari bilan bog'langan bo'ladi. Ba'zida tashqi ko'rinishdan yovvoyi ko'ringan bolalar ham shunday rasm chizadilar. Bunday bolalar atrofdagilarga nisbatan dushmanlikni his qiladilar, ammo uning agressiv xulq-atvori bosilgan. Bu shuningdek, o'z zaifligini kompensatsiya qilish, kuchli bo'lish istagi, hokimlik xohishidan ham darak berishi mumkin. Agar bola «agressiv» qo'llar bilan bir qatorda keng yetka va shunga o'xshash mardlik va kuch atributlari, timsollarini tasvirlasa, bu tavsif yanada ishonchli bo'ladi.

Ba'zida bola barcha oila a'zolariga qo'l chizadi, o'ziga esa chizishni «unutadi». Agar bunda bola o'zini noproporsional tarzda juda kichik tasvirlasa, bu kuchsizlik, oiladagi o'zining ahamiyatsizligi, atrofdagilar uni haddan ziyod nazorat qilishi, uning faolligini bo'g'ishi hissidan darak beradi.

Bosh – «Men» lokalizatsiyasi, intellektual va perseptiv faoliyat markazi.

Yuz – tananing muloqot jarayonidagi eng muhim qismi.

3 yoshdan boshlab, bolalar albatta bosh hamda tananing ba'zi qismlarini chizib boshlaydilar.

Agar 5 yoshdan oshgan bolalar (normal intellektli) rasmda tana qismlari – ko'z, og'izni tushirib qoldirsalar, bu muloqot sohasidagi jiddiy buzilishlardan dalolat beradi.

Agar boshqa oila a'zolarini chizishda bosh, yuz belgilarini qoldirib ketsa yoki yuzni shtrix bilan chizsa, bu shu tasvirlangan shaxs bilan nizoli munosabatlar mavjudligini ko'rsatadi.

Qizlar o'g'il bolalarga nisbatan yuzni ifodalashga ko'proq e'tibor beradilar, ular ko'proq detallarni aks ettiradilar (jinsiy identifikatsiya).

Tish va og'izni alohida ajratish agressiyaga moyil bolalarga xos. Agar bola o'zini emas, oila a'zolaridan birortasini shunday tasvirlasa, ko'pincha, bu odamning bolaga nisbatan dushmanchilik munosabati hamda bolaning qo'rquv hissi bilan bog'langan bo'ladi.

Shunday qonuniyat mavjudki, yoshi kattalashgan sari bola tasvirlayotgan odami rasmi yangi detallar bilan boyib boradi. Agar 3,5 yoshli bolalar bosh va oyoq bilan chegaralansalar, 7 yoshda tana sxemasi boy, unda detallar ko'p bo'ladi.

Rasm chizish jarayoni tahlili

Bunda asosiy e'tibor quyidagilarga qaratilishi zarur:

- a) oila a'zolari rasmini chizishdagi ketma-ketlik;
- b) detallarni chizishdagi ketma-ketlik;
- v) o'chirish;
- g) chizib bo'lingan obyektlar, detallar va figuralarga qaytish;
- d) pauzalar;
- e) spontan izohlar.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, 38% ga yaqin bolalar birinchi bo'lib onalarini, 35% i o'zlarini, 17 % i otalarini, 8% i esa aka-uka, opa-singillarini chizadilar. Himoya qilishda eng muhimidan boshlanganidek, bolalar rasmda birinchi bo'lib eng ahamiyatli, muhim yoki emotsional jihatdan yaqin odamini aks ettiradi. Bu shu bilan izohlanishi mumkinki, ona oilada muhim funksiyalarni bajaradi, bolalar bilan ko'p vaqt birga bo'ladi, ularga boshqalarga nisbatan ko'proq e'tibor qaratadi.

O'zlarini birinchi bo'lib tasvirlash bolalarga xos bo'lgan yosh xususiyati-egotsentrizm bilan bog'liq.

Agar rasm onasi yoki o'zidan emas, balki boshqa oila a'zolaridan boshlansa, bunga ahamiyat qaratish zarur. Chunki bu shaxs ko'pincha bola uchun qadrlı bo'lib, unga bog'langan bo'ladi.

Agar bola eng oxirida onasini chizsa, bu bolaning unga nisbatan negativ munosabatini bildiradi.

Oila a'zolarini chizishdagi ketma-ketlik tahlili figuralar grafik tasviri xususiyatlari tahlili bilan birgalikda amalga oshirilsa, ishonchli ma'lumotlar olish mumkin. Agar birinchi tasvirlangan figura-hajm jihatidan katta, biroq sxematik tarzda, bezatilmagan holda ifodalansa, bu shaxsning bola uchun ahamiyati, oiladagi ustunligi, kuchidan dalolat beradi, ammo bolaning unga nisbatan hissiyotlari ijobiy emas. Ko'pincha bolalar oila rasmini chizish vazifasini olgach, oila a'zolarini chiza boshlaydilar. Ba'zi bolalar esa avval turli obyektlarni, quyosh, mebel rasmini chizib, keyin odamlarni tasvirlashga kirishadilar. Bu o'ziga xos himoya reaksiyasi bo'lib, bola o'ziga yoqimsiz vazifani bajarishni bir oz orqaga suradi. Ko'pincha bu noqulay oilaviy vaziyat, yomon munosabatlar, shuningdek, ba'zida psixolog bilan bolaning aloqasi yomon bo'lganida kuzatiladi.

Oila a'zolari rasmi chizib bo'lingach, unga yana qaytish bola uchun uning ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi.

Muayyan detallar, oila a'zolarini chizishdan oldingi pauza nizoli vaziyat bilan bog'liq hamda motivlar ichki dissonansining tashqi ifodalanishi hisoblanadi. Ongsizlik darajasida bola negativ emotsiyalar bilan bog'langan shaxs yoki detalni chizish – chizmaslikni hal qiladi.

Chizilgan rasmini, detalni o'chirish, uni qayta chizish shu oila a'zosiga nisbatan negativ yoki ijobiy munosabat ifodasi bo'lishi mumkin. Bunda rasm chizishning natijasi muhimdir. Agar o'chirish, qayta chizish yaxshi tomonga o'zgarmagan holda bo'lsa, bolaning shu kishiga nisbatan nizoli munosabati haqida fikr yuritish mumkin.

SPONTAN izohlar ko'pincha rasm mazmunining bola uchun ahamiyatini anglatishi mumkin. Shuning uchun bu izohlarni diqqat bilan eshitish lozim.

Rene Jil metodikasi

Rene Jilning ushbu proyektiv metodikasi bolaning shaxslararo munosabatlar hamda uning oilaviy munosabatlarni idrok qilish sohasini tadqiq qilish uchun mo'ljallangan. Metodikaning maqsadi

bolaning ijtimoiy moslashuvchanligini, shuningdek uning atrofdagilar bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarini o'rganishdan iborat.

Metodika vizual-verballxarakterda bo'lib, bola yoki bola bilan kattalar tasvirlangan 42ta rasm hamda matn shaklida berilgan vazifalardan tashkil topgan.

Metodika bilan ishlashga kirishishdan avval bolaga rasm asosida berilgan savolga javob berish lozimligi tushuntiriladi. Bola rasmlar bilan tanishib chiqqach, savollarni o'qib yoki eshitib, ularga javob beradi.

Bola tasvirlangan odamlar orasidagi o'zining o'zini topishi yoki guruhda qandaydir holatni egallagan personaj bilan o'zini identifikatsiya qilishi lozim. Bunda u o'zini rasmda berilgan muayyan shaxsdan uzoqroqda yoki yaqinroqda qilib tasvirlashi mumkin. Matnda berilgan vazifalarda bolaga xulq-atvorning tipik shaklini tanlash tavsiya qilinadi. Ba'zi bir vazifalar sotsiometriya usulida qurilgan.

Shunday qilib, ushbu metodika bolani o'rab turgan kishilarga hamda holatlarga bo'lgan turli munosabatlari haqida ma'lumot olish imkonini beradi.

R. Jil metodikasining boshqa proyektiv metodikalardan farqi uning sinaluvchi, bola uchun murakkab emasligi hamda sxematik tarzda berilganidir. Natijalarni sifatiy baholashdan tashqari, shaxslararo munosabatlarni aniqlashga mo'ljallangan ushbu proyektiv metodikadan olingan psixologik tadqiqot natijalarini bir qator ko'rsatkichlar bo'yicha miqdoriy jihatdan tahlil qilish mumkin.

Bolaning shaxsiy munosabatlari sistemasini xarakterlovchi psixologik materialni shartli tarzda 2katta guruhga ajratish mumkin. Bular:

- bolaning konkret-shaxsiy munosabatlarini xarakterlovchi ko'rsatkichlar: oiladagilarga munosabat ota-onasi, buvi, buvalari, opa, aka-ukalari va do'sti yoki dugonasiga, avtoritar katta yoshli kishilar va h.;
- bolaning o'zini xarakterlovchi va turli munosabatalarda namoyon bo'luvchi ko'rsatkichlar: muloqotchanlik, extiyotkorlik, ustunlikka intilish, xulq-atvorning ijtimoiy mosligi.

Jami bunday belgilarning quyidagi 12 turi farqlanadi:

- onaga bo'lgan munosabat;
- otaga bo'lgan munosabat;

- oila boshliqlari sifatida ota-onaga bo'lgan munosabat;
- aka-uka, opa-singillariga bo'lgan munosabat;
- buvi va buyalariga bo'lgan munosabat;
- do'stiga bo'lgan munosabat;
- o'qituvchisiga bo'lgan munosabat;
- bo'lgan munosabat;
- ustunlikka intilish;
- muloqotchanlik;
- ajralib qolishlik;
- xulq-atvorning adekvatligi.

Biror shaxsga bo'lgan munosabat ushbu shaxsni tanlash miqdorida ifodalanaadi.

Shuni ham ta'kidlash zarurki, R. Jil metodikasi sof proyektiv metodika emas, u anketa va proyektiv testlar o'rtasidagi oraliq holatni egallovchi shaklga ega. Bu esa metodikaning ijobiy jihatlaridan biridir. Ushbu metodika shaxsni chuqur o'rganish vositasi sifatida, shuningdek o'lehash va natijalarni statistik qayta ishlashni talab qiluvchi tadqiqotlarda ham qo'llanishi mumkin.

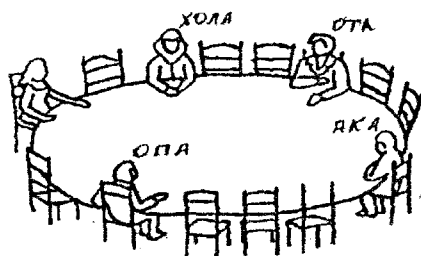
Rene Jil metodikasi uchun stimul material

1. Mana, atrofida turli odamlar o'tirgan stol. O'zing o'tirgan joyni belgila.

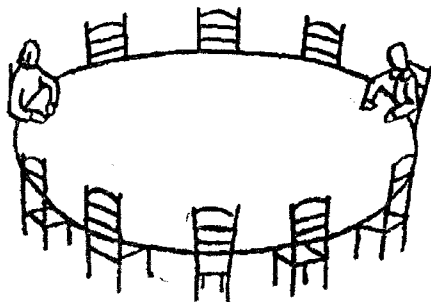
Ota Ona

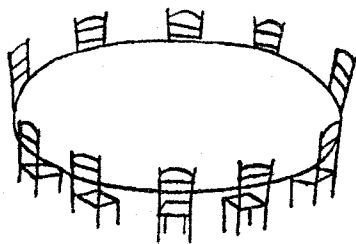
2. Qaerga o'tirishingni belgila.

3. Qayerga o'tirishingni belgila.

4. Endi o'zingni va bir necha kishilarni stol atrofiga joylashtir. Ularning qarindoshlik munosabatlarini ifodala (dadam, onam, akam, opam yoki do'stim, o'rtog'im, sinfdoshim).

5. Mana, stol boshida sen yaxshi biladigan odam o'tiribdi. U kim? Sen qayerga o'tirgan bo'larding?

6. Katta uy – joyga ega bo'lgan qarindoshingiznikida oilang bilan ta'tilni o'tkazasizlar deylik. Oila a'zolaring bir necha xonalarga joylashdi. O'zing uchun xona tanla.

Akang				Ota-onang
Opang				

7. Ancha vaqtga tanishlaringnikiga mehmonga keldinglar. O'zing uchun tanlagan xonani belgila.

Ota-onang				
Buvi va buvang				

8. Yana tanishlaringnikida mehmondasizlar. Boshqalarning va o'z xonangni belgila.

9. Bir kishiga sovg'a qilishga qaror qilinsa, sen bunga qanday qaraysan? Kimga sovg'a qilishni xohlaysan. Balki senga baribirdir? (javobini yozib qo'y).

---

10. Bir necha kunga dam olish uchun jo'nalish ketish imkoniyati bor. Biroq sen boradigan joyda 2ta bo'sh o'rin bor: bittasi senga va ikkinchisi boshqa bir odamga. Kimni o'zing bilan birga olib ketgan bo'lar eding.

---

11. Sen uchun qadrlil bo'lgan narsani yo'qotib qo'yding deylik. Bu haqida kimga birinchi bo'lib aytasan?

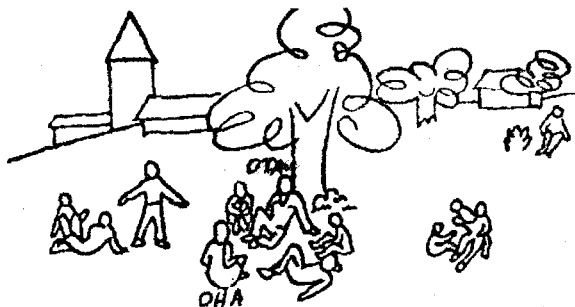
12. Sening tishing og'rib qolsa va uni oldirish kerak bo'lsa tish doktoriga bir o'zing yolg'iz borasanmi yoki biron kishi bilan borasanmi? Agar biron kishi bilan borsang, u odam kim?

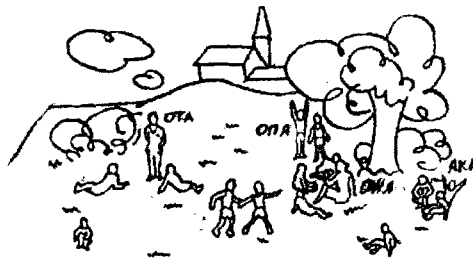
13. Imtihon topshirganing haqida kimga birinchi bo'lib aytasan?

---

14. Shahardan tashqariga sayrga chiqqansizlar deylik. Rasmda qayerda ekanligingni ko'rsat.

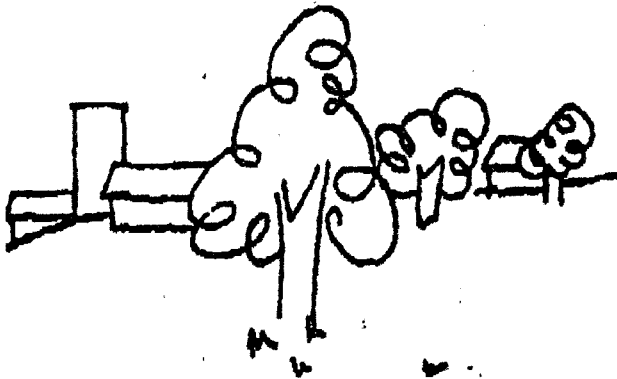
15. Yana sayrdasizlar. Endi sen rasmda qayerda ekanligingni ko'rsat.

16. Bu rasmda qayerdasan?

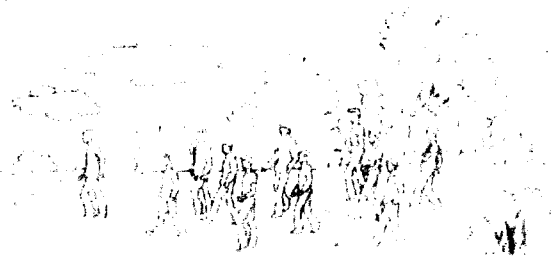
17. Endi bu rasmda o'zing va bir necha kishilarni chiz yoki belgila. Ular kim? _____

18. Bir necha kishilarga va senga sovg'a hadya etishdi. Kimgadir boshqalarga nisbatan yaxshiroq sovg'a tegdi. Uning o'rnida kimni ko'rishni xohlarding? Balki senga biribirdir. _____

19. Sen olis safarga, yaqinlaringdan uzoqqa o'tlanayapsan. Hammadan ko'ra kimni ko'proq sog'inaringding? _____

20. Mana do'stlaring bilan sayrga chiqdinglar. Sen qayerda ekanligingni ko'rsat.

21. Kim bilan birga o'ynashni yoqtirasan?
tengdoshlarim bilan;

– o'zimdani kichkinalar bilan;

– o'zimdani kattalar bilan (javoblardan bittasini tanla).

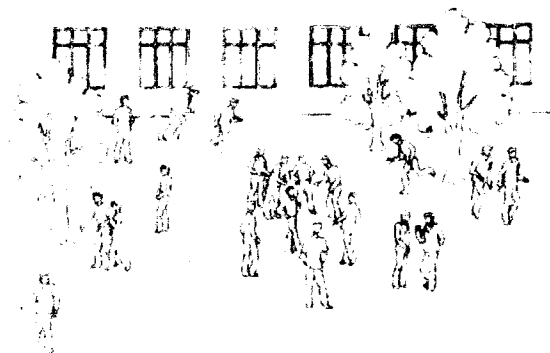
22. Mana o'yin maydonchasi. Sen qayerda ekanligingni belgila.

23. Mana sening o'rtoblaring. Ular senga noma'lum bo'lgan sababga ko'ra bahslashayptilar. Rasmda sen qayerda ekanligingni ko'rsat.

24. Bu o'yin qoidasi bo'yicha bahslashayotgan o'rtoblaring. Rasmda sen qayerda ekanligingni ko'rsat.

25. O'rtog'ing seni ataylab itarib yuborsa va sen yiqilib tushsang nima qilgan bo'lar eding:

Yig'laysanmi?

O'qituvchingga aytib berasanmi?

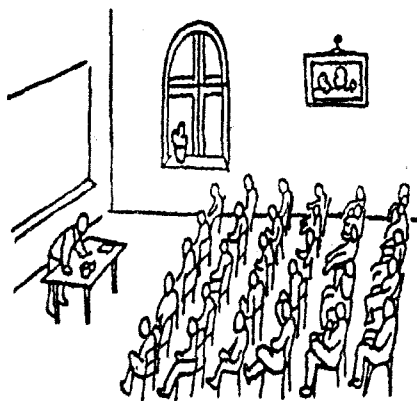
Uni urasanmi?

Unga tanbeh berasanmi?

Unga hech narsa demaysanmi?

Javoblardan bittasini tanla.

26. Mana senga yaxshi tanish bo'lgan odam. U o'tirganlarga nimadir deyapti. Sen ham o'tirganlar orasidasan. Qayerda ekanligingni ko'rsat.

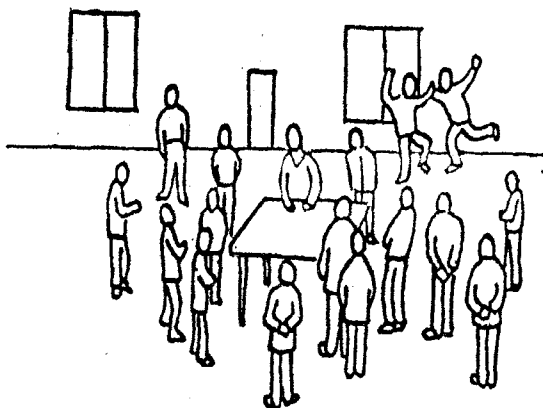
27. Onagga ko'p yordamlashasanmi?

– kam

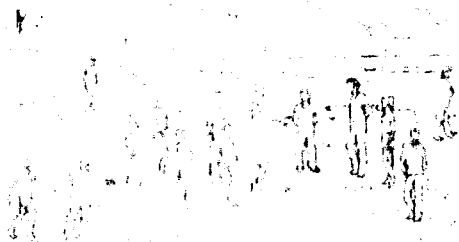
– ba'zida

(javoblardan bittasini tanla).

28. Rasmdagi odamlar stol atrofida turishibdi, ulardan biri nimanidir tushuntiryapti. Sen eshitayotganlar orasidasan. Qayerda ekanligingni ko'rsat.

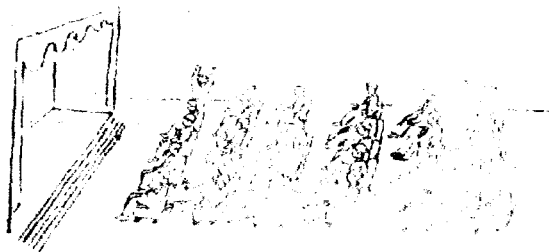
29. Sen o'rtloqlaring bilan sayrdasizlar. Bir ayol nimanidir tushuntiryapti. Qayerda ekanligingni belgila.

30. Sayrda hamma o't ustida o'tiribdi. Sen qayerda ekanligingni belgila.

31. Odamlar qiziqarli spektakl tomosha qilishyapti. Sen qayerda ekanligingni belgila.

32. Jadval namoyon qilinyapti. Qaerda ekanligingni belgila.

33. O'rtog'laringdan biri ustingdan kulsa nima qilar eding:

Yig'laysanmi?

Yelkangni qisib qo'lasanmi?

O'zing uning ustidan kulasanmi?

Uni masxaralab, urasanmi? Javoblardan birini tanla.

34. O'rtog'laringdan biri do'sting ustidan kulsa nima qilasan:

Yig'laysanmi?

Yelkangni qisib qo'lasanmi?

O'zing uning ustidan kulasanmi?

Uni masxaralab, urasanmi? Javoblardan birini tanla.

35. O'rtog'ing sening ruxsatsiz ruchkangni olib qo'ysa nima qilasan?

Yig'laysanmi?

Uning ustidan arz qilasanmi?

Baqirasanmi?

Ruchkangni olishga harakat qilasanmi?

Uni urasanmi? Javoblardan birini tanla.

36. Loto (yoki shashka) o'yinida 2 marta ketma-ket yutqazib qo'ysang:

Yig'laysanmi?

O'yinni davom ettirasanmi?

Hech narsa demaysanmi?

Jahling chiqadimi? Javoblardan birini tanla.

37. Otang sayr qilishingga ruxsat bermasa, nima qilar eding:

Javob qaytarmaysan;

Qovog'ingni o'yib olasan;

Yig'lay boshlaysan.

Bosh ko'tarasan.

Otangga qarshi borasan: javoblardan birini tanla.

38. Onang seni sayr qilishingga ruhsat bermasa, nima qilar eding?

Javob qaytarmaysan:

Qovog'ingni uyib olasan:

Yig'lay boshlaysan.

Bosh ko'tarasan.

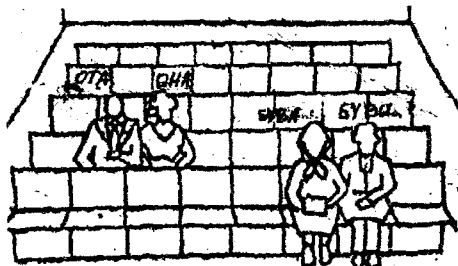
Otangga qarshi borasan: javoblardan birini tanla.

39. O'qituvchi sinfdan chiqq turib, o'quvchilarni nazorat qilib turishni senga topshirdi. Bu topshiriqni bajara olasanmi? Javobingni yozib qo'y.

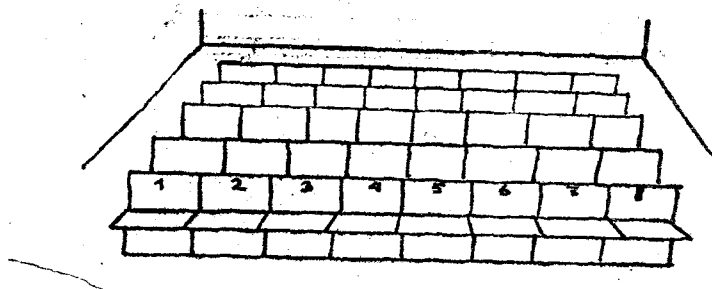

---

40. Oila a'zolaring bilan kinoga bordinglar. Kinoteatrdan bo'sh o'rinlar ko'p. Qayerga o'tirgan bo'lar eding. Sen bilan kelganlarchi?

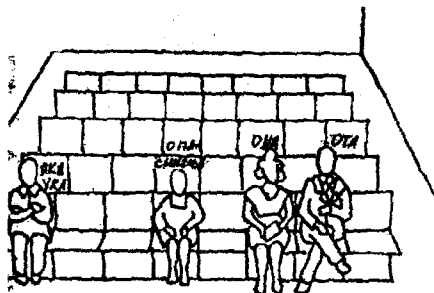

41. Kinoteatrdan bo'sh joylar ko'p. Qarindoshlaring o'z joylarini egallashdi. Sen qayerga o'tirasan?

42. Yana kinoteatrdasizlar. Sen qayerga o'tirasan.

KALIT

№	Shkalalar nomi	Topshiriqlar nomeri	Topshiriqlarning umumiy soni
1	Onaga bo'lgan munosabat	1-4, 8-15, 17-19, 27, 38, 40-42	20
2	Otaga bo'lgan munosabat	1-5, 8-15, 17-19, 37, 40-42	20
3	Oila boshlqlari sifatida ota-onaga bo'lgan munosabat	1-4, 6-8, 14, 17, 19	10
4	Aka-ukaga, opasingillariga bo'lgan munosabat	1, 2, 4, 5, 6, 8-19, 30, 40, 42	20
5	Buvi va buvalariga bo'lgan munosabat	1, 4, 7-13, 17-19, 30, 40, 41	15
6	Do'sti (dugonasi)ga bo'lgan munosabat	1, 4, 8-19, 25, 30, 33-35, 40	20
7	O'qituvchiga bo'lgan munosabat (avtoritethi kishilar – kattalarga)	1, 4, 5, 9, 11, 13, 17, 19, 26, 2, 8-30, 32, 40	15
8	Bilimga nisbatan qiziquvchanlik	5, 22-24, 26, 28-32	10
9	Ustunlik	20-22, 39	4
10	Muloqotchanchlik	16, 22-24	4
11	Odamovilik, ajralib qolganlik	9, 10, 14-16, 17, 19, 22-24, 29, 30, 40-42	15
12	Xulq-atvorning ijtimoiy adekvatligi	9, 25, 28, 32-38	10

Sonlarni joy-joyiga qo'yib chiqish metodikasi

Metodikadan ko'zlangan maqsad: metodika diqqatning to'planishi va uning ko'chishini aniqlashga mo'ljallangan. Metodikadan ba'zi bir kasbiy qobiliyatlarni aniqlashda ham foydalanish mumkin (masalan, operator, uchuvchi va hokazolar).

Metodikani o'tkazish tartiblari: 25 katakli ikkita kvadrat berilgan bo'lib, ularni bittasida har xil sonlar tartibsiz holda yozilgan, ikkinchi kvadratning kataklari esa bo'sh.

"Siz 2 minut davomida yuqoridagi kvadratning kataklaridagi sonlarni pastdagi kvadratning kataklariga yoddan, tartib bilan (o'sib borishiga qarab) tez yozib chiqing" deb ko'rsatma beriladi.

Metodikaning bajarilishini baholash: sonlarni yoddan to'g'ri topish va to'g'ri yozilgan sonlar miqdoriga qaraladi. O'rtacha norma 2 minutda 22ta son.

Stimul material

16	37	98	29	54
80	92	46	59	35
43	21	8	40	2
15	84	99	7	77
13	67	69	34	18

To'ldirish uchun jadval

Vaqt: 2 minut. Metodika guruh bilan o'tkazilganda, sinaluvchilarni nazorat qilish uchun psixolog va bir necha pedagoglar qatnashadi.

“Shulte jadvali” metodikasi

Metodikadan maqsad: bu metodikadan diqqatning ko'chishi, bo'linishi va sensomotor reaksiya tezligini aniqlash uchun foydalaniladi.

Metodikani o'tkazish tartibi: metodika 25ta kataklarga bo'lingan, 5ta kvadratdan iborat bo'lib, ularni qo'lda yasash ham mumkin. Metodikani o'tkazish uchun sekondomer soat va alohida katakli atlas zarur.

Kvadratlarning o'lchami 60x60 sm. Katalarda yozilgan sonlar tasodifiy tartibda joylashgan. Jadval sinaluvchining ko'zidan 35-40 sm masofada joylashtiriladi. Sinaluvchi katakli kvadratlarda tasodifiy tarzda joylashgan sonlarni, ketma-ketlikda (1dan 25gacha) ham ovoz bilan, ham qo'lda ko'rsatishi kerak. Psixolog esa har bir katakli kvadratlardagi sonlarni topishga sarflangan vaqtini "tekshirish bayonnomasi"da qayd qilib boradi.

Har bir katakli kvadrat ichidagi 1dan 25gacha sonlarni topishga ketgan vaqt alohida qayd qilinadi. Olingan natijalarni grafik shaklida ifoda etish mumkin. Shuningdek, barcha katakli kvadratlardagi sonlarni topishga ketgan vaqtni topish uchun, 5ta kvadratga ketgan vaqtni qo'shib keyin o'rtacha arifmetik miqdorni ham topish mumkin. Metodikani bajarishda kvadratdagi sonlarni topishga ketgan vaqtning bir xil yoki notekis taqsimlanishi ham ahamiyatga ega. Sog'lom sinaluvchilar barcha kvadratlardagi sonlarni bir xil vaqt ichida topadilar. Gohida kvadratdan kvadratga tomon sonlarni topish tezlashib boradi. Bu sensor malakaning oshib borganligini ko'rsatadi. Agar kvadratdagi sonlarni topishga ketgan vaqt har xil bo'lsa (ya'ni diqqat sustlashib borsa), bu holat astenik sinaluvchilarga xos xususiyatdir (simptom).

Asteniyaning barcha turlarida va ba'zi bir psixik kasalliklarda diqqatning buzilishi va sustlashishi, kvadratdan kvadratga xatolar soni va vaqt oshib borishi kuzatiladi.

Shulte jadvalining afzalliklaridan biri, bu metodikadagi sonlarni xotirada saqlab qolish qiyin, shu jihatdan bu metodikani ko'p marta o'tkazish mumkin.

Stimul materiallari

21	12	7	1	20
6	15	17	3	18
19	4	8	25	13
24	2	22	10	5
9	14	11	23	16

14	18	7	24	21
22	1	10	9	6
16	5	8	20	11
23	2	25	3	15
19	13	17	12	4

22	25	7	21	11
6	2	10	3	23
17	12	16	5	18
1	15	20	9	24
19	13	4	14	8
9	5	11	23	20
14	25	17	1	6
3	21	7	19	13

18	12	24	16	4
8	15	2	10	22

5	14	12	23	2
18	25	7	24	13
11	3	20	4	18
8	10	19	22	1
21	15	9	17	6

Shulte jadvali yordamida o'tkazilgan sinov natijalari

Jadval nomeri	Topshiriqni bajarishda kuzatilgan sinov natijalari	Vaqt
1-sonli jadval		
2-sonli jadval		
3-sonli jadval		
4-sonli jadval		
5-sonli jadval		

Diqqatning ko'chishi va taqsimlanishini aniqlash metodikasi

Metodikadan maqsad: metodika F. D. Gorbov tomonidan (1959, 1964) taklif etilgan bo'lib, diqqatning ko'chish va taqsimlanish darajasini aniqlash uchun mo'ljallangan.

Shuningdek, shaxsning kasbga psixologik yaroqlilik darajasini (operator, haydovchi, uchuvchi va boshqalar) aniqlashda va patopsixologik tadqiqotlarda psixik jarayonlarning inertligini va zaifligini aniqlashda foydalaniladi.

Metodikani o'tkazish tartibi: sinovni o'tkazish uchun 49ta katakli kvadratdan foydalaniladi (7x7). Katakldagi sonlar ketma-ketligi

aralash joylashgan. Sonlar qora va qizil rangda bo'lib; qora sonlar 1dan 25gacha, qizil sonlar 1dan 24gacha miqdorda bo'ladi.

Sinaluvchi oldin qora sonlarni 1dan 25gacha ketma-ket o'sib boruvchi tartibda, qizil sonlarni 24dan 1gacha kamayib boruvchi tartibda jadvaldan topishi kerak. Masalan, sinaluvchi qora rangdagi sonlardan 1ni ko'rsatgandan so'ng, qizil rangdagi sonlardan 24ni topadi. Keyin qoralardan 2 sonini va qizil sonlardan 23ni topadi. Sinov shunday davom etadi. Tadqiqotga ketgan vaqt va xatolar qayd qilib boriladi.

Stimul materiali

8		24			6	19
4		12	1			23
	18				11	
22		7	21		3	
2		16				
13			5	10	25	17
15			20		14	

Natijalar tahlili

Ballar	5 ball	4 ball	3 ball	2 ball	1 ball
Bajarishga sarflangan vaqt	2 minut 40 sekund va undan kamroq	2 minut 41 sekunddan 5 minut 30 sekundgacha	5 minut 31 sekunddan 6 minut 30 sekundgacha	6 minut 11 sekunddan 8 minutgacha	8 minut dan ko'p
Xatolar soni	0	0	1-2	3-4	5

Qisqa muddatli xotirani aniqlash metodikasi

Metodika maqsadi: bu metodika qisqa muddatli ko'ruv xotirasini va uning aniqligini, hajmini aniqlashga mo'ljallangan.

Metodikani o'tkazish tartibi: sinaluvchiga 12ta ikki xonali sonlar yozilgan jadval 20 sekund davomida ko'rsatib turiladi. Shu vaqt davomida sinaluvchi shu sonlarni eslab qolishi zarur va keyin ularni yozishi kerak.

Jadval

13	91	47	39
65	83	19	51
23	94	71	87

Metodikani bajarishni baholashda sinaluvchining nechta sonni eslab qolganligiga qaraladi. Sog'lom, katta kishi 7ta va undan ko'proq sonlarni eslab qoladi. Metodikani guruhda ham qo'llash mumkin.

Obrazlarning xotirada saqlanishini aniqlash metodikasi

Metodika maqsadi: bu metodika "obrazlarning xotirada saqlanishi"ni aniqlash uchun foydalaniladi. Shuningdek, kasbga yaroqlilik darajasini aniqlashda ham qo'llash mumkin.

Metodikani o'tkazish tartibi: sinaluvchiga 20 sekund davomida 16ta rasm (obrazli) tasvirlangan jadval ko'rsatiladi, u iloji boricha ko'proq obrazlarni eslab qolishi kerak. Rasmlar yopib qo'yiladi, so'ng sinaluvchi shu tasvirlarni chizishi yoki nomini yozishi kerak. Metodikaning bajarilishini baholash to'g'ri takrorlangan obrazlar soniga qarab amalga oshiriladi. Sinaluvchi tomonidan 6ta va undan ko'proq takrorlansa, norma hisoblanadi.

"Qisqa muddatli xotiraning hajmini aniqlash" metodikasi

Metodika "A" va "B" variantlarda o'tkaziladi.
1-"A" variant (so'z bilan ifodalanadi).

Sinaluvchiga 10ta soʻz oʻqiladi. Soʻzlar oʻqib boʻlingandan soʻng, sinaluvchilar soʻzlarni qanday tartibda eshitgan boʻlsalar, shunday tartibda yozadilar.

Baholash: sinaluvchiga oʻz oʻrnida va toʻgʻri yozgan har bir soʻz uchun bir ball beriladi. Soʻzlarning oʻrnini almashtirgani uchun 0,5 ball beriladi.

Qisqa muddatli xotiraning hajmi 7 ± 2 hisoblanadi, ammo bu koʻrsatkich baʼzan soʻzlarni guruhlash hisobiga oshishi ham mumkin. Masalan: sabzi, sahiro, stakan tarzida takrorlansa.

Soʻzlar: tong, sabzi, kumush, sahiro, daryo, stakan, bola, uy, karam, maktab.

2 “B” varianti (son bilan ifodalanadi).

Sinaluvchilarga bir qator sonlar miqdor jihatdan oʻsib borish tartibida oʻqib beriladi. “Yozing” deb buyruq berilgandan soʻng, sinaluvchilar sonlarni qanday tartibda eshitgan boʻlsalar, shunday tartibda yozishlari zarur. Baholash yuqoridagi “A” variantdagidek amalga oshiriladi. Yaʼni har bir toʻgʻri yozilgan (aytilgan) son uchun bir ball, sonlarning oʻrnini almashtirgani uchun 0,5 ball.

Sonlar: 439, 1625, 4246, 7891, 10325, 12784, 15846, 25431, 30835, 79647.

“Oʻzingni angla” testi

Quyidagi “Harakat”, “Xotirjamlik”, “Ishonch”, “Ishonchsizlik” kabi 4 guruhga birlashtirilgan 16ta timsollarga diqqat bilan qarang. Har bir guruhdan sizning holatingizga mos keladigan bittadan timsolni tanlang. Endi natijani hisoblang.

Natijalar tahlili

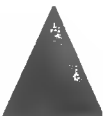

Harakat	Xotirjamlik	Ishonch	Ishonchsizlik
a - 4	a - 10	a - 10	a - 10
b - 8	b - 8	b - 8	b - 8
v - 2	v - 2	v - 6	v - 2
g - 10	g - 4	g - 2	g - 6

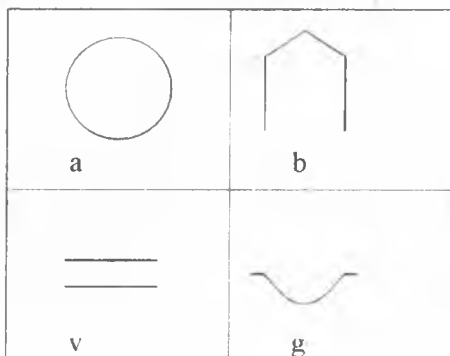
Harakat

 A	 b
 v	 g

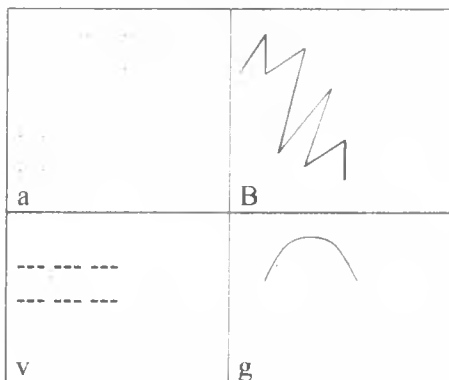
Xotirjamlik

 a	 b
 v	 g

Ishonch

Ishonchsizlik

To'plangan ballar tavsifi

8dan 13gacha to'plangan ballar Sizning xulq-atvoringiz, avvalambor, atrofdagilarga bog'liq. Kayfiyatingiz oson o'zgaradi: osonlik bilan ruhan tushkunlikka tushasiz va zavq-shavqqa to'lasiz, o'zingizga yoqmaydigan ish bilan shug'ullanish qiyinchilik tug'diradi. Siz juda hissiyotga beriluvchansiz, kayfiyatingiz sizni boshqaradi. Yon-atrofingizdagi vaziyat sizga kuchli ta'sir etadi, shuning uchun sizni o'z qarorlaringizning xo'jayini deyish mumkin emas.

14dan 20gacha. "Oqimga qarab suzishingizga" qaramay, o'z uslubingizni topishga intilish siz uchun xosdir. O'zingizga tanqidiy

munosabatda bo'lasiz. Faqat jiddiy dalillar mavjud bo'lgandagina, sizning fikringizni o'zgartirish mumkin.

21dan 27gacha. Siz tashqi ta'sirlarga beriluvchansiz. O'z qarash, e'tiqodingiz va real hayotda yuzaga keladigan vaziyatlarda o'rta holatni topishga intilasiz. Sizga intuitsiyangiz ko'maklashadi. Intuitsiya tufayli siz eng to'g'ri yo'lni tanlaysiz.

28dan 34gacha. O'z qarash, prinsiplaringizdan voz kechish siz uchun oson emas. Sizga qanchalik kuchli ta'sir etmoqchi bo'lishsa, shunchalik kuchli qarshilik ko'rsatasiz. Biroq, aslida, qaysarligingiz ostida o'zingizga bo'lgan ishonch emas, balki qandaydir noqulay vaziyatga tushib qolishdan cho'chish, qo'rqinch yashiringan.

35dan 40gacha. Agar biror narsani miyangizga quyib olsangiz, sizni fikringizdan qaytarish mushkul. Hech narsaga qaramay, mo'ljallangan maqsad sari intilasiz. Biroq, sizni yaxshi o'rgangan, sizning reaksiyalaringizni oldindan ko'ra biladigan odam harakatlaringizni mohirona, sezdirmay yo'naltirishi mumkin. Shu tufayli kamroq o'jarlik, ko'proq mulohazalilik namoyon qilishingiz zarur.

Affiliatsiyaga bo'lgan ehtiyojni baholash testi

Affiliatsiya - bu muloqotga chanqoqlik, odamlar bilan munosabat o'rnatish va uni yaxshi holda saqlash.

Affiliatsiyaga chanqoqligi yuqori odam uchun atrofidagilar bilan muloqotda bo'lish zavq bag'ishlaydi. Bu odam o'zining ancha-muncha ehtiyojlaridan voz kechganda ham, odamlarsiz tura olmaydi. Bu metodika asosini quyida keltirilgan fikrlar ro'yxati tashkil qiladi. Bu fikrlar bilan tanishib chiqib, siz o'z munosabatingizni bildirishingiz kerak. Baholar shkalasi:

to'la-to'kis qo'shilaman	+ 3 ball,
qo'shilaman	+ 2 ball,
yo'qdan ko'ra ha deyman	+ 1 ball,
bilmayman	0 ball,
«Ha» dan ko'ra «yo'q» deyman	- 1 ball,
qo'shilmayman	- 2 ball,
umuman qo'shilmayman	- 3 ball.

Berilgan shkalalarda javobni manfiy yoki musbat (+ yoki -) belgilarda berish tavsiya etiladi.

Affiliatsiya ehtiyojlarini baholash so'rovnomasi

1. Men odamlar bilan oson chiqishaman.
2. Kayfiyatim buzilganda, yolg'iz qolishdan ko'ra odamlar orasida bo'lishni xohlayman.
3. Agar men ikkidan birini tanlashim kerak bo'lsa, unda odamlar meni muloqotchan va tinchliksevar deganlaridan ko'ra, qobiliyatli va mulohazali odam deyishlarini xohlar edim.
4. Boshqalarga nisbatan men yaqin do'stlarga kam muhtojlik sezaman.
5. Odamlarga men o'z taassurot va his-hayajonlarimni batafsil va tez-tez aytib berishni yoqtiraman.
6. Yaxshi ulfatlardan ko'ra, yaxshi kinofilmdan men ko'proq zavq olaman.
7. Men imkoni boricha ko'proq do'st orttirishni xohlayman.
8. Men shovqinli va gavjum odamlar davrasida dam olgandan ko'ra ulardan uzoqroqda, xilvatda hordiq chiqarishni xush ko'raman.
9. Mening o'ylashimcha, ko'pchilik odamlar do'stlikdan ko'ra shon-shuhratni ustun qo'yishadi.
10. Mustaqil ishlashdan ko'ra jamoada faoliyat ko'rsatgan ma'qul deb hisoblayman.
11. Do'stlar bilan ortiqcha ochiq munosabatda bo'lish odamga ziyon yetkazadi.
12. Ko'chada tanishimni ko'rsam, shunchaki salomlashib o'tib ketgandan ko'ra, u bilan hol-ahvol so'rab o'tishni ma'qul ko'raman.
13. Shaxsiy munosabatlarda men ozod, erkin va mustaqil bo'lgandan ko'ra do'stlik rishtalari bilan bog'liq bo'lishni afzal ko'raman.
14. Men uchrashuv va kechalarga yangi do'stlar orttirish niyatida boraman.
15. Muhim ahamiyatga ega qaror qabul qilmoqchi bo'lsam, men bir o'zim emas, balki uni do'stlarim bilan maslahatlashib hal etaman.
16. Haddan tashqari ochiq ko'ngillikka men ishonmayman.
17. Mening yaqin do'stlarim ko'p.
18. Begona odamlar davrasida bo'lib qolsam, meni yoqtirish yoki yoqtirmasliklari men uchun hech qanday ahamiyatga ega emas.
19. Guruhiydan ko'ra, men yakka tartibda o'yin va

ko'ngilocharlik qilishni xush ko'raman.

20. Jiddiy odamlarga nisbatan emotsional ochiq odamlar meni o'ziga ko'proq jalb etadi.

21. Men biror kechaga borishdan ko'ra, yaxshi kinofilmni tomosha qilishni yoki qiziqarli kitob o'qib o'tirishni xush ko'raman.

22. Sayohat davrida yakka o'zim yurgandan ko'ra, ko'pchilik bilan muloqotda bo'lib sayr qilishni yoqtiraman.

23. Muammoning yechimini, ko'pchilik bilan muhokama qilishdan ko'ra, bir o'zim o'ylasam tezroq topaman.

24. Hayotning qiyin damlarida, inson o'zgalarga emas, balki faqat o'z kuchiga ishonishi kerak, deb hisoblayman.

25. Do'stlarim davrasida bo'lsam ham, men o'zimning muhim ishlarim va tashvishlarimdan butunlay xoli bo'la olmayman.

26. Yangi joyda, men tezda yangi tanishlar orttiraman.

27. Odamlar bilan muloqotda bo'lishdan ko'ra, biror-bir sevimli mashg'ulot bilan shug'ullanish meni ko'proq o'ziga jalb etadi.

28. Shaxsiy erkinligimni yo'qotmaslik uchun, men odamlar bilan haddan tashqari yaqin munosabatda bo'lishdan o'zimni tortaman.

29. Agar kayfiyatim yomon bo'lsa, men o'z his-tuyg'ularimni kim bilandir baham ko'rishga nisbatan, ularni ko'z-ko'z qilmay, yashirishga harakat qilaman.

30. Men ko'pchilik orasida bo'lishni yoqtiraman va quvnoq davrada vaqt o'tkazishdan xursand bo'laman.

Natijalarni baholash va xulosa

Natijalarni hisoblashda, kalit yordamida sinaluvchiga ball beriladi:

+ 1, +2, -3, -4, +5, -6, +7, -8, -9, -10, -11, +12, -13, +14, +15, -16, + 17, -18, -19, +20, -21, +22, -23, -24, -25, +26, -27, -28, -29, +30. Keyin, keltirilgan kalit yordamida manfiy va musbat baholarni quyidagi taqqoslash yordamida manfiy raqamlarga aylantiriladi:

$$\begin{array}{cccccccc} - & 3 & - & 2 & - & 1 & 0 & + & 1 & + & 2 & + & 3 \\ \hline & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & & & & & \end{array} \quad (1)$$

$$\begin{array}{cccccccc} - & 3 & - & 2 & - & 1 & 0 & + & 1 & - & 2 & + & 3 \\ \hline & 7 & 6 & 5 & 4 & 3 & 2 & 1 & & & & & \end{array} \quad (2)$$

Kerakli fikr kalitdagi «+» belgisi bilan belgilanganga to'g'ri kelsa(1), taqqoslash qo'llaniladi.

Kerakli fikr kalitdagi «-» bilan belgilansa(2), taqqoslash qo'llaniladi.

Ballar natijasini jamlab insonni qay darajada affiliatsiyasi rivojlanganini belgilaymiz.

Ballar soni 165dan 210gacha yig'ilsa, affiliatsiyaga chanqoqlik (ehtiyoj) bu odamda yuqori ifodalangan.

Ballar soni 76dan 164oralig'igacha to'planganda, affiliatsiyaga ehtiyoj o'rtacha.

Ballar soni 30dan 75 oralig'igacha to'planganda, bu odamda affiliatsiyaga ehtiyoj past darajada rivojlangan.

“Rad etilishdan qo‘rqish motivini aniqlash” testi

Baholash shkalalari

- +3 – to‘liq qo‘shilaman.
- +2 – qo‘shilaman.
- +1 – menimcha, qo‘shilaman.
- 0 – ha ham, yo‘q ham emas.
- 1 – menimcha, qo‘shilmayman.
- 2 – qo‘shilmayman.
- 3 – butunlay qo‘shilmayman.

Savolnoma matni

1. Men notanish jamoaga borishga tortinaman.
2. Agar kecha yoki uchrashuv menga yoqmasa ham, men undan birinchi bo‘lib ketmayman.
3. Agar yaqin do‘stim boshqalar oldida menga qarama-qarshi fikr bildirsa, men qattiq ranjir edim.
4. Keskin, tanqidiy fikrlovchilar bilan men kamroq muloqotda bo‘lishga intilaman.
5. Odatda, notanish kishilar bilan men yengil muloqotga kirishaman.
6. Agar men taklif qilingan joyga meni yoqtirmaydigan odamlar borsa ham, mehmonga borishdan voz kechmayman.
7. Ikkita do‘stimdan birini aytganlariga qo‘shilmasam-da, ular bahslashib qolishsa, men ularning bahsiga aralashmayman.

8. Agar men bilan biror yerga borishni birovdan iltimos qilsam-u, u menga rad javobini bersa, men ikkinchi marotaba bu odamga murojaat qilishga jur'at etolmayman.

9. Odamni har tomonlama o'rganmasdan turib, men o'z nuqtayi nazarimni dadil ayta olmayman.

10. Agar suhbat davomida biron narsani tushunmasam, men suhbatdoshimni to'xtatib, qayta so'rab o'tirmasdan, tushunmagan joyimni o'tkazib yuboraman.

11. Men odamlarni ochiqdan ochiq tanqid qilaman va ulardan ham shuni talab qilaman.

12. Men odamlarga "yo'q" deya olmayman.

13. Men kechaga yarasha kiyinib bormagan bo'lsam-da, u yerda yaxshi hordiq chiqara olaman.

14. Menga qarshi aytilgan tanqidni ko'tara olmayman.

15. Agar men birovga yoqmasam, u odamdan uzoqroq yurishga harakat qilaman.

16. Yordamga muhtoj bo'lsam, men birovdan tortinmasdan ko'mak so'rayman.

17. Men odamlarni ranjitib qo'yishdan qo'rqqanim uchun ularga qarshi chiqmayman.

18. Menga ko'pincha, notanish kishilar tanqidiy qarayotgandek tuyuladi.

19. Notanish jamoaga bormoqchi bo'lsam, men har doim yaqin odamimni birga olib borishga harakat qilaman.

20. Suhbatdoshimga yoqmasa-da, men o'ylaganimni gapiraman.

21. Yangi jamoaga men osonlikcha qo'shilib ketaman.

22. Ba'zida men hech kinga kerak emasdek tuyuladi.

23. Agar begona odam men to'g'rimda yomon gapirsa, men anchagina ranjib, qayg'urib yuraman.

24. Do'stlarim orasida men o'zimni hech qachon yakka his qilmayman.

25. Chetdan qaraganda sezilmasa-da, meni ranjitish juda oson.

26. Yangi odam bilan tanishganimdan so'ng, meni o'sha vaqtda o'zimni qanday tutganim kam qiziqtiradi.

27. Mansabdor kishiga murojaat qilganimda, men undan doim rad javobini olishni kutaman.

28. Menga yoqqan narsani sotuvchidan olib ko'rsatishni iltimos qilganimda, o'zimni noqulay his qilaman.

29. Agar tanishim menga yoqmaydigan xatti-harakatlarni qilsa, men unga to'g'ridan to'g'ri bu kamchiligini ko'rsataman.

30. Agar transportda ketayotib o'rindiqla o'tirsam, atrofigingilar menga gina bilan (o'qrayib) qarayotganday tuyuladi.

31. Notanish jamoada men suhbatga faol kirishib ketaman.

32. Vaqtincha ishlatishga olingan narsani (kitob) qaytarib berishlarini iltimos qilishdan tortinaman.

Kalit

+1, +2, +3, +4, -5, -6, +7, +8, +9, +10, -11, +12, -13, +14, +15, -16, +17,

+18, +19, -20, -21, +22, +23, -24, +25, -26, +27, +28, -29, +30, -31, +32.

$$\begin{array}{cccccccc} & - & 3 & - & 2 & - & 1 & 0 & + & 1 & + & 2 & + & 3 \\ 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 & 7 & & & & & & & & \end{array} \quad (1)$$

$$\begin{array}{cccccccc} & - & 3 & - & 2 & - & 1 & 0 & + & 1 & - & 2 & + & 3 \\ 7 & 6 & 5 & 4 & 3 & 2 & 1 & & & & & & & & \end{array} \quad (2)$$

Natijalar tahlili

32-80 – ushbu motiv rivojlanishining past darajasi

81-176 – o'rta daraja

177-224 – yuqori daraja

“Affiliatsiyaga intilish” motivi bilan “Rad etishdan qo'rqish” motivlarining quyidagi tipik uyg'unligini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ikkala motivning yuqori rivojlanish darajasi. Bunday shaxs odamlarga intilish bilan rad etishdan qochish orasida ichki konflikt yorqin ifodalanganligi bilan xarakterlanadi. Bu, ayniqsa, notanish odamlar bilan uchrashish zarur bo'lganda yuzaga keladi.

2. “Qabul qilinishga intilish” motivi yuqori rivojlanish darajasiga ega, “Rad etilishdan qo'rqish” motivi rivojlanishi past darajada bo'lsa, inson odamlar bilan aktiv tarzda aloqa va muloqotda bo'lishga intiladi va bunda faqat ijobiy emotsiyalarni his qiladi.

3. “Rad etilishdan qo'rqish” motivi yuqori, “Qabul qilinishga intilish” motivi past rivojlanish darajasiga ega bo'lsa, aksincha, inson odamlar bilan muloqotda bo'lishdan qochadi va yolg'izlikka intiladi.

4. Ikkala motiv past rivojlanish darajasiga ega bo'lsa, shaxs odamlar orasida yashab, ular bilan muloqotda bo'lar ekan, na ijobiy, na salbiy emotsiyalarni boshdan kechirmaydi hamda odamlar orasida ham, ularsiz ham o'zini birdek yaxshi his qiladi.

Agar ikkala motiv rivojlanish darajasi o'rtacha bo'lsa, insoniy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxs kechinmalari va xulq-atvori haqida aniq fikr aytilish mumkin emas.

Eng yaxshisi, "Qabul qilinishga intilish" motivi kuchli, "Rad etilishdan qo'rqish" motivi past yoki o'rtacha rivojlanish darajasida bo'lganidir.

O'z-o'ziga baho berish miqdoriy koeffitsiyentini aniqlash metodikasi

№	Ideal Men	Umumiy sifatlar	Real Men	d	Σd^2
1		Yumshoqlik			
2		Qiziquvchanlik			
3		Prinsipiiallik			
4		Laganbardorlik			
5		Jasurlik			
6		Ochiq ko'ngillilik			
7		Quvnoqlik			
8		Bosig'lik			
9		Sovuqqonlik			
10		Bardoshlilik			
11		Janjalkashlik			
12		Ehtiyotkorlik			
13		Hasadgo'ylik			
14		O'jarlik			
15		Harakatchanlik			
16		O'ychanlik			
17		Dangasalik			
18		Topqirlik			
19		Betgachoparlik			
20		Injiqlik			

Natijalarni qayta ishlash

$$Q = 1 - \frac{6 \times \sum d^2}{n^3 - n}$$

Bu yerda: d – ideal Men va real Menda muayyan sifatning o'rnini orasidagi tafovut, farq.

$\sum d^2$ – ideal Men va real Menda har bir sifatning o'rnini orasidagi tafovut, farqning kvadrati summasi.

n – shaxs sifatleri miqdori (n=20).

Natijalar tahlili

Agar natija, ya'ni Q koeffitsient 0,5 atrofida bo'lsa, o'z-o'ziga baho berish adekvat.

Agar ko'rsatkich 1ga yaqin bo'lsa, bu o'ziga yuqori baho berish.

Agar natija 0,3 va undan kichik son bo'lsa, o'ziga past baho berish.

A. Bass va I. Darkning agressiya shakllari va ko'rsatkichlarini diagnostika qilish metodikasi

Ta'kidlarni o'qish yoki eshitish davomida ular sizning hayot tarzingiz, xulq-atvoringizga qanchalar mos kelishiga qarab quyidagi to'rtta javobdan sizning holatingizga mosini belgilang: «ha», «ha» desam ham bo'laveradi», «yo'q», «yo'q» desam ham bo'laveradi»:

Savolnoma matni

1. Goh-gohida kimningdir jonini shunday og'ritgim keladiki, bu istakni hech ham yengolmayman.

2. Ba'zan o'zimga yoqmagani odamlar haqida gap sotishim mumkin.

3. Mening jahlim tez, biroq jahldan tushishim judayam oson.

4. Mendan yaxshilikcha so'ralmasa, iltimoslarni bajarmayman.

5. Men o'zimning haqimni har doim ham undira olmayman.

6. Odamlar orqavorotdan men haqida gap-so'z qilishlarini bilaman.

7. Birovlarning xatti-harakatini ma'qullamasam – bu narsani ularga sekingina sezdirib qo'yaman.

8. Kimnidir aldashga majbur bo'lib qolsam, vijdonim qiynaladi.

9. Men hech kimga qo'l ko'tara olmasam kerak.
10. Men hech qachon qo'lga ilingan narsani otish darajasida jahl qilmayman.
11. Birovlarning kamchiliklariga doimo ko'ngilchanlik bilan qarayman.
12. Agar o'rnatilgan tartib menga yoqmasa, uni buzgim keladi.
13. Odatda, ba'zi odamlar fursatdan foydalanib, o'z ishini to'g'rilab olishni yaxshi bilishadi.
14. Kutganimdan ortiq iltifot ko'rsatayotgan sermulozamat odamlar meni ulardan ehtiyot bo'lishga undaydi.
15. Odamlar bilan ko'pincha murosa qilolmayman.
16. Ahyon-ahyon o'zinni ham uyaltiradigan o'y-fikrlar miyanga kelib turadi.
17. Menga tarsaki tortgan kishiga tarsaki bilan javob bermayman.
18. Jahlimni chiqarishsa, eshikni qarsillatib yopaman.
19. Men yuvosh ko'rinsam-da, aslida, jahldorman.
20. Agar kimdir o'zini rahbarday tutsa, atay unga qarshi xatti-harakat qilaman.
21. Qismatim meni biroz ranjitadi.
22. Meni ko'plar yoqtirmasa kerak, deb o'ylayman.
23. Kimlardir fikrimga qo'shilmasa – tortishmay turolmayman.
24. Ishdan bo'yin tovlaganlar o'z ayblarini his qilishlari lozim.
25. Meni yoki mening oilamni mendan ko'radiganini ko'radigan kishigina haqorat qilishi mumkin.
26. Qo'pol hazillarga moyil emasman.
27. Ustimdan kulishsa, jahlim chiqadi.
28. Kimlardir kibrga berilib, o'zgalarni oyog'ining uchi bilan ko'rsatsa, ularning popugini pasaytirib qo'yish qo'limdan keladi.
29. Deyarli har hafta o'zinga yoqmagani kishilardan birortasi bilan to'qnash kelaman.
30. Aksariyat odamlar menga hasad qiladi.
31. Odamlardan hurmatimni joyiga qo'yishlarini talab qilaman.
32. Ota-onamga ko'ngildagidek qarasha olmaganim uchun ezilaman.
33. Muttasil joningdan to'ydiradiganlarni jag'iga bir tushirsang arziydi.
34. Gohida jahlim chiqsa, qovog'imdan qor yog'adi.

35. Garchi odamlar menga, aslida, o'zim arziganimdan ham yomon munosabatda bo'lsalar-da, xafa bo'lmayman.

36. Kimdir jig'imga tegishga harakat qilsa ham, men unga parvo qilmayman.

37. Oshkora namoyish qilmasam-da, ba'zan ichimda kuyinaman.

38. Ba'zan odamlar mening ustimdan kulishayotganday tuyuladi.

39. Ming achchig'im chiqsa ham, boloxonador qilib so'ka olmayman.

40. Gunohlarim afv etilishini istar edim.

41. Kimdir meni urgan taqdirda ham, kamdan kam hollarda unga javob qaytaraman.

42. Ba'zi ishlar mening aytganimday bo'lmasa, xafa bo'laman.

43. Ba'zan odamlarning borligi ham g'ashimga tegadi.

44. Men chinakamiga nafratlanadigan odamning o'zi yo'q.

45. Mening shiorim: «Begonalarga ishonmaslik kerak!»

46. Kimdir jig'imga tegsa, u haqda o'ylaganlarimni yuziga aytishgacha boraman.

47. Qilib qo'ygan ko'plab ishlarimdan keyinchalik pushaymon yeyman.

48. Achchig'im chiqsa, nusht tushurishdan ham qaytmayman.

49. Men bolaligimdan g'azabimni yashirib yashashga o'rganganman.

50. Ko'pincha o'zimni sabr kosam to'lib ketganday his qilaman.

51. Odamlar men nimalarni his qilayotganimni bilishsa edi, meni murosasiz, xarakteri og'ir inson deb hisoblashgan bo'lar edi.

52. Odamlar menga nima sababdan yaxshilik qilishar ekan, deb o'ylaganim o'ylagan.

53. Menga baqirsalar, men ham ovozimni balandlataman.

54. Muvaffaqiyatsizliklar meni qayg'uga soladi.

55. Janjalkashligim boshqalarnikiday: ko'p ham emas, oz ham emas.

56. G'azabdan qo'limga ilingan narsani otib sindirgan paytlarim ham bo'lgan.

57. Ba'zan aynan o'zim birinchi bo'lib janjal chiqarishim mumkinligini his qilaman.

58. Ba'zan qismat menga nisbatan adolatsiz bo'layotganday tuyuladi.

59. Avvallari odamlarni samimiy deb bilardim, endi esa – yo'q.

60. G'azablansamgina, so'kinaman.
61. Noto'g'ri ish qilsam, vijdonim qiynaladi.
62. O'z haq-huquqimni himoya qilish uchun jismoniy kuch ishlatish lozim bo'lsa – ishlataman.
63. Ba'zan achchiq ustida stolni mushtlayman.
64. O'zimga yoqmagan odamlarga nisbatan qo'polroq bo'laman.
65. Menga ziyon yetkazishni istaydigan dushmanim yo'q.
66. Jazoga loyiq odamni jazolash qo'limdan kelmaydi.
67. Ko'pincha noto'g'ri hayot kechirganligimni o'ylab qolaman.
68. Jahlimni chiqarib meni mushtlashishgacha olib borishi mumkin bo'lgan odamlarni bilaman.
69. Arzimagan mayda-chuydalarga ranjimayman.
70. Odamlar mening jig'imga tegishmoqchi yoki haqoratlashmoqchi, degan o'ylar kamdan kam hollarda miyamga keladi.
71. Ko'pincha amalga oshirmasam-da do'q-po'pisa qilib qo'yaman.
72. Oxirgi vaqtda ezma bo'lib qoldim.
73. Bahslashayotganimda, ovozim o'z-o'zidan balandlab ketadi.
74. Odamlarga nisbatan yomon munosabatda ekanimni yashirishga harakat qilaman.
75. Tortishib o'tirgandan ko'ra, ko'nib qo'ya qolaman.

Ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida «ha» va «ha desam ham bo'ladi» javoblari bir xilda, ya'ni «ha» kabi hisobga olinadi, shuningdek «yo'q» va «yo'q desam ham bo'ladi» javoblari ham bir xilda, ya'ni «yo'q» kabi hisoblanadi.

1-kalit

So'rovnoma natijalarini qayta ishlash

1. Jismoniy agressiya (K=11)

1+ ; 9 - ; 17 - ; 25 + ; 33 + ; 41+ ; 48+ ; 55+ ; 62+ ; 68+.

2. Verballagressiya (K=8)

7+ ; 15 + ; 23+ ; 31+ ; 39 - ; 46+ ; 53+ ; 60+ ; 66 - ; 71+ ; 73+ ; 74 - ;

75 -.

3. Orqavorotdan (bilvosita) bo'ladigan agressiya (K=13)

2+ ; 10+ ; 18+ ; 26 - ; 34+ ; 42 + ; 49 - ; 56+ ; 63+.

4. Voqelikka salbiy munosabatda bo'lish. inkor etish (Negativizm) (K=20)

4+; 12+; 20+; 28+; 36 -.

5. Jizzakilik (K=9)

3+; 11 -; 19 +; 27+; 35 -; 43+; 50+; 57+; 64+; 69 -; 72 +.

6. Sergumonlik (K=11)

6+; 14+; 22+; 30+; 38+; 45+; 52+; 59+; 65 -; 70 -.

7. Ranj (K=13)

5+; 13 +; 21+; 29 +; 37+; 44+; 51+; 58+.

8. Aybdorlik hissi (K=11)

8+; 16 +; 24 +; 32+; 40 +; 47+; 54+; 61+; 67+

«-» belgili savollar javoblarini qayd qilayotganda, agar javob «ha» bo'lgan bo'lsa, «yo`q» deya, agar «yo`q» bo'lsa, «ha» kabi qayd qilinishi talab etiladi.

Ballar yig'indisi har bir agressivlik parametrada ko'rsatilgan koeffitsientga ko'paytirilgach, ular solishtirishga qulay me'yoriy ko'rsatkichlarga aylanadi.

Ko'rsatkichlar:

$(1 + 2 + 3) / 3 = IA$ (**Agressiya indeksi**)

$(6 + 7) / 2 =$ **lad** (**Adovatlilik indeksi**)

Jismoniy agressiya – boshqa bir odamga qarshi jismoniy kuch ishlatish.

Verball agressiya – salbiy his-tuyg'ularni og'zaki tarzda ifodalash (janjal, qiy-chuv solish, so'kinish, tahdid, la'nat aytish, qarq'ish kabilar).

Orqavorotdan bo'ladigan yo bilvosita agressiya – boshqa shaxsga qaratilgan g'iybat, piching ko'rinishidagi bilvosita olinadigan alam, nafratning yo'nalishi aniqlanmaganligi ham bo'lishi mumkin (yer tepish, baqirib-chaqirish).

Negativizm (voqelikka salbiy munosabatda bo'lish, hanuma narsani inkor etish) – rahbariyat yoki obro'ga qarshi yo'nalgan xulq-atvor, talab, tartib, qonunlarga qarshi passiv mone'likdan faol xatti-harakat darajasigacha borib yetishi mumkin.

Jizzakilik – jizzakilikka moyillik, arzimagan narsaga portlab ketish, keskinlik, qo'pollik qilish.

Sergumonlik – ishonchsizlikka moyillik, odamlar bilan ehtiyot boʻlib munosabat qilish, atrofdagilar zarar yetkazishi mumkin, degan oʻy bilan yashash.

Ranj – kimdandir yoki butun olamdan alamzadalik, xayolan yoki chindan ham keltirilgan iztirob, gʻazab, atrofdagilarga nisbatan nafrat, hasadning namoyon boʻlishi.

Autoagressiya – oʻzi va atrof-muhit oʻrtasidagi munosabatlarda kuzatiladigan aybdorlik hissi, oʻziga qarshi qaratilgan xatti-harakat, yaʼni oʻzini ayblash, men undogʻman, men bundogʻman, deb ich-etini yeyish.

TARAQQIYOT PSIXOLOGIYASI FANIDAN TESTLAR

1. Taraqqiyot psixologiyasi fani nimani o'rganadi?

A) turli yoshdagi odamlarning psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi hamda o'zaro munosabati qonuniyatlarini

B) insonda turli psixik jarayonlar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning turli xil faoliyatlari va shaxsning tarkib topishini

C) inson psixikasining rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari hamda shu rivojlanishning bosqichlarini

D) inson psixikasining yosh jihatdan taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda shaxs xislatlarining rivojlanishini

2. Taraqqiyot psixologiyasining asosiy tamoyillarini toping.

A) psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati yoki miyaning mahsulidir

B) psixikaning negizida miyaning reflektorlik faoliyati yotadi

C) psixikani tadqiq qilish insonning butun ongli faoliyatini, uning ham nazariy, ham amaliy hayot faoliyatini o'rganishdir

D) determenizm, psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi, ong va faoliyat birligi

3. Chaqaloqlik davriga oid tadqiqotlar olib borgan olimlar kim?

A) M. P. Denisova, N. L. Figurin, V. S. Muxina

B) V. S. Muxina, L. S. Kuzmina, D. B. Elkonin

C) I. P. Pavlov, N. L. Figurin, I. M. Sechenov

D) V. S. Muxina, E. A. Arkin, Leytes

4. D. B. Elkonin xulosasiga ko'ra go'daklik davrida nutqni tushunishni vujudga keltiruvchi asosiy shartlarni aniqlang.

A) umumiy holatdan predmetni ajrata olish

B) predmetga diqqat-e'tiborini to'plash

C) favqulodda holatga qarab anglanadigan his-tuyg'ularning mavjudligi

D) A va B

5. «Bolada avval unli harflarni, keyin undosh harflarni farqlash ko'nikmasi vujudga keladi». Mazkur fikr muallifini toping.

A) F. A. Soxin

B) N. X. Shvachkin

C) M. I. Popova

D) L. S. Slavina

6. Maktabgacha tarbiya yoshida yuzaga keladigan inqirozning xarakterli belgilari nimalardan iborat?

A) negativizm, o'jarlik, qaysarlik, o'z irodasiga erk berish, norozilik, ota-onani qadrsizlash, despotizm

B) bolaning xohish-istaklarining qondirilmasligi

C) kattalar ta'siridan qutilish

D) bolaning xohishi bilan bu xohishning harakatda ifodalanishi o'zaro mos tushmasligi

7. Bola shaxsini ta'limga psixologik tayyorgarligi deganda nimalar nazarda tutiladi?

A) bolaning obyektiv va subyektiv jihatdan maktab talabiga tayyorligi

B) bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, diqqat xususiyatlarining rivojlanishi.

C) intellektual, emotsional, ijtimoiy yyetuklik

D) maktabda o'qish xohishi, intilishi, katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishishi

8. O'rta yosh inqirozi sabablari:

A) jismoniy va psixologik omillar

B) ijtimoiy va vaziyatli omillar

C) ijtimoiy va jismoniy omillar

D) jismoniy va ekologik omillar

9. O'smirlik inqirozi sabablari:

A) kattalik hissining vujudga kelishi va munosabatlar eski tipining saqlab qolinishi

B) gipofiz faoliyatining faollashuvi

C) ijtimoiy va jismoniy omillar natijasida kelib chiquvchi o'zgarishlar

D) "Men" hissining vujudga kelishi va munosabatlar eski tipining saqlab qolinishi

10. 3 yosh inqirozi sabablari:

A) "Men" hissining vujudga kelishi va munosabatlar eski tipining saqlab qolinishi

B) gipofiz faoliyatining faollashuvi

C) ijtimoiy va jismoniy omillar natijasida kelib chiquvchi o'zgarishlar

D) jismoniy va ekologik omillar

11. Inqirozning davomiyligi:

- A) umr mobaynida
- B) o'tkinchi holat
- C) doimiy
- D) barqaror

12. Predmetli-manipulyativ faoliyat qaysi yosh davrida yetakchi faoliyat bo'lib hisoblanadi?

- A) go'daklik davri
- B) ilk bolalik davri
- C) maktabgacha yosh davri
- D) kichik maktab yoshi

13. Yangi tug'ilgan chaqaloqning sensor tizimlari orasida qaysilari nisbatan yaxshi rivojlangan bo'ladi?

- A) ko'rish, hid bilish, eshitish
- B) teri tuyish, ko'rish, ta'm bilish
- C) eshitish, ta'm bilish, hid bilish
- D) hid bilish, teri tuyish, ta'm bilish

14. Taraqqiyot psixologiyasining bo'limlari:

A) ta'lim psixologiyasi, bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi, o'smirlar psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, gerontopsixologiya

B) bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi, o'smirlar psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, gerontopsixologiya, pedagogik faoliyat psixologiyasi

C) ta'lim psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi, o'smirlar psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, gerontopsixologiya, katta yoshdagilar psixologiyasi

D) bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi, o'smirlar psixologiyasi, ilk o'spirinlar psixologiyasi, gerontopsixologiya, katta yoshdagilar psixologiyasi

15. Psixika va xulq-atvorda yuzaga keladigan yoshga xos o'zgarishlar:

- A) revolutsion, involutsion, situativ
- B) revolutsion, involutsion, evolutsion
- C) revolutsion, evolutsion, situativ
- D) revolutsion, involutsion, evolutsion

16. Ilk o'spirinlik yoshidagi o'quvchilarni professiogramma bilan tanishishidan asosiy maqsadni aniqlang.

A) asosiy mehnat qurollari kasb tanlovchining diqqati, shijoati, fikri-xayoli xuddi shu qurollariga qaratilgan va yo'naltirilgan bo'lishi kerak

B) asosiy mehnat operatsiyalari mehnat quroli bilan qanday faoliyatni amalga oshirish imkoniyati mavjudligini aniqlash va qaysi sohada ishlanishi mumkinligini bilishi

C) asosiy qurollar va vositalar qo'l asboblardan foydalanish

D) mehnat sharoitlari: kasb tanlovchi ko'rmagan tabiiy muhit va sharoitdagi kishilar

17. O'spirinlarda kasb tanlash bilan bog'liq motivlarni o'rgangan olimni toping.

A) E. A. Klimov

B) V. A. Krutetskiy

C) L. S. Vigotskiy

D) D. B. Elkonin

18. Ilk o'spirinning psixologik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuchlar qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

A) jamoat tashkilotlari, maktab jamoasining ta'lim jarayoniga qo'yadigan talablar darajasining oshishi bilan u erishgan psixik kamolot o'rtasidagi ziddiyatdan iborat

B) ijtimoiy hayotda maktab jamoasida tengqurlari bilan munosabatlarda egallagan mutlaqo yangicha mavqei ta'sirida

C) turli qarama-qarshiliklar ziddiyatlar, shuningdek, axloqiy, aqliy, nafosat jihatdan tez o'sishi

D) hayotda o'z o'rnini topishga intilish, kasb-hunar egallash, ixtisoslikni tanlash, istiqbol rejasini tuzish

19. Qaysi olim o'smirlik davridagi do'stlik tuyg'ularini tadqiq qilib, uni nechta shaklga bo'ladi?

A) D. B. Elkonin; tengdoshlik, mardonavorlik, boshqaruvchilik

B) V. A. Krutetskiy; mardonavor o'rtoqlik va talabchan do'stlik

C) I. V. Straxov; ulfatchilik, o'rtoqlik va do'stlik

D) N. S. Lukin; mardonavor, ulfatchilik va do'stlik

20. Ijtimoiy akseleratsiya nazariyasining asoschisi kim va uning mohiyati?

A) jamiyat rivojlanishida shaharlarning rolini ortishi, L. S. Vigotskiy

B) hozirgi kishilarning bilim hajmini oldingilar bilan taqqoslash orqali bolalarning o'sishda tezlashishi, A. A. Markosyan

C) jamiyatda axborotlar oqimining ko'payishi, shaxsning psixik rivojlanishiga ta'sir qiladi. A. A. Markosyan

D) quyosh nurining bevosita ta'siri, chet el olimlari

21. O'smirlik davrida psixik o'sishni harakatga keltiruvchi kuchlar?

A) uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir

B) jamoat tashkilotlari, maktab jamoasining ta'lim jarayoniga qo'yadigan talablar darajasining oshishi bilan u erishgan psixik kamolot o'rtasidagi ziddiyatdan iborat

C) ijtimoiy hayotda maktab jamoasida tengqurlari bilan munosabatlarda egallagan mutlaqo yangicha mavqei ta'sirida

D) turli qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar, shuningdek, axloqiy, aqliy nafasot jihatdan tez o'sishi

22. Taraqqiyot psixologiyasining yuzaga kelish davri:

A) XVII asrning ikkinchi yarmi

B) XVIII asrning ikkinchi yarmi

C) XIX asrning ikkinchi yarmi

D) XIX asrning oxiri va XX asrning boshi

23. Ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni ilgari surgan olimni toping.

A) V. Shtern

B) J. Piaje

C) D. Bruner

D) L. S. Vigotskiy

24. Bola shaxsini ta'limga psixologik tayyorgarligi deganda nimalar nazarda tutiladi?

A) bolaning obyektiv va subyektiv jihatdan maktab talabiga tayyorligi

B) bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, diqqat xususiyatlarining rivojlanishi

C) intellektual, emotsional, ijtimoiy yyetuklik

D) maktabda o'qish xohishi, intilishi, katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishishi

25. Ikki yoshga yetgan bolaning faol so'zlardan iborat lug'at boyligi nechta so'zni o'z ichiga oladi?

A) 10-20ta

- B) 50-100ta
- C) 200-300ta
- D) 500-1000ta

26. Ananyev B. G. va G'oziyev E. G'. bo'yicha ontogenez psixologiyasining tadqiqot metodlari:

A) tashkiliy, emperik, ma'lumotlarni qayta ishlash, tavsiflash metodlari.

B) formallashgan, emperik, ma'lumotlarni qayta ishlash, tavsiflash metodlari

C) tashkiliy, emperik, ma'lumotlarni qayta ishlash, kam formallashgan metodlari

D) formallashgan, kam formallashgan, emperik, ma'lumotlarni qayta ishlash, tavsiflash metodlari

27. Perinatal davr bosqichlari:

A) germinal, fetal, zigota

B) germinal, embrional, fetal

C) germinal, implantan, fetal

D) germinal, embrional, inplontan

28. Chaqaloqlikdagi qaysi davr organizmda keskin o'zgarishlar yuz berish pallasi hisoblanib, murg'ak organning mustaqil yashayotganidan dalolat beradi?

A) nafas olish davri

B) bo'y o'sishi davri

C) uxlash davri

D) kindik tushish davri

29. «Bolalarda keng ko'lamli va ko'p miqdordagi parametrlarni tanish, idrok qilishning ortishi katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishish mayli, tuyg'usi va istagini kuchaytiradi» – bu fikrni ilgari surgan olimni toping.

A) Simon

B) A. Bine

C) I. A. Pavlov

D) D. B. Elkonin

30. Psixologiyada "jonlanish kompleksi" sifatida ta'riflanadigan hodisa boladagi qanday ehtiyojning ifodasi deb tushuniladi?

A) oziqlanishga bo'lgan ehtiyoj

B) kattalar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyoj

- C) bilishga bo'lgan ehtiyoj
- D) yolg'iz qolishga bo'lgan ehtiyoj

31. Z. Freyd tomonidan o'rganilgan shaxs faoliyatini faollashtiruvchi ilk mayllar va ongsiz ehtiyojlar qaysi davrga xos?

- A) o'spirinlik davriga
- B) kichik maktab yoshi davriga
- C) maktabgacha yosh davriga
- D) yetuklik davriga.

32. .... yoshdagi bola idrokning o'tkirligi, ishonuvchanligi, xotiraning kuchliligi, tafakkurning yaqqolligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi.

- A) kichik maktab yoshi
- B) o'spirinlik
- C) o'smirlik
- D) chaqaloqlik

33. Katta yoshdagi odamlarning chaqaloq bilan muloqotda bo'lishi unda tashqi ta'sirlarga ..... faollashtiradi.

- A) harakatlarni
- B) reflekslarni
- C) muloqotni
- D) gapirishni

34. Qaysi tadqiqotchi olimning o'tkazgan tadqiqoti natijasiga ko'ra tug'ilishi davri kelganda bolaning miya po'stlog'i faoliyat ko'rsata boshlasada, aslida u na anatomik va na funksional jihatdan rivojlanganligini ko'rsatadi?

- A) L. I. Bojovich
- B) D. B. Elkonin
- C) N. M. Shchelavanov
- D) J. Piaje

35. U. Djems 1902-yilda o'zining qaysi asarida yosh davrining xususiyatlari haqida fikr yuritdi?

- A) «Bola psixologiyasi va eksperimental pedagogika»
- B) «O'qituvchilar bilan psixologiya to'g'risida suhbat»
- C) «Oilada bola tarbiyasi va uning ahamiyati»
- D) «Oila tarbiyasi qomusi»

36. Go'daklik davrining xususiyatlarini o'rgangan va «Go'daklik davri» nomli asar yozgan olim?

- A) A.V. Yarmalenko

B) L. S. Vigotskiy

C) D. B. Elkonin

D) N. L. Figurin

37. Bir xil yoshdagi insonlarda ruhiy jarayonlarning turlicha kechishi qanday nomlanadi?

A) geriatriya

B) geroxroniya

C) invalyutsiya

D) geteroxroniya

38. «Involyutsiya» soʻzining maʼnosi?

A) jadallashtirish

B) oʻsishdan orqaga qaytish

C) keksayish

D) charchash

39. Oʻspirinlardagi oʻzini anglash qaysi faoliyat taqozosi bilan namoyon boʻladi?

A) turmush, oʻqish, mehnat, sport

B) turmush, oʻyin, mehnat, muloqot

C) aytishuv, oʻqish, sport, mehnat

D) kasb egallash, taʼlim, mehnat

40. Oʻspirin psixikasidagi jiddiy kamchiliklar nimalardan iborat?

A) adabiy qahramon qiyofasini ifodalay olmasligi

B) barcha faoliyat bosqichida mustaqil fikr yurita olmasligi

C) nazariy tafakkurning shakllanmaganligi

D) oʻqituvchi oʻquvchida mustaqil fikrlashni rivojlantirmaganligi

41. Tarbiya tizimida va ishlab chiqarishda psixologiya boʻyicha bilimsizlik va chala savodlilikni yoʻqotishda hozirgi davrimizning muhim talabi nima?

A) bolalar ruhiyatidan qariyalar maʼnaviyatigacha nazariy va amaliy bilimlarni egallash

B) bolalar ruhiyatining amaliy bilimlarini egallash

C) qariyalar maʼnaviyati nazariy bilimlarini egallash

D) bolalar ruhiyatining nazariy bilimlarini egallash

42. Olti yoshdagi bolaning psixik tayyorgarligi toʻgʻrisida gapirganda nimalar nazarda tutiladi?

A) muayyan reja asosida, izchillik bilan boshlangʻich taʼlimga zamin oʻtovchi psixik oʻsish darajasi

- B) ko'p qirrali maqsadga yo'nalganlik
- C) o'zaro mantiqiy bog'liqlik
- D) A, B, C

43. Ta'limga psixologik tayyorgarlik deganda ..... nazarda tutiladi?

- A) bolaning obyektiv va subyektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi
- B) bola idrokining o'tkirligi
- C) bola o'z diqqatini muayyan obyektga qaratishi
- D) A va B

44. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkurining xususiyatlarini o'rgangan olimlar bolaning tafakkurini quyidagi qaysi yo'nalishda tadqiq qilganlar?

- A) tafakkurning yosh davriga xos xususiyatlari
- B) tafakkurning rivojlanishi
- C) tushunchalarni shakllantirish omillari
- D) A va B

45. Mazkur yosh davrida o'zini boshqarishning tarkibiy qismlari ijodiy tafakkur, muayyan hayotiy tajriba, o'zlashtirilgan bilimlarni tartibga solish asosida his-tuyg'ular, qarashlar, axloqiy qadriyatlar, o'zligini anglash va barqaror e'tiqod shakllanadi. Ushbu fikrlar qaysi yosh davri uchun xos?

- A) o'smirlilik davri
- B) ilk o'spirinlik davri
- C) o'spirinlik davri
- D) psixogerantologiya

46. Yoshlarning kamol topishida har xil ijtimoiy psixologik xususiyatlar, o'ziga xos qarama-qarshiliklar, ichki ziddiyatlar mavjud bo'ladi. Bu fikrlar kimga tegishli?

- A) Y. A. Samarin
- B) B. G. Ananyev
- C) E. G. G'oziyev
- D) M. G. Davletshin

47. Bolaning maktabga psixologik tayyorligini aniqlash metodikalari:

- A) Kern-Yirasek metodikasi, "Uycha" metodikasi, "Mavjud bo'lmagan hayvon" metodikasi

B) Kern-Yirasek metodikasi, "Uycha" metodikasi, "Grafik diktant" metodikasi

C) Veksler intellekt metodikasi, Kettel metodikasi, "Uycha" metodikasi

D) Kern-Yirasek metodikasi, Bine-Simon metodikasi, "Uycha" metodikasi

48. Taraqqiyot psixologiyasida keng qo'llanuvchi quyidagi metodlardan qaysilari tashkiliy metodlar jumlasiga kiradi?

A) kuzatish va eksperiment

B) so'rov va test

C) sotsiometriya va faoliyat mahsulini o'rganish

D) uzunasiga va ko'ndalangiga kesim

49. V. Shtern tomonidan ilgari surilgan psixik rivojlanish haqidagi ta'limotning bosh g'oyasi qanday?

A) psixik rivojlanishda irsiy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega

B) psixik rivojlanishda ijtimoiy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega

C) psixik rivojlanishda shaxs faolligi hal qiluvchi ahamiyatga ega

D) psixik rivojlanishda irsiy va ijtimoiy omilning o'zaro yaqinlashuvi hal qiluvchi ahamiyatga ega

50. Taraqqiyotning eng yaqin zonasi bola amalga oshiradigan qanday amallardan tashkil topadi?

A) mustaqil bajara oladigan amallar

B) umuman bajara olmaydigan amallar

C) kattalar yordamida bajara oladigan amallar

D) bajarishni xohlamaydigan amallar

51. Quyidagi yosh davrlarining qaysilarida boshqa odamlar bilan bo'lgan muloqot yetakchi faoliyat sifatida gavdalanadi?

A) ilk bolalik, kichik maktab yoshi

B) maktabgacha yosh davri, o'smirlilik

C) o'smirlilik, o'spirinlik

D) go'daklik, o'smirlilik

52. Hozirgi fanda ma'lum yosh inqirozlaridan adabiyotlarda dastlab qaysi inqiroz davri keng yoritilgan?

A) tug'ilish davri inqirozi

B) jinsiy yetilish davri inqirozi

C) 3 yosh inqirozi

D) 7 yosh inqirozi

55. Predmetli-manipulyativ faoliyat qaysi yosh davrida yetakchi faoliyat bo'lib hisoblanadi?

- A) go'daklik davri
- B) ilk bolalik davri
- C) maktabgacha yosh davri
- D) kichik maktab yoshi

56. Yangi tug'ilgan chaqaloqning sensor tizimlari orasida qaysilari nisbatan yaxshi rivojlangan bo'ladi?

- A) ko'rish, hid bilish, eshitish
- B) teri tuyish, ko'rish, ta'm bilish
- C) eshitish, ta'm bilish, hid bilish
- D) hid bilish, teri tuyish, ta'm bilish

57. Rang ajrata olish qobiliyati bola tug'ilgach, taxminan necha oydan keyin shakllanadi?

- A) 1 oy
- B) 3 oy
- C) 5 oy
- D) 7 oy

58. Bola yuzida shaklan tabassumga o'xshash harakatlar qaysi davrdan kuzatiladi?

- A) chaqaloqlik
- B) go'daklik davri
- C) ilk bolalik davri
- D) maktabgacha yosh davri

59. Qaysi davrdan boshlab, odatda, bolalar narsa-buyumlarni o'z vazifasiga muvofiq qo'llay boshlaydi?

- A) ilk bolalik davri
- B) chaqaloqlik davri
- C) go'daklik davri
- D) maktabgacha yosh davri

60. Bolalar ko'zguda o'z aksini kattalar yordamisiz tanishni boshlashi taxminan qaysi davrga to'g'ri keladi?

- A) chaqaloqlik
- B) go'daklik davri
- C) ilk bolalik davri
- D) maktabgacha yosh davri

61. Psixik rivojlanish davomida ro'y beradigan va "jonlanish kompleksi" deb nom olgan psixologik hodisa qaysi yosh bosqichining yakunlanayotganidan darak beradi?

- A) maktabgacha yosh davri
- B) tug'ilish davri inqirozi
- C) ilk bolalik
- D) go'daklik

62. Ikki yoshga yetgan bolaning faol so'zlardan iborat lug'at boyligi nechta so'zni o'z ichiga oladi?

- A) 10-20ta
- B) 50-100ta
- C) 200-300ta
- D) 500-1000ta

63. Psixologiyada "jonlanish kompleksi" sifatida ta'riflanadigan hodisa boladagi qanday ehtiyojning ifodasi deb tushuniladi?

- A) oziqlanishga bo'lgan ehtiyoj
- B) kattalar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyoj
- C) bilishga bo'lgan ehtiyoj
- D) yolg'iz qolishga bo'lgan ehtiyoj

64. Yig'layotgan bolaning uzoqdan onasi ovozini eshitgach, yig'idan to'xtashni boshlaydigan davr psixologiyada qanday nom bilan yuritiladi?

- A) "xaloskor ona"
- B) "umidning tug'ilishi"
- C) "yig'ining najotkor tili"
- D) "masofaviy murojaat"

65. Hayotning dastlabki 3 oyi davomida bola kattalarning qanday murojaatlariga e'tibor qaratadi?

- A) faqat ijobiy mazmunli murojaat (maqtash, erkalatish)larga
- B) faqat salbiy mazmunli murojaat (tanqid, ta'qiq)larga
- C) ham ijobiy, ham salbiy murojaatlarga
- D) yaqin insonning barcha murojaatlariga, begonalarning faqat ijobiy murojaatlariga

66. Hayotning dastlabki 3 oyi davomida bola kattalarning qanday murojaatlariga e'tibor qaratadi?

- A) faqat ijobiy mazmunli murojaat (maqtash, erkalatish)larga
- B) faqat salbiy mazmunli murojaat (tanqid, ta'qiq)larga

C) ham ijobiy, ham salbiy murojaatlarga

D) yaqin insonning barcha murojaatlariga, begonalarning faqat ijobiy murojaatlariga

67. Quyidagi xususiyatlardan qaysi birining shakllanishi ilk bolalik davriga to'g'ri keladi?

A) onaning emotsional holatidagi o'zgarishga nisbatan o'z affektiv holati bilan javob qaytarish

B) boshqalarning xatti-harakatlariga taqlid qila boshlash

C) nutqiy muloqotning ilk kurtaklari paydo bo'lishi

D) narsa-buyumlarga nisbatan egalik hissining namoyon etilishi

68. Ontogenezda psixik rivojlanish davomida eng avval o'yinning qaysi turi paydo bo'ladi?

A) qoidali o'yin

B) predmetli o'yin

C) rolli o'yin

D) barcha o'yin turlari bir vaqtda paydo bo'ladi

69. Maktabgacha yoshdagi bolaning uzoq vaqt o'ziga unchalik qiziq bo'lmagan topshiriqni bajarishga qodirligi uning maktab ta'limiga qaysi jihatdan tayyorligini ko'rsatadi?

A) emotsional

B) motivatsion

C) intellektual

D) ijtimoiy

70. Maktabgacha yosh davrida bola shaxsida ro'y beruvchi eng muhim o'zgarish qaysi?

A) qadriyatlar tizimining shakllanishi

B) hissiyotlarni boshqarish qobiliyatining shakllanishi

C) **motivlarni** bir-biriga bo'ysundira olish qobiliyatining shakllanishi

D) o'z-o'ziga haqqoniy baho berish qobiliyatining shakllanishi

71. Kichik maktab yoshidagi bolalarning bilish faoliyatida tafakkurning qaysi turi ustunlik qiladi?

A) ko'rgazmali-harakat tafakkuri

B) ko'rgazmali-obrazli tafakkur

C) so'z-mantiqiy tafakkur

D) A va C javoblar to'g'ri

72. Quyidagi xususiyatlardan qaysi biri taxminan 6 yoshdan boshlab namoyon bo'ladi?

- A) hamdardlik bildira olish
- B) muvaffaqiyatga intilish motivi
- C) ramziy qo`rquvlar
- D) shaklning konturini idrok eta olish

73. Kichik maktab yoshi davrida biror odamdagi qanday emotsional holatning idrok etilishida adekvatlik, ayniqsa, yuqori bo'ladi?

- A) qo`rquv
- B) jahl
- C) quvonch
- D) A va B javoblar to'g'ri

74. Turli maxfiy yozuvlar, shifrlar o'ylab topishga, yashirin makonlar, "shtablar" qurishga bo'lgan qiziqish qaysi yosh davrida yaqqol namoyon bo'ladi?

- A) maktabgacha yosh davri
- B) kichik maktab yoshi
- C) o'smirlik
- D) o'spirinlik

75. Kichik maktab yoshi davrida qanday tana tuzilishiga ega bolalar orasidan ko'pincha do'stlar kamroq tanlanadi?

- A) piknik
- B) atletik
- C) astenik
- D) bu yosh davrida do'stlashishda mazkur omilning ahamiyati ko'zga tashlanmaydi

76. Kichik maktab yoshida sinfdan sinfga, odatda, kuchayib boruvchi bilish ehtiyoji bilan bog'liq o'quv motivatsiyasining taxminan nechanchi sinfda biroz pasayishi kuzatiladi?

- A) 2-sinfda
- B) 3-sinfda
- C) 4-sinfda
- D) bu hodisa dastlab o'rta maktabga o'tish davriga to'g'ri keladi

77. O'smirlik davrida etakchi faoliyat sifatida gavdalanadigan faoliyat turi qaysi?

- A) bevosita emotsional muloqot
- B) predmetli-manipulyativ faoliyat
- C) o'quv faoliyati
- D) intim-shaxsiy muloqot

78. O'smirlik davrida shaxs rivojlanishida quyidagi jarayonlardan qaysi biri yoki qaysilari ustunlik qilishi kuzatiladi?

- A) adaptatsiya
- B) individualizatsiya
- C) integratsiya
- D) A va B javoblar to'g'ri

79. Pubertat davri qaysi yosh davriga to'g'ri keladi va bu davr qanday hodisa bilan tavsiflanadi?

A) kichik maktab yoshi, o'quv faoliyatida baho olish motivining ustunligi

- B) o'smirlik davri, jinsiy yetilishning ro'y berishi
- C) o'smirlik davri, mustaqillikka intilishning kuchayishi
- D) ilk o'spirinlik, kasb tanlash muammosining hal qiluvchi bosqichga yetishi

80. Konformlik sifati yuqori bo'lgan o'smirlar jinoiy ishga qo'l urishiga, odatda, nima sabab bo'ladi?

- A) o'zini ajratib ko'rsatish istagi
- B) tengdoshlar orasida shaxsiy mavqeyini oshirish ehtiyoji
- C) tengdoshlardan ortda qolmaslik istagi
- D) o'ziga nisbatan o'zining hurmatini oshirish ehtiyoji

81. O'smir shaxsida quyidagi ehtiyojlarning qaysi biri, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi?

- A) kattalar bilan muloqotda bo'lishga nisbatan ehtiyoj
- B) boshqalarning muayyan voqea-hodisalar haqidagi fikrini bilishga bo'lgan ehtiyoj
- C) o'quv faoliyatida muvaffaqiyatga erishish ehtiyoji
- D) kattalardan avtonomiyaga erishishga bo'lgan ehtiyoj

82. Bolaning ichki va tashqi hayotida differentsiatsiya boshlanib, uning xulq-atvorida soddalik va soddadillikning keskin kamayishi taxminan qaysi yoshga to'g'ri keladi?

- A) 3-4 yosh
- B) 4-5 yosh
- C) 5-6 yosh
- D) 6-7 yosh

83. Quyidagi xususiyatlardan qaysi biri, odatda, o'smirlik davri uchun xos emas?

- A) ijtimoiy fobiyalarning kuchayishi
- B) referent guruhlarning vujudga kelishi

- C) ota-onaga nisbatan emansipatsiyaning kuchayishi
- D) o'quv faoliyatida yaxshi baho olishga qiziqishning ortishi

84. Do'stlik va do'stlarni ideallashtirish qaysi yosh davri uchun xos odatdagi xususiyatdir?

- A) maktabgacha yosh davri
- B) kichik maktab yoshi
- C) o'spirinlik
- D) ilk o'spirinlik

85. O'smirlik davrida bolaning ayrim fanlarga ko'proq qiziqib qolishi ko'pincha nimaga bog'liq bo'ladi?

- A) fanning qiziqiligi
- B) ota-onaning ushbu fandan yaxshi xabardorligi
- C) ushbu fanni o'rganishning kelajakda qavsidir kasbni egallash uchun zarurligini tushunish
- D) fan o'qituvchisining o'qitish metodikasi yoqishi

86. Ilk o'spirinlikda o'zini o'ylantiradigan savollarga javob topish uchun shaxsning kimga yoki nimaga murojaat qilish darajasi ortadi?

- A) o'qituvchilarga
- B) ilmiy va badiiy adabiyotlarga
- C) ota-onaga
- D) tengdoshlarga

87. Ilk o'spirinlik yoshida odam o'zini yaxshiroq bilish uchun quyidagi usullarning qaysi biridan ko'proq foydalana boshlaydi?

- A) tengdoshlar beradigan tavsiflarni yig'ish
- B) o'zini-o'zi kuzatish va tahlil qilish
- C) o'qituvchilardan tavsif so'rash
- D) ota-onaning fikrini bilish

88. Ilk o'spirinlikda o'quvchilar tomonidan o'qituvchining qanday sifati ko'proq qadrlanadi?

- A) o'qituvchining metodik mahorati
- B) o'qituvchining o'quvchi shaxsini tushuna olish qobiliyati
- C) o'qituvchining adolatli qaror qabul qilishi
- D) o'qituvchining o'quvchi ota-onasi bilan aloqa o'rnatish darajasiga

89. Quyidagi hodisalarning qaysi biri taxminan 2 yoshdan boshlab kuzatilishi mumkin?

- A) ovoz ohangini farqlay olish

- B) onani boshqa odamlardan farqlay bilish
- C) muloqotda soʻz-gaplardan foydalana boshlash
- D) biror narsa-buyumga nisbatan bir necha xil soʻzni ishlata olish.

90. Taraqqiyot psixologiyasida keng qoʻllanuvchi quyidagi metodlardan qaysilari empirik metodlar jumlasiga kiradi?

- A) kuzatish va eksperiment, sotsiometriya
- B) kompleks, longityud, taqqoslash
- C) miqdor va sifatli tahlil metodlari
- D) genetik va donalash

91. Taraqqiyot psixologiyasida keng qoʻllanuvchi quyidagi metodlardan qaysilari maʼlumotlarni qayta ishlash metodlari jumlasiga kiradi?

- A) kuzatish va eksperiment, sotsiometriya
- B) kompleks, longityud, taqqoslash
- C) miqdor va sifatli tahlil metodlari
- D) genetik va donalash

92. Taraqqiyot psixologiyasida keng qoʻllanuvchi quyidagi metodlardan qaysilari sharhlash metodlari jumlasiga kiradi?

- A) kuzatish va eksperiment, sotsiometriya
- B) kompleks, longityud, taqqoslash
- C) miqdor va sifatli tahlil metodlari
- D) genetik va donalash

93. V. Shtern tomonidan ilgari surilgan psixik rivojlanish haqidagi taʼlimotning bosh gʻoyasi qanday?

- A) psixik rivojlanishda irsiy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega
- B) psixik rivojlanishda ijtimoiy omil hal qiluvchi ahamiyatga ega
- C) psixik rivojlanishda shaxs faolligi hal qiluvchi ahamiyatga ega
- D) psixik rivojlanishda irsiy va ijtimoiy omilning oʻzaro yaqinlashuvi hal qiluvchi ahamiyatga ega

94. Taraqqiyotning eng yaqin zonasi bola amalga oshiradigan qanday amallardan tashkil topadi?

- A) mustaqil bajara oladigan amallar
- B) umuman bajara olmaydigan amallar
- C) kattalar yordamida bajara oladigan amallar
- D) bajarishni xohlamaydigan amallar

95. Quyidagi yosh davrlarining qaysilarida boshqa odamlar bilan boʻlgan muloqot yetakchi faoliyat sifatida gʻavdalanadi?

- A) ilk bolalik, kichik maktab yoshi

B) maktabgacha yosh davri, o'smirlik

C) o'smirlik, o'spirinlik

D) go'daklik, o'smirlik

96. Hozirda fanda ma'lum yosh inqirozlaridan adabiyotlarda dastlab qaysi inqiroz davri keng yoritilgan?

A) tug'ilish davri inqirozi

B) jinsiy yetilish davri inqirozi

C) 3 yosh inqirozi

D) 7 yosh inqirozi

97. Quyidagi yosh davrining qaysilarida o'qish yetakchi faoliyat sifatida gavdalanadi?

A) ilk bolalik

B) maktabgacha yosh davri

C) kichik maktab yoshi

D) o'smirlik

98. Predmetli-manipulyativ faoliyat qaysi yosh davrida yetakchi faoliyat bo'lib hisoblanadi?

A) go'daklik davri

B) ilk bolalik davri

C) maktabgacha yosh davri

D) kichik maktab yoshi

99. Ontogenezdagi psixik rivojlanish davomida eng avval o'yinning qaysi turi paydo bo'ladi?

A) qoidali o'yin

B) predmetli o'yin

C) rolli o'yin

D) barcha o'yin turlari bir vaqtda paydo bo'ladi

100. Bola yuzida shaklan tabassumga o'xshash harakatlar qaysi davrdan kuzatiladi?

A) chaqaloqlik

B) go'daklik davri

C) ilk bolalik davri

D) maktabgacha yosh davri

101. Qaysi davrdan boshlab, odatda, bolalar narsa buyumlarni o'z vazifasiga muvofiq qo'llay boshlaydi?

A) ilk bolalik davri

B) chaqaloqlik davri

C) go'daklik davri

D) maktabgacha yosh davri

102. Go'daklik davri chegaralari qanday?

A) tug'ilgandan 2 oygacha

B) tug'ilgandan bir yoshgacha

C) tug'ilgandan 3 yoshgacha

D) tug'ilgandan 6 oylikkacha

103. Ilk bolalik davri chegaralari qanday?

A) 0-1 yoshgacha

B) 0-1,5 yoshgacha

C) 2-3 yoshgacha

D) 1-3 yoshgacha

104. Ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat qaysi?

A) o'yin faoliyati

B) o'qish faoliyati

C) predmetli faoliyat

D) muloqot faoliyati

105. Bolaning psixik rivojlanishini ta'minlovchi omillar va shart-sharoitlarni aniqlang:

A) tabiiy ijtimoiy muhit, MTMLaridagi tarbiya, maktabdagi ta'lim

B) irsiyat, muhit, bolaning shaxsiy faolligi, tarbiya va ta'lim

C) ONF tipi bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlar

D) asab sistemasiga xos kuch va harakatchanlik

106. Uch yosh inqirozi qanday xatti-harakatlarda ifodalanadi?

A) o'zini o'zgalardan farqlay olish, o'z imkoniyatlarini tushunish, mustaqillikka intilish

B) bola o'zining xatti-harakatlarini nima yaxshi-yu, nima yomon degan tasavvurga moslay boshlashi

C) bola o'zini kattalar bilan taqqoslay boshlashi, kattalarga taqlid qilishi, mustaqil harakat qila olishi, qat'iyligi, qaysarligi

D) bola o'zining hayotiy ehtiyojlarini mustaqil tarzda qondira olishi

107. Bola to'g'ri yurishni, muloqotga kirishishni, predmetli faoliyatni egallash xususiyatlarini, odatda, qaysi davrda egallaydi?

A) chaqaloqlik davrida

B) go'daklik davrida

C) ilk bolalik davrida

D) kichik maktab yosh davrida

108. Ilk bolalik davri qaysi psixik faoliyatning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi?

A) obrazli tafakkurning

B) faol nutqning

C) ixtiyoriy diqqatning

D) mantiqiy xotiraning

109. Kichik maktab yoshida yuzaga keladigan yangi o'zgarishlar nimalardan iborat?

A) erkinlik, ish-harakat va fikrlarning ichki rejasi

B) erkinlik, mantiqiy fikrlash, tanqidiylik

C) erkinlik, refleksiya, mustaqillik

D) erkinlik, tanqidiylik, o'z fikrlarining haqqoniyligini asoslab bera olish

110. Kichik maktab yoshidagi yetakchi faoliyat qanday?

A) o'yin faoliyati

B) o'qish faoliyati

C) predmetli faoliyat

D) muloqot faoliyati

111. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning rolini aniqlang.

A) jamoaviy muloqot va faoliyatning shakllanishi

B) kuzatuvchanlik, ixtiyoriy diqqat, ijodiy xayol, mavhum tafakkurning shakllanishi

C) bilish jarayonlarining rivojlanishi, ta'lim jarayonidagi muammolarni yechishda tafakkur jarayonining shakllanishi

D) hayotiy rejalarning va kelajakdagi kasbiy faoliyati haqidagi tasavvurlarning shakllanishi

112. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsining taraqqiyoti nimalardan iborat?

A) o'z "Men"ini va o'zining psixologik xususiyatlarini anglay boshlaydi

B) axloq normalari va xulq-atvor qoidalarini egallaydi

C) o'z-o'zini tarbiyalash elementlari yuzaga keladi, mustaqillikka erishishga intiladi, o'zining shaxsiy hissiyotlarini bilish ehtiyojlari paydo bo'ladi

D) o'zini atrofdagilardan ajrata boshlaydi

113. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ta'limga bo'lgan munosabat nima orqali faol namoyon bo'la boshlaydi?

- A) dunyoqarash orqali
- B) qiziqish orqali
- C) qobiliyat orqali
- D) e'tiqod orqali

114. O'smirlik davriga o'tishda yuzaga keladigan asosiy qayta tuzilishlar nimalardan iborat?

- A) o'zini katta deb hisoblash, mustaqillikka intilish, atrofdagilarga tanqidiy munosabatda
- B) o'qish faoliyatiga qiziqish, mustaqillikni namoyon bo'lishi, kattalarga itoatkorlikda
- C) o'z muammolarini mustaqil hal eta boshlashida;
- D) muloqot ehtiyojlarini qondirish uchun kattalarga yanada yaqinroq bo'lishida

115. O'smirlik qaysi yosh bosqichini o'z ichiga oladi?

- A) 10-11 dan 14-15 yoshgacha
- B) 6-7 dan 14-15 yoshgacha
- C) 10-11 yoshdan 17-18 yoshgacha
- D) 14-15 yoshdan 17-18 yoshgacha

116. O'smirlar bilan kattalar o'rtasidagi nizolarning kelib chiqish sabablari nimadan iborat?

- A) ota-onalarning o'smirlarni "kattalashish"larini og'ir kechirishlarida
- B) kattalarning o'smirlarga bolalarcha munosabatlarida
- C) o'smirlarning kattalarga moddiy bog'liqligida
- D) kattalarning o'smirlarga befarq munosabatlarida

117. O'smirlarda o'zaro munosabatlarning xususiyatlari va inqiroz davrining kechishi nima bilan bog'liq?

- A) o'smir ijtimoiy mavqening o'zgarishi
- B) o'smir organizmida anotomo-fiziologik o'zgarishlarning yuzaga kelishi
- C) o'smir o'qish motivlarining tarkib topishi
- D) muloqotga bo'lgan ehtiyojlarning shakllanishi

118. O'smirlarning aqliy rivojlanishi nimada aks etadi?

- A) nutqning faollashuvi, o'qish faoliyatiga qiziqishning kuchayishi

B) bilish jarayonlari rivojlanishi jadallashuvi, o'qish faoliyatiga qiziqishning kuchayishi

C) nutqning faollashuvi, dunyoqarashning o'sishi, bilish jarayonlarining takomillashuvida

D) muloqot faoliyatining kengayishi, nutqning faollashuvi, dunyoqarashning o'sishi

119. "Tarbiyasi qiyin" o'smirlarni keltirib chiqaruvchi sabablar:

A) shaxsning psixik o'sishidagi kamchiliklar, irodaning bo'shligi, maktabdan tashqari muhitdagi nuqsonlar

B) shaxsning biologik va tarbiyadagi nuqsonlari, psixik kamolotidagi kamchiliklar, maktabdan tashqari muhitdagi nuqsonlar

C) oilaviy nizolar, oilada pedagogik-psixologik bilimlarning yetishmasligi

D) muloqotga bo'lgan ehtiyojlarning qondirilmasligi, o'smir psixik kamolotidagi kamchiliklar

120. Ilk o'spirinlik davri qanday ta'riflanadi?

A) yetuklik davri

B) kamolot bo'sag'asi

C) ilk balog'at davri

D) jismoniy yetilish davri

121. Ijtimoiy-psixologik holat sifatida o'spirinlik qanday ifodalanadi?

A) o'spirin o'z xulq-atvorida amal qiladigan axloqiy prinsiplar, e'tiqod, tushunchalar jadal shakllanish davri

B) o'spirinning kattalar jamoasining to'liq a'zosi bo'lishga tayyorligini subyektiv boshdan kechirishi sifatida kattalik hissining yuzaga kelish davri

C) o'spirinning fuqaro sifatida tarkib topishi, uning ijtimoiy hayotga faol qo'shilishi davri

D) mehnat faoliyati bilan bog'liq yangi ijtimoiy rollarning o'zlashtirilishi davri

122. O'spirinlik davrida yuzaga keladigan yangi xususiyatlar nimalardan iborat?

A) e'tiqod va dunyoqarash bilan bir qatorda, axloqiy ideallarning paydo bo'lishi

B) o'qishga ongli munosabatning o'sishi, his-tuyg'ularning boyligi va turli-tumanligi

C) mustaqillikka intilish hamda o'zining katta bo'lib qolganligini ko'rsatish istagi

D) o'ziga xos kattalik hissining vujudga kelishi

123. "Akseleratsiya" terminining ma'nosi qanday?

A) yetilish

B) kamolotga erishish

C) tiklash

D) jadallashish

124. O'spirinlik davrida qobiliyatning qanday turlari rivojlanadi?

A) tabiiy qobiliyatlar

B) umumiy va maxsus qobiliyatlar

C) nazariy va amaliy qobiliyatlar

D) mulqotchanlik va tashkilotchilik qobiliyatlari

125. O'spirinlik davri qanday psixologik xususiyatlar bilan boshqa davrlardan farq qiladi?

A) mustaqillikka bo'lgan ehtiyoj ortishi

B) tafakkur, idrok, qiziqishlari, qobiliyatlari rivolanadi

C) jismoniy va aqliy jihatdan voyaga yetishi, dunyoqarash, o'z-o'zini boshqarish kabi yyetuk xususiyatlar tarkib topganligi

D) jismoniy jihatdan kuchga to'lganligi

126. Ilk o'spirinlikda qaysi emotsional holatning umumiy darajasi boshqa yosh davrlariga nisbatan yuqori?

A) quvonch

B) uyatchanlik

C) xavotirlanish

D) qayg'u

127. Ilk o'spirinlar o'zlarini o'ylantirgan savollarga javob topishda ko'proq kimga yoki nimaga murojaat qiladilar?

A) o'qituvchilarga

B) ilmiy va badiiy adabiyotlarga

C) ota-onalariga

D) tengdoshlariga

128. Ilk o'spirinlik davrida tafakkur jarayonlarida qanday farqlar yaqqol namoyon bo'la boshlaydi?

A) individual-psixologik xususiyatlar bilan bog'liq

B) ijtimoiy-demografik xususiyatlar bilan bog'liq

C) jinsiy xususiyatlar bilan bog'liq

D) gender xususiyatlar bilan bog'liq

129. T. V. Sklyarova bo'yicha kattalik davri necha bosqichga bo'linadi?

A) 2

B) 3

C) 4

D) 5

130. E. P. Ilin kattalik davrini necha bosqichga ajratadi?

A) 2

B) 3

C) 4

D) 5

131. Kattalik davrida rivojlanishning eng muhim xususiyati nimada?

A) individual-psixologik xususiyatlarning namoyon bo'lishi

B) jismoniy jihatdan rivojlanishning jadalligi

C) psixikaning intensiv rivojlanishi

D) uning xronologik yoshga minimal darajada bog'liqligi

132. Yyetuklik davri E. G'oziyev davrlashtirishiga ko'ra necha bosqichdan iborat?

A) 2

B) 3

C) 4

D) 5

133. Yoshlik davridagi eng muhim vazifa nimadan iborat?

A) ijtimoiy, professional, oilaviy hayotning barcha jabhalarini qamrab olish, ijtimoiy va shaxslararo rollarning turli-tumanligini o'zlashtirish

B) jamiyatda o'z o'rmini topish, mansabga erishish, oilali bo'lish, ijtimoiy va shaxslararo rollarning turli-tumanligini o'zlashtirish

C) jamoat ishlari bilan shug'ullanish, ijtimoiy rollarning turli-tumanligini o'zlashtirish

D) oila qurish, ijtimoiy va shaxslararo rollarning turli-tumanligini o'zlashtirish

134. Ontogenezni davrlarga ajratishda nimalar asosiy mezon sifatida qabul qilinadi?

A) har bir yosh davrida yuzaga keladigan muhim psixologik yangiliklar

- B) jismoniy o'zgarishlar
- C) miya faoliyati bilan bog'liq o'zgarishlar
- D) ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlar

135. Maktabgacha tarbiya yoshida yuzaga keladigan inqirozning xarakterli belgilari nimalardan iborat?

- A) negativizm, o'jarlik, qaysarlik, o'z irodasiga erk berish, norozilik, ota-onani qadrsizlash, despotizm
- B) bolaning xohish-istaklarining qondirilmashligi
- C) kattalar ta'siridan qutilish
- D) bolaning xohishi bilan bu xohishning harakatda ifodalanishi o'zaro mos tushmasligi

136. O'smirlik inqirozi belgilari:

- A) negativizm, o'quv faoliyati mahsuldorligining pasayishi
- B) o'jarlik, qaysarlik
- C) norozilik, despotizm
- D) o'z irodasiga erk berish, ota-onani qadrsizlash

137. Hozirda fanda ma'lum yosh inqirozlaridan adabiyotlarda dastlab qaysi inqiroz davri keng yoritilgan?

- A) tug'ilish davri inqirozi
- B) jinsiy yetilish davri inqirozi
- C) 3 yosh inqirozi
- D) 7 yosh inqirozi

138. Psixik rivojlanish davomida ro'y beradigan va "jonlanish kompleksi" deb nom olgan psixologik hodisa qaysi yosh bosqichining yakunlanayotganidan darak beradi?

- A) maktabgacha yosh davri
- B) tug'ilish davri inqirozi
- C) ilk bolalik
- D) go'daklik

139. Ontogenezda eng yorqin namoyon bo'ladigan inqirozlar:

- A) chaqaloqlik, 3 yosh inqirozi, o'smirlik va o'rta yosh inqirozi
- B) chaqaloqlik, 1 yosh va o'spirinlik inqirozi
- C) chaqaloqlik, 1 yosh va 17 yoshdagi inqiroz
- D) chaqaloqlik, 3 yosh va o'spirinlik inqirozi

140. Yosh inqirozlari masalasini o'rgangan olim:

- A) E. G'oziyev
- B) L. S. Vigotskiy
- C) M. Davletshin
- D) G. S. Andreyeva

GLOSSARIY

1. Taraqqiyot psixologiyasi – inson psixikasining yosh jihatdan taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xislatlarining ontogenezini oʻrganuvchi fan.

2. Faoliyatning yetakchi turi – maʼlum yosh davrida bolaning psixikasida, uning psixik jarayonlari va psixik xususiyatlarida muhim oʻzgarishlarni keltirib chiqaruvchi faoliyat.

3. Psixologik yosh – oʻzining psixologik taraqqiyot darajasiga mos keluvchi jismoniy yosh.

4. Genotip – inson tomonidan oʻz avlod-ajdodlari, xususan, otanasidan nasliy yoʻl bilan olinadigan genlar yoki belgilar majmuidir.

5. Rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchlari – insonda yuzaga keluvchi yangi ehtiyojlar bilan uni qondirish imkoniyatlari oʻrtasidagi ziddiyat.

6. Psixik taraqqiyot qonuniyatlari – bir yosh davridan boshqa davrga oʻtishda inson psixikasi va xulq-atvorida yuzaga keluvchi oʻzgarishlar va ularning sabablarini tavsiflab beruvchi qonunlar.

7. Kuzatish – psixik xususiyatlarni uzoq vaqt davomida, planli, biror maqsad asosida oʻrganish.

8. Akseleratsiya – bolalar va oʻsmirlarda oldingi avlodga nisbatan boʻy nisbati va jinsiy taraqqiyotning tezlashishi, jadallashishi.

9. Rivojlanishning senzitiv davri – muayyan bir yosh davrida psixikaning baʼzi jihatlarini samarali rivojlanishi uchun optimal imkoniyatlar davri.

10. Psixik rivojlanishning revolyutsion oʻzgarishlari – bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga oʻtishda inson xulq-atvori va psixikasida yuzaga keluvchi jadal hamda chuqur qayta qurishdir.

11. Psixik rivojlanishning situativ oʻzgarishlari – inson xulq-atvori va psixikasida tashkil etilgan yoki maxsus tashkil etilmagan taʼlim-tarbiya taʼsiri ostida yuzaga keluvchi, yaʼni vaziyat bilan bogʻliq boʻlgan oʻzgarishlar.

12. Asab tizimi – hayvon va odam organizmining barcha funksiyalarini oʻzaro hamda tashqi muhit bilan toʻgʻrilab, uygʻunlashtirib turuvchi aʼzolar tizimi.

13. Psixik rivojlanishning evolyutsion oʻzgarishlari – bir yosh davridan ikkinchi yosh davriga oʻtishda inson xulq-atvori va psixikasida sekinlik bilan amalga oshadigan, barqaror oʻzgarishlar.

14. Test – inson psixologiyasi va xulq-atvorini miqdor hamda sifat jihatdan baholashga mo'ljallangan psixologik tadqiqotning standartlashtirilgan metodi.

15. Rivojlanishning omillari – bolaning psixikasi va xulq-atvori rivojlanishini belgilovchi omillar tizimi.

16. Assotsiatsiya – psixik hodisalar orasidagi o'zaro bog'lanish, u ma'lum qonunlar bo'yicha tarkib topadi.

17. Bilish – psixik aks ettirish jarayoni, bilimlarni egallash va uni o'zgartirishni ta'minlaydi.

18. Bine-Simon testi – bolalar aqliy rivojlanishi usuli. Fransuz psixologlari Bine va Simon tomonidan ishlab chiqilgan. Ular ilk bor eksperimental psixologiyaga asos solishgan.

19. Biografik metod – odamni uning tarjimai holi bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar orqali o'rganish usuli.

20. Birinchi signal tizimi – narsa va hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etishi natijasida bosh miya yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli muvaqqat nerv bog'lanishlari. U sezgi va idrok turlarida namoyon bo'ladi.

21. Borliq – obyektiv olamning ongdan xoli bo'lgan holda mavjudligini bildiruvchi falsafiy tushuncha.

22. Bosh miya – markaziy nerv tizimining old qismi bo'lib, u bosh miya qobig'ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi. Bosh miyaning o'rtacha og'irligi 1470 g.

23. Bosh miya katta yarim sharlari – bosh miyaning ikki pallasi. Uning ustki qismi uchun chuqur bo'lmagan o'nqircho'nqirlardan iborat. Bosh miya katta yarim shari orqa, old, yon, orolcha, orqa umurtqalarga bo'linadi. Miya nerv kataklari neyronlardan iborat bo'lib, ikki katta yarim sharlar po'stlog'ini tashkil etadi. Miyadagi oq suyuqlik neyron o'simtalaridan tarkib topib, miya yo'llarini ko'rsatib turadi.

24. Vegetativ nerv tizimi – nerv tizimining organizm ichki a'zolari faoliyatini va modda almashinuvini boshqarib turadigan bir qismi. Vegetativ nerv tizimi markaziy nerv tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu bosh miya qobig'i tomonidan boshqariladi. Vegetativ nerv tizimi simpatik va parasimpatik nervlar deb ataluvchi ikki qismga bo'linadi.

25. Genezis – biror-bir hodisa yoki narsa rivojlanishi jarayonining qonuniyatlarini aks ettiruvchi tushuncha.

26. Genetik metod – psixik holatlarning paydo bo'lishi va ularning quyidan yuqoriga qarab rivojlanishi jarayonini o'rganish usullari.

27. Genotip – ota-onadan farzandga o'tadigan genlar majmuyi, irsiy asosi.

28. Gerontopsixologiya – psixologiya tarmog'i, qarilik davri psixologiyasini o'rganadi.

29. Geshtaltpsixologiya – hozirgi zamon chet el psixologiya maktablaridan biri bo'lib, XX asrning 30-yillarida Olmoniyada bunyodga kelgan. Bular murakkab psixik hodisalarni tushuntirish uchun hodisalarning bir butunligini asos qilib oladilar. Asoschilar M. Vertxeymer, V. Kyoler, N. Koffka.

30. Yetakchi faoliyat – faoliyat turlaridan biri bo'lib, bunda ma'lum davr ichida shaxs sifat jihatidan o'zgarib shakllanadi. Masalan, bog'cha yoshi davridagi o'yin faoliyati.

31. Yosh – individning ma'lum aniq vaqtda belgilangan psixik taraqqiyotining bosqichi. Ushbu bosqichda uning shaxs sifatidagi fiziologik va psixologik o'zgarishlari kuzatiladi.

32. Yosh davri inqirozlari – o'ziga xos, uncha uzoqqa cho'zilmaydigan ontogenez davrlari bo'lib, bu vaqtda keskin psixik o'zgarishlar ro'y beradi. Nevrotik va travmatik tanozillari normativ jarayon bo'lib, u shaxs rivojlanishida, albatta, yuz beradi.

33. Zehn – nerv tizimining anatomik-fiziologik xususiyati bo'lib, u kishida qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki individual, tug'ma tabiiy zaminidir.

34. Identifikatsiya – shaxsning o'zini o'zga odam bilan emotsional va boshqa tomondan tenglashtirishi.

35. Konformlik – individning guruh fikrlariga tashqi tomondangina qo'shilib, ichki tomondan esa qo'shilmay o'z fikrida qolishi, guruhga ongli ravishda moslashishi.

36. Kuzatuvchanlik – shaxs xususiyatlaridan biri, u kishining idrok qilish jarayonida narsalarni kamdan kam uchraydigan, ammo muhim tomonlarini payqay olishida namoyon bo'ladi.

37. Layoqat – nerv tizimining ba'zi irsiy determinlashgan anatomfiziologik xususiyati. Odamda qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki yakka, tug'ma, tabiiy zaminidir.

38. Longityud tadqiqot – tekshiriluvchilarni uzoq muddat va doimiy ravishda o‘rganish. Longityud tadqiqot odamdagi individual va yosh davrlardagi o‘zgarishlarni qayd qiladi.

39. Mayl – shaxs qiziqishlari va fikrlarining biror faoliyat bilan shug‘ullanishiga jalb etilganligi. Mayl shaxsda kuchli istak, xohish tarzida namoyon bo‘lib, bajo keltirilganda, odamga mamnuniyat baxsh etadi.

40. Metod – bilishning nazariy va amaliy o‘zlashtirish usullari yig‘indisi.

41. Miqdoriy tahlil – moddalar xususiyatining tuzilishini miqdoriy jihatdan aniqlash metodlarining yig‘indisi.

42. Negativizm – bolalar psixologiyasida atrofdagi kishilarga nisbatan bolaning sababsiz qarshilik ko‘rsatishi. Negativizm ikki xil bo‘lib, passiv – taklif qilingan faoliyatning bola tomonidan bajarilmasligi. Faol shaxsiy negativizm – bolalarning qarama-qarshi xarakterga ega bo‘lgan faoliyatni bajarishi.

43. Ong va faoliyat birligi tamoyili – psixologiyaning ong bilan faoliyatning birligi, uning o‘zaro bog‘liqligini e‘tirof etuvchi g‘oya.

44. Ontogenez – organizmning individual rivojlanishi. Tirik mavjudotning paydo bo‘lgan davridan to umrining oxirigacha bo‘lgan davrdagi o‘zgarishlar majmui.

45. Rerezentativlik – tanlov guruhining o‘rganilayotgan sifatlar majmuini ishonchligini va to‘g‘riligini ifodalovchi mezon.

46. Rivojlanishning eng yaqin zonasi – murakkab vaziyatni hal etishda bolaning mustaqilligi hamda kattalar rahbarligida bajarilgan vazifa orasidagi farq.

47. Sensitivlik – turli ta’sirga nisbatan sezgilarning tez va kuchli qo‘zg‘alishi.

48. Sensitiv yosh davrlari – yoshning o‘sish davrlari. Bunda ma’lum yosh davriga xos psixik xususiyat va jarayonlar yuqori darajada yaxshi rivojlangan. Oldindan yoki kechikib kelgan sensitiv yosh davri ta’lim jarayonining samaradorligiga salbiy ta’sir etadi.

49. Suhbat – psixofogiya metodlaridan biri, nutq muloqoti yordamida bevosita yoki bavoosita ma’lumot olinadi.

50. Tabiiy eksperiment – tekshiriluvchini o‘ziga bildirmagan holda o‘yin, o‘qish yoki mehnat faoliyatida o‘rganishdan iborat psixologik tajriba.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz.– Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017.– 64 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. – T., 2017.39-b.

3. Абрамова Г.С. Практическая психология. Учебник для студентов вузов. – Изд., 6-е., перераб. и доп.- М.: Академический Проект, 2001.- 480 с.

4. Абрамова Г.С. Возрастная психология. Учебник для студентов вузов. – Изд., 6-е., перераб. и доп.- М.: Академический Проект, 2001.- 704 с.

5. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие, 2-е издание. - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001.- 191 с.

6. Do‘stimuxamedova Sh., Nishanova Z., Jalilova S. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. T., 2013.

7. Jalilova S., Aripova S. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. T., “Faylasuflar jamiyati”, 2013.

8. Ильин Е.П. Психология взрослости. СПб, «Питер», 2010.

9. Крайг Г. Бокум Д. Психология развития.- 9-е изд.- СПб.: Питер, 2006.- 940 с.

10. Ларина О.А., Каратьян Т.В., Акрушенко А.В. Психология развития и возрастная психология: конспект лекций: Эксмо; Москва; 2008.

11. Немов Р.С. психология.- М., “ВЛАДОС”, 2003.

12. Малькина-Пых И.Г. Возрастные кризисы: Справочник практического психолога. М., ЭКСПО, 2005.

13. Мухина В.С. Возрастная психология. М., 200.

14. Психология человека от рождения до смерти. Под ред. А.А.Реана. М., «ОЛМА-ПРЕСС», 2002.

15. Психология развития. Под ред. А.К.Болотовой и О.А.Молчановой. М.: ЧеРО, 2005.

16. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: В 2-кн.- М.: Изд-во Владос-ПРЕСС, 2002

17. G‘oziev E. Ontogenez psixologiyasi. T., 2010.

18. Qodirov B.R. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T., 2008.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Taraqqiyot psixologiyasi fani predmeti	6
Taraqqiyot psixologiyasining tadqiqot metodlari	21
Inson psixik taraqqiyotini tushuntirishga asosiy nazariy yondoshuvlar. Psixik taraqqiyot qonuniyatlar	54
Umr davrlarini tabaqalash.....	65
Umr inqirozlari.....	75
Perinatal va chaqaloqlik davri.....	80
Goʻdaklik va ilk bolalak davri	85
Maktabgacha yosh davri.....	95
Kichik maktab yosh davri.....	105
Oʻsmirlik davri.....	119
Ilk oʻspirinlik davri.....	127
Oʻspirinlik davri.....	142
Kattalik davri psixologiyasi.....	164
Keksayish va keksalik davri.....	179
Uzoq umr koʻruvchilar.....	188
Taraqqiyot psixologiyasi fanini oʻqitishda qoʻllaniladigan pedagogik texnologiyalardan namunalar.....	198
Turli yosh davrlarida psixik taraqqiyotni oʻrganish metodikalari.....	201
Taraqqiyot psixologiyasi fanidan testlar.....	271
Glossariy.....	296
Adabiyotlar roʻyxati.....	300

Jalilova Sabohat Xalilovna

TARAQQIYOT PSIXOLOIYASI VA DIFFERINSIAL PSIXOLOGIYA

O'QUV QO'LLANMA

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir Xolsaidov F.B.
Musahhah Abdurahmonova S. A

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 30.10.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.
"Times New Roman" garniturasini.
Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 19.
Nashr bosma tabog'i 18,87. Adadi 200 nusxa.
Buyurtma № 106.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri Farhod ko'chasi 6-uy

